



ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ



Ο Ανδρέας Εμπειρικός μέσα από την αλληλογραφία του

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

Βασιλική Τσακίρη, 60069

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Σοφία Βούλγαρη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Νεοελληνικής Φιλολογίας

Κομοτηνή, 2024



ΔΗΜΟΚΡΕΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ



ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

Ο Ανδρέας Εμπειρικός μέσα από την αλληλογραφία του

Βασιλική Τσακίρη, 60069

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης υποβλήθηκε στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης για την απόκτηση του τίτλου μεταπτυχιακών σπουδών ειδίκευσης στην Νεοελληνική Φιλολογία.

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Σοφία Βούλγαρη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας

2^ο Μέλος: Ελισάβετ Αρσενίου, Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας

3^ο Μέλος: Κωνσταντίνος Δανόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας

Κομοτηνή, 2024



DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE
SCHOOL OF CLASSICS AND HUMANITIES
DEPARTMENT OF GREEK PHILOLOGY



POSTGRADUATE COURSE
«TEXTS AND CULTURE»

MASTER DISERTATION

Andreas Embirikos through his correspondence

Vasiliki Tsakiri, 60069

A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master in Modern Greek Literature, Department of Greek Philology, Democritus University of Thrace

COMITEE OF EXAMINERS:

Supervisor: Sophia Voulgari, Associate Professor of Modern Greek Philology

Member 2: Elizabeth Arseniou, Professor of Modern Greek Philology

Member: Konstantinos Danopoulos, Assistant Professor of Modern Greek Philology

Komotini, 2024

Η έγκριση της παρούσας Διπλωματικής Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως (παρ. 2 του άρθρου 202 του ν. 5343/1932)

Βεβαιώνεται ότι η Βασιλική Τσακίρη είναι συγγραφέας της παρούσας εργασίας και ότι έχει αναφέρει ή παραπέμψει σε αυτή, ρητά και συγκεκριμένα, όλες τις πηγές, από τις οποίες έκανε χρήση δεδομένων, ιδεών, προτάσεων ή λέξεων, είτε αυτές μεταφέρονται επακριβώς (στο πρωτότυπο ή μεταφρασμένες) είτε παραφρασμένες. Επίσης βεβαιώνεται ότι αυτή η εργασία με τίτλο «Ο Ανδρέας Εμπειρικός μέσα από την αλληλογραφία του» είναι πρωτότυπη και προετοιμάστηκε από την κ. Βασιλική Τσακίρη προσωπικά ειδικά για το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κείμενα και Πολιτισμός» του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Η συγγραφή της εργασίας πραγματοποιήθηκε εξολοκλήρου από την κ. Βασιλική Τσακίρη, υπό την καθοδήγηση και τις υποδείξεις της επιβλέπουσας Καθηγήτριας κ. Σοφίας Βούλγαρη, και κατά τη διάρκεια εκπόνησης και συγγραφής της εργασίας τηρήθηκαν τα προβλεπόμενα από τον νόμο και τον αντίστοιχο εσωτερικό κανονισμό του Τμήματος. Έγιναν πλήρως σεβαστές οι Αρχές της Ακαδημαϊκής Ηθικής και του Κώδικα Δεοντολογίας, οι οποίες απαγορεύουν την παραποίηση των ερευνητικών/πνευματικών αποτελεσμάτων, την αναφορά ψευδών στοιχείων, την κατάχρηση της διανοητικής ιδιοκτησίας τρίτων και τη λογοκλοπή.

Περιεχόμενα

1.Πρόλογος.....	9
2.Εισαγωγή.....	11
2.1 Το είδος της επιστολογραφίας.....	11
2.1.1. Ο ορισμός της «επιστολής».....	12
2.1.2. Η ιστορία της επιστολογραφίας.....	13
2.1.3. Τα χαρακτηριστικά της επιστολογραφίας.....	17
2.1.4 Λογοτεχνική επιστολή και επιστολική λογοτεχνία.....	20
2.2. Η ζωή και το έργο του Ανδρέα Εμπειρικού.....	25
Κύριο Μέρος.....	36
Πρώτο Κεφάλαιο: Η Αλληλογραφία του Ανδρέα Εμπειρικού.....	36
1.1.Η εποχή.....	36
1.2 Ο Ανδρέας Εμπειρικός και ο βίος του.....	38
1.3 Η χρονολόγηση των επιστολών.....	42
1.4 Παραλήπτες Επιστολών.....	46
1.5 Οι θεματικές των επιστολών.....	49
Δεύτερο Κεφάλαιο: Το περιεχόμενο των επιστολών.....	52
2.1 Γενικά.....	52
2.2 Αυτοβιογραφικός Άξονας.....	53
2.3 Λογοτεχνικός Άξονας.....	63
2.3.1 Πολιτικά Μανιφέστα και Δημόσια Επιστολή.....	105
2.3.2 Η περίπτωση του Buffalo Bill/Ανδρέα Εμπειρικού και της Βιβίικας/Βεατρικής.....	108
Τρίτο Κεφάλαιο: Η μορφή των επιστολών.....	111
3.1 Γενικά.....	111
3.2 Η «γλώσσα» των επιστολών.....	112
3. Συμπεράσματα και Επίλογος.....	119
4. Βιβλιογραφία.....	123

Περίληψη

Ο Ανδρέας Εμπειρικός γεννήθηκε το 1921 στην Βραΐλα της Ρουμανίας και πέθανε το 1975 στην Αθήνα. Ανάμεσα σε αυτό το διάστημα βρέθηκε σε πολλούς τόπους και πολλά πεδία: Λονδίνο, Παρίσι, Λοζάνη, Αθήνα, Άνδρος, υπερρεαλισμός, ψυχανάλυση, Γενιά του '30, φωτογραφία είναι οι κύριοι προορισμοί του. Ο ίδιος εισάγει στον ελλαδικό χώρο τον υπερρεαλισμό τον ίδιο χρόνο, το 1935, με δύο κινήσεις: με την διάλεξη «Περί σουρεαλισμού» και την ποιητική του συλλογή *Υψικάμινος*. Επίσης εισάγει και την ψυχανάλυση, καθώς υπήρξε και ο πρώτος ψυχαναλύτης στη χώρα, ξεκινώντας να ασκεί το επάγγελμα αυτό από το 1935. Πριν από αυτά, για κάποιο διάστημα ασχολήθηκε και με τις εφοπλιστικές επιχειρήσεις του πατέρα του, Λεωνίδα Α. Εμπειρικού. Το 1935 παραιτήθηκε και αφοσιώθηκε ολοκληρωτικά στην λογοτεχνία και την ψυχανάλυση.

Ο Εμπειρικός έγραψε ποίηση και πεζογραφία, δοκιμάζοντας τα όρια ανάμεσα τους. Όμως, η εργασία μου θα επικεντρωθεί σε ένα άλλο κομμάτι της γραφής του, αυτό της επιστολογραφίας. Σύμφωνα με τον Γιώργη Γιατρομανωλάκη στο βιβλίο *Γράμματα στον πατέρα, τον αδελφό Μαράκη και τη μητέρα [1921-1935]* το επιστολογραφικό υλικό του Εμπειρικού χρονολογικά διακρίνεται σε τρεις περιόδους: την πρώιμη, δηλαδή πριν το 1921, τις επιστολές που εξετάζει το προαναφερθέν βιβλίο, γραμμένες ανάμεσα στο 1921 με 1935, και στις μεταγενέστερες, δηλαδή όσες συντάχθηκαν μετά το 1935. Ζητούμενο της εργασίας είναι να μελετήσει τις ίδιες τις επιστολές σαν δείγμα γραφής αλλά και τις πληροφορίες που αυτές μας παρέχουν τόσο για την ζωή του, όσο για τα έργα του και την σκέψη του πάνω στην ποίηση και τη λογοτεχνία. Υλικό έρευνας αποτελεί όλο το επιστολογραφικό έργο του που μπόρεσα να συγκεντρώσω.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ

1. Ανδρέας Εμπειρικός
2. Υπερρεαλισμός
3. Επιστολογραφία

Summary

Andreas Embirikos was born in 1901 in Braila, Romania and died in 1975 in Athens. Throughout this time, he visited many places and fields: London, Paris, Lausanne, Athens, Andros, surrealism, psychoanalysis, “Generation of the 1930s”, photography were his main destinations and occupations. He introduced surrealism in Greece with two moves: with his lecture “On surrealism” and his collection of poetry *Υψικάμινος*. In addition, he introduced psychoanalysis and was the first psychotherapist in Greece. He started practicing this profession in 1935. Before this, for a short period of time, he was working at his dad’s, Leonida Embirikos’, shipping companies. In 1935 he quit and dedicated all his efforts and time to literature and psychoanalysis.

Andreas Embirikos wrote poetry and prose and tried to express himself with all the forms between the two genres. My dissertation will be focusing on another form of his writing, his correspondence. According to Giatromanolaki’s book “*Γράμματα στον πατέρα, τον αδελφό Μαράκη και τη μητέρα [1921-1935]*”, his letters can be chronically divided into three periods: a. the early period, before 1921, b. the letters in aforementioned book, written between 1921-1935, c. the later, the letters that were written after 1935. The main goal of this dissertation is to examine Embirikos’ letters as a sample of his writing and to assess the information that the letters can give us about his life, his literary work, and his thoughts on poetry and literature in general. The material of this research is all the correspondence that I was be to collect.

KEYWORDS

1. Andreas Embirikos
2. Surrealism
3. Correspondence

1.Πρόλογος

Η παρούσα εργασία θα ασχοληθεί με την αλληλογραφία του Ανδρέα Εμπεϊρικού, δηλαδή με τις επιστολές που συνέθεσε ο συγγραφέας όσο ήταν εν ζωή. Η επιστολογραφία ως είδος αποτελεί ήδη αρκετά ενδιαφέρον αντικείμενο από μόνη της. Ωστόσο, όταν έχουμε τη δυνατότητα, όπως εδώ, να την εκμεταλλευτούμε ως εργαλείο για να γνωρίσουμε κάποιες αθέατες πλευρές ενός συγγραφέα, το είδος αποκτά και μια επιπλέον χρηστικότητα. Διαβάζοντας τις επιστολές που ο Εμπεϊρικός γράφει κυρίως σε κοντινά του πρόσωπα, όπως στον αδερφό του Μαράκη, στη μητέρα του Στεφάνια, στον πατέρα του Λεωνίδα, στους φίλους του και στη δεύτερη σύζυγο του, Βιβίκα Ζήση, αντλούμε ένα μεγάλο όγκο πληροφοριών. Αυτόν τον όγκο προσπάθησα να τον προσεγγίσω με βάση δύο κεντρικούς θεματικούς άξονες, τον αυτοβιογραφικό και τον λογοτεχνικό. Παράλληλα βέβαια χρησιμοποίησα και τις χρονολογίες των επιστολών για διευκόλυνση της παρουσίασης των πληροφοριών.

Η εργασία ξεκινάει με μια περιδιάβαση στην ιστορία και το είδος της επιστολογραφίας¹, η οποία είναι απαραίτητη, ώστε μετέπειτα να επικεντρωθούμε στην μορφή που παίρνει η επιστολογραφία κάτω από το συγγραφικό χέρι του Εμπεϊρικού. Έπειτα, στο Κύριο Μέρος επικεντρώνεται στο περιεχόμενο των επιστολών, από τους παραλήπτες ως την γλώσσα γραφής τους. Φτάνοντας στα Συμπεράσματα γίνεται η προσπάθεια διατύπωσης των κύριων σκέψεων που γεννήθηκαν από την ενασχόληση με το επιστολικό έργο του Ανδρέα Εμπεϊρικού.

Βρέθηκαν πολλά στοιχεία που βοήθησαν να εμβαθύνουμε τις γνώσεις μας τόσο για τα βιώματα του Εμπεϊρικού όσο και για τον αντίκτυπο που αυτά είχαν επάνω του. Η κεντρική ερώτηση που οδήγησε αυτήν την εργασία, την οποία φαίνεται πως ο Εμπεϊρικός είχε απαντήσει, είναι: Πώς αυτοί οι δύο άξονες, ο βιογραφικός και ο λογοτεχνικός, συγκλίνουν, όταν μιλάμε για αλληλογραφίες συγγραφέων; Θεωρητικά και πρακτικά ο Εμπεϊρικός υποστήριζε πως αυτά τα δύο, λογοτεχνία και ζωή, ενυπάρχουν το ένα στο άλλο σε κάθε επίπεδο και έβρισκε λανθασμένες τις προσπάθειες όσων τις προσέγγιζαν ξεχωριστά.

Κάποια άλλα από τα βασικά συμπεράσματα από την εκπόνηση αυτής της εργασίας είναι η σημασία των πληροφοριών που συλλέγουμε από τις επιστολές που γράφει στη νεαρή του ηλικία. Όπως και το γεγονός πως η ίδια του η ταυτότητα και ο τρόπος που μεγάλωσε,

¹Βλ. τη διδακτορική διατριβή του Σταυρόπουλου: *Νεοελληνική Επιστολογραφία* (Σταυρόπουλος 2008).

κερδίζοντας την εμπειρία πολλών πολιτισμών, διακρίνεται στα γραπτά του. Ο βιογραφικός παράγοντας επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη λογοτεχνική του παραγωγή. Κομμάτι αυτού ήταν και η κατάπτωση στην οποία βρισκόταν συχνά από ό,τι καταλαβαίνουμε. Αποτέλεσμα ή αιτία αποτελεί και η δυσκολία που συνάντησε σχετικά με την έκδοση και την πρόσληψη των έργων του από ένα κοινό που δεν ήταν καθόλου προετοιμασμένο για ό,τι είχε να πει ο Εμπειρικός.

Παράγοντας αυτής της κατάπτωσης επίσης, η οποία από τα νεανικά του χρόνια τον ταλαιπωρούσε, ήταν ο οικογενειακός παράγοντας και η σχέση με τον πατέρα. Όμως, ακριβώς αυτό τον οδήγησε στο Παρίσι το 1926. Και σε ό,τι γνωρίζουμε πως επακολούθησε.

Μια αξιόλογη παρατήρηση είναι πως μέσα στις επιστολές που γράφονται από το 1921 ως το 1935, είμαστε σε θέση να βρούμε λογοτεχνίζοντα κομμάτια. Δηλαδή κάποιες προσπάθειες συνειδητές ή όχι του Εμπειρικού να συνθέσει κάποιο κείμενο το οποίο δεν μεταφέρει απλώς πληροφορίες. Οπότε, μας δίνει την ευκαιρία να υποστηρίξουμε πως ακόμα και μέσα στον 20^ο αιώνα μπορούμε να εντοπίσουμε επιστολές που μέσα τους κρύβουν λογοτεχνικό πλούτο, ο οποίος δεν έχει καμία σχέση με την ερωτική επιστολογραφία.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, την επιβλέπουσα, κ. Σοφία Βούλγαρη, αναπληρώτρια καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Τ. Ε. Φ., την κ. Ελ. Αρσενίου, καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και τον κ. Κ. Δανόπουλο, επίκουρο καθηγητή Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Τ. Ε. Φ., για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους, που συνέβαλαν στη βελτίωση της εργασίας. Είμαι ευγνώμων και στον κ. Ν. Μαυρέλο, καθηγητή Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Τ. Ε. Φ., για τις επισημάνσεις που έκανε σχετικά με την εργασία, και στην κ. Β. Κοντογιάννη, ομότιμη καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Τ. Ε. Φ. για την συνδρομή της όσον αφορά τη θεωρία της επιστολογραφίας.

ΤΣΑΚΙΡΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

2.Εισαγωγή

2.1 Το είδος της επιστολογραφίας

Για να κάνουμε λόγο για την επιστολογραφία, απαραίτητο είναι να μιλήσουμε πρώτα για τον ορισμό του ίδιου του είδους. Το είδος ορίζεται καταχρηστικά ως μια μικρότερη ή μεγαλύτερη κατηγορία του γένους.² Οι ορισμοί αυτοί συνδράμουν στο να οργανωθεί και να ταξινομηθεί ο όγκος της λογοτεχνίας. Μέσα σε αυτό το πεδίο εμπίπτει και το είδος της επιστολογραφίας. Η ίδια ανήκει στον αυτοβιογραφικό λόγο³, δηλαδή τον λόγο τον οποίο ο γράφων κάνει λόγο για τη δική του προσωπική ζωή. Ένας διάλογος ανάμεσα σε αυτόν που γράφει και σε αυτόν που απουσιάζει. Εμπεριέχει το πρόσωπο και τον χαρακτήρα του επιστολογράφου, τον τρόπο της γραφής του, τις αντιλήψεις του, την αισθητική του, την ίδια την ζωή του, καθώς και την μορφή του αποδέκτη. Ο επιστολογράφος πάντα λαμβάνει υπόψη το πρόσωπο του αποδέκτη και προσαρμόζει το περιεχόμενο και την μορφή της επιστολής αναλόγως. Δηλώνει συγκεκριμένα τον χρόνο, τον τόπο και το όνομα του αποδέκτη. Οι επιστολές είναι ζωντανά τεκμήρια της εποχής στην οποία γράφτηκαν. Και όταν μάλιστα ο

²Βλ. την άποψη στο *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών γενών και ειδών*: «Το γένος θα αφορά στις τρεις μεγάλες κατηγορίες του έντεχνου λόγου, δηλαδή τον λυρικό, τον δραματικό και τον πεζό λόγο, ενώ οι όροι "είδος" και "υποείδος" θα χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν μεγαλύτερες ή μικρότερες υποκατηγορίες των γενών» (Καρακάση, Σπυριδοπούλου, Κοτελίδης 2015: 15).

³Βλ. την άποψη στο *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών γενών και ειδών*: «αν θεωρήσουμε την αυτοβιογραφία λογοτεχνικό είδος, τότε το είδος αυτό δεν προσδιορίζεται εύκολα. Και αυτό όχι μόνο γιατί κάθε αυτοβιογραφία αποτελεί μοναδική περίπτωση -το ίδιο μπορούμε να πούμε άλλωστε και για άλλα λογοτεχνικά έργα- αλλά κυρίως επειδή είναι υβριδικός λόγος, που η σημασία του πρέπει να αναζητηθεί πέρα από την αλήθεια και το ψεύδος» (Καρακάση, Σπυριδοπούλου, Κοτελίδης 2015: 15).

συντάκτης τους συγχρόνως έχει και την ιδιότητα του συγγραφέα, μας προσφέρουν ένα χρήσιμο εργαλείο για να την κατανόηση και ερμηνεία του έργου του. Άρα στην περίπτωση της συγκεκριμένης εργασίας που θα ασχοληθεί με τις επιστολές ενός Νεοέλληνα συγγραφέα, του Ανδρέα Εμπειρικού, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως: «οι ιδιωτικές επιστολές δημόσιων προσώπων, και εν προκειμένω διάσημων Νεοελλήνων λογοτεχνών, μολονότι – ή ακριβώς επειδή – έχουν συνταχθεί και έχουν αποσταλεί σε χρόνο ανύποπτο, χωρίς, ενδεχομένως, υστεροβουλία για μελλούμενη χρήση, και εν προκειμένω για δημοσίευση, αποτελούν, μέσα στην “αθωότητα” τους, πολύτιμα τεκμήρια και πρώτης τάξεως ενδείξεις και του βίου και του έργου των επιστολογράφων. Χωρίς αυτές τις ιδιωτικής φύσεως επιστολές, οι πληροφορίες μας για πολλούς Νεοέλληνες συγγραφείς (ποιητές και πεζογράφους) θα ήταν εξαιρετικά λειψές» (Γιατρομανωλάκης 2009: 37-38).

2.1.1. Ο ορισμός της «επιστολής»

Ο έγγραφος λόγος προς απόντα, είναι ένας συνοπτικός και σαφής ορισμός της «επιστολής». Ωστόσο, κρίνεται αναγκαίο να παραθέσουμε και τον ορισμό της λέξης αυτής, «επιστολή η, ουσ. (λογ.), γραπτή ανακοίνωση που στέλνεται σε απόντα (συνήθως σε φάκελο με γραμματόσημο): ~ *εμπορική/συστημένη*: το *απόρρητο των -ών*: ~ *ανοιχτή* = άρθρο εφημερίδας με τη μορφή επιστολής και περιεχόμενο συνήθως πολεμικό (συνων. *γράμμα*)· (εκκλ.) –*ές των Αποστόλων* = οι 21 επιστολές που διασώθηκαν από τους Αποστόλους». (Κριαράς 1995: 515). Γράφεται και στέλνεται με σκοπό να ανοιχτεί και διαβαστεί από τον παραλήπτη. Απαιτείται το τρίτο πρόσωπο για να ολοκληρωθεί η διαδικασία της επικοινωνίας. Πρόκειται για το μόνο είδος που τα πρόσωπα του πομπού και του αποστολέα είναι απολύτως φανερά, καθώς υπάρχουν μέσα στο ίδιο το γραπτό κείμενο.⁴ «Η επιστολή λοιπόν, στην τυπικότερη μορφή της, είναι ένα έργο ενός γνωστού, δηλαδή ονοματισμένου προσώπου· πραγματικού ή και πλασματικού, αδιάφορο» (Μουλλάς 1992: 147-148). Ένα έργο, επίσης, που βρίσκεται σε συνεχή συσχέτιση και αλληλεπίδραση με το πρόσωπο για το οποίο προορίζεται. Ο δέκτης είναι αυτός ο παράγοντας που επηρεάζει την επιστολή, από την μορφή ως και το περιεχόμενο της. Η συγγραφή των επιστολών είναι μια πράξη κοινωνική, μια προσπάθεια του ανθρώπου να έρθει πιο κοντά στον άλλον, ακόμα και αν υπάρχει φυσική απόσταση ανάμεσα τους.

Ως είδος η επιστολογραφία ορίζεται ως «η, ουσ. 1. επικοινωνία με επιστολές: ~ *εμπορική/ιδιωτική* (συνών. *αλληλογραφία*) 2. Τέχνη της συγγραφής επιστολών: ~ *νεοελληνική/εκκλησιαστική*. 3. βιβλίο που περιέχει υποδείγματα επιστολών ποικίλου περιεχομένου (συνων. *επιστολάριο*).» (Κριαράς 1995: 515). Μαζί με τα άλλα συγγενή της είδη (ημερολόγιο, αυτοβιογραφία και απομνημονεύματα) ανήκει σε αυτήν την λογοτεχνία που ονομάζουμε προσωπική (Δούκα 2011: 18). Η προσωπική λογοτεχνία, που περιλαμβάνει, εκτός από την αυτοβιογραφία είδη σαν το προσωπικό ημερολόγιο, την αυτοπροσωπογραφία κτλ., διέπεται από τρεις κανόνες:

⁴ Όταν ένα γράμμα είναι υπογεγραμμένο από πολλά πρόσωπα, πρόκειται για μία από τις πολλές εξαιρέσεις του κανόνα.

«Κανόνας 1^{ος}: Ο Αυτοβιογράφος αναλαμβάνει ένα διττό ρόλο. Αποτελεί την πηγή και του θέματος και της δομής του κειμένου.

α. Ο συγγραφέας αναλαμβάνει την ευθύνη για τη δημιουργία και τη σύνθεση του κειμένου.

β. Το άτομο που είναι υπεύθυνο για την οργάνωση του κειμένου υποτίθεται ότι συμπίπτει με το άτομο στο οποίο αναφέρεται το θέμα του κειμένου.

γ. Η ανεξάρτητη από το κείμενο ύπαρξη αυτού του ατόμου, υποτίθεται ότι επιδέχεται δημόσια επαλήθευση.

Κανόνας 2^{ος}: Πληροφορίες και γεγονότα που αναφέρονται σε σχέση με τον Αυτοβιογράφο, βεβαιώνεται ότι έχουν αντικειμενική υπόσταση (...).

Κανόνας 3^{ος}: Ανεξάρτητα από το κατά πόσο ότι αναφέρεται μπορεί να διαψευστεί ή να αναδιατυπωθεί μ' ένα διαφορετικό πιο αποδεκτό τρόπο, ο Αυτοβιογράφος ισχυρίζεται ότι πιστεύει αυτά που λέει.» (Πασχαλίδης 1991: 9-10) . Η συγγένεια τους έγκειται στον αυτοβιογραφικό λόγο με τον οποίο εκφέρονται και στην αυτοαναπαραστατική διάσταση. Κύριο όργανο του αυτομιμητικού λόγου, συνεπώς και της επιστολογραφίας, αποτελεί ο πεζός λόγος, χωρίς να εξοστρακίζεται εντελώς ο έμμετρος λόγος.

Ο αυτομιμητικός λόγος δίνει την εντύπωση του ζωντανού λόγου, του υποκειμένου που καταθέτει στο χαρτί την δική του προσωπική εμπειρία. Πρόκειται για «μία αφήγηση σε πεζό λόγο που πραγματεύεται τον βίο ενός συγκεκριμένου, υπαρκτού προσώπου (Χρυσανθόπουλος 2015:13). Ταυτόχρονα όμως δεν παύει να είναι ένας λόγος που "αναπαριστά", ακόμα και αν αυτή η αναπαράσταση κατευθύνεται από το ίδιο υποκείμενο που αναπαριστά (Δούκα 2011: 17-18).

2.1.2. Η ιστορία της επιστολογραφίας

Μιλώντας για νεοελληνική επιστολογραφία έχουμε την εξής διάκριση σε δύο παράγοντες: Αυτόν της πολιτικής ιστορίας και τον γλωσσικό. Αν και κάποιες επιστολές είναι γραμμένες σε άλλες γλώσσες, παραμένουν κτήμα της ελληνικής επιστολογραφίας, διότι γράφονται από Έλληνες επιστολογράφους.

Από την γένεση της αλληλογραφίας ως και σήμερα, ένα από τα σημαντικότερα μέρη της επιστολής είναι ο χαιρετισμός. Είναι αυτοτελής. Μπορεί να σταθεί σαν μήνυμα και μόνος του. Μέσω αυτού, ο αποστολέας εύχεται και ελπίζει στην καλή υγεία του παραλήπτη, η οποία είναι και μια απαραίτητη προϋπόθεση για να συνεχίσει η γραπτή επικοινωνία. «Στην ουσία, η υγεία αποτελεί τη μοναδική εγγύηση για μια μελλοντική συνάντηση του πομπού με τον δέκτη, επομένως και για την αναίρεση της απουσίας (ή/και της ίδιας της επιστολικής πράξης)» (Μουλλάς 1992: 162). Φράσεις όπως, «υγιαίνειν, έρρωσθε, ευτύχει, ευτυχείτε, ευ διάγειν, ευ πράττειν» καλωσόριζαν τον αναγνώστη της επιστολής. Τον προδιέθεταν θετικώς για το μήνυμα που θα λάμβανε στη συνέχεια, όποιο και αν ήταν αυτό.

Εξετάζοντας τα σημαντικότερα χρονικά σημεία της ιστορίας της επιστολογραφίας στην «Εισαγωγή» του Κ. Θ. Δημαρά στον τόμο «*Νεοελληνική Επιστολογραφία*», βλέπουμε πως οι επιστολές στο βρεφικό τους στάδιο (100 π.Χ.- 3 π.Χ.), υπήρχαν σε ένα κλίμα οικογενειακό, για αυτό και κύρια φροντίδα τους είναι να μάθουν για την υγεία του παραλήπτη. Έπειτα, όταν ο αρχαϊσμός εμφανίστηκε στο προσκήνιο, ταυτόχρονα εμφανίστηκε και ο στόμφος⁵, ο οποίος τοποθέτησε ένα εμπόδιο ανάμεσα στην λογιωσύνη και την απλότητα.

Στα χρόνια που ο κόσμος γνώρισε τον χριστιανισμό, τον πολέμησε και τον ακολούθησε, αξίζει να αναφέρουμε το ρόλο που διαδραμάτισε ο Απόστολος Παύλος στο πεδίο της επιστολογραφίας. Για να κατανοήσουμε πόσο σημαντική ήταν η προσφορά του πρέπει να αναφερθεί πως πλέον αποκαλείται ο «Προστάτης Άγιος των επιστολογράφων». Αυτός ο χαρακτηρισμός δικαιολογείται, αφού ο ίδιος γράφει τις επιστολές προς ομάδες ανθρώπων που ζουν σε συγκεκριμένα μέρη με σκοπό να τους συμβουλέψει πώς να υπάρχουν και να συμπεριφέρονται σύμφωνα με τα διδάγματα του χριστιανισμού. Αυτό το παράδειγμα φανερώνει και την ίδια την δύναμη των επιστολών την εποχή εκείνη.⁶

Τα βυζαντινά χρόνια οι επιστολές λησμονούν την οικειότητα και λειτουργούν μέσα σε ένα πλαίσιο αυστηρό και συγκεκριμένο, που αγαπά τις στερεοτυπικές μορφές. Πρώτη φορά που γράφεται επιστολή στην κοινή επίσημα είναι τον 14^ο αι., όταν ο Οικουμενικός Πατριάρχης γράφει στον Μητροπολίτη Κιέβου. Την περίοδο πριν και μετά την Άλωση (1453) είναι φανερή η επίδραση της Δύσης. Γράφονται επιστολές σε πιο απλή γλώσσα και κυρίως αφορούν θέματα θρησκευτικά. Έχουμε προσωπικότητες όπως ο Εφέσου Μάρκος και ο Γεννάδιος Σχολάριος (Δημαράς 1955: ιη')

Στο κατώφλι του 17^{ου} αι. και του πρώτου ουμανισμού, που λαμβάνει χώρα αρχικά στη Βενετία και στη συνέχεια στα Επτάνησα και την Κρήτη, η επιστολογραφία αφορά αποκλειστικά τους λόγιους. Επιστολές, κυρίως ψυχρές, συμβατικές και χωρίς καμία προσωπικότητα, στέλνονται μόνο από λόγιο σε λόγιο.⁷ Οι επιστολές ανάμεσα στον Κύριλλο Λούκαρη και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο θα έρθουν να ταραξουν τα συντηρητικά νερά της μέχρι τότε συμβατικής επιστολογραφίας. Πρόσωπα επιστολογράφων που ξεχωρίζουν είναι ο Θεόφιλος Κορυδαλέας, ο Φραγκίσκος Σκούφος και ο Ευγένιος Γιαννούλης.⁸ Τα επιστολάρια του Θεόφιλου Κορυδαλέα, αποτελούν το εγχειρίδιο της κλασικότροπης

⁵ Ένωσαν ντροπή να αλληλογραφούν στην αβίαστη, φυσική του γλώσσα. Η σύμβαση και ο στόμφος θριάμβευαν (Δημαράς 1955: ιζ).

⁶ Είναι υπό αμφισβήτηση κατά πόσον ο Απόστολος Παύλος υπήρξε όντως συγγραφέας όλων αυτών των επιστολών.

⁷ Βλ. την άποψη του Δημαρά: «Κάποτε ο νους μας αναρωτιέται αν πρόκειται αληθινά για επιστολές ζωντανών ανθρώπων προς αγαπημένους οικείους, και όχι πιο καλά για θεματοεπιστολές, όπως τα έλεγαν τότε, σχολικά δηλαδή, γυμνάσματα, που έπαιρναν κάποτε την μορφή επιστολών» (Δημαράς 1955: κα').

⁸ Βλ. την άποψη του Δημαρά: «'Εικόνα ψυχής' θα εδεχόταν ο Κορυδαλέας να λέγεται η επιστολή, και αναφέροντας τούτο, θυμάται φυσικά, τον αρχαίο διδάσκαλο: 'Σχεδόν γαρ εικόνα έκαστος της εαυτού ψυχής γράφει την επιστολήν. Και έστι μεν και εξ άλλου λόγου παντός ιδείν το ήθος του γράφοντος, εξ ουδενός δε ούτως ως επιστολής'. Τούτο λοιπόν, είναι που την διακρίνει από κάθε άλλη συγγραφική ενέργεια, και που της δίνει το ιδιαίτερο θέλητρο της, έτσι ώστε να γίνεται η πιο εξαίσιος πνευματική τροφή για τον εραστή των ψυχών» (Δημαράς 1955: θ').

επιστολογραφίας. Ο Μητροφάνης Κριτόπουλος ονομάζει τον Κορυδαλέα «αυτουργόν και πατέρα» των επιστολικών τύπων. Ο Σκουφός γράφει τον «Γραμματοφόρο», που περιέχει μέσα δικές του επιστολές που χαρακτηρίζονται από το ύφος της λογιωσύνης, το ιταλικό μπαρόκ και τη φυσική γλώσσα. Ο Γιαννούλης γράφει ένα μεικτό είδος επιστολών. Επίσης, δεν πρέπει να λησμονηθεί η αναφορά του *Επιστολάριου* του Αλ. Μαυροκορδάτου⁹. Σε γενικές γραμμές οι επιστολές συνέδραμαν στο να δημιουργηθεί στους ανθρώπους διαφορετικών τόπων η αίσθηση πως ανήκουν στο ίδιο γένος, καθώς τους πρόσφεραν το δώρο της επικοινωνίας των κοινών εθνικών αισθημάτων και των κοινών σκοπών.

Καθώς φτάνει ο αιώνας του Διαφωτισμού, βλέπουμε πως οι πνευματικές εξελίξεις που συμβαίνουν δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες για την πρόοδο του είδους της επιστολογραφίας. Ο 18^{ος} αιώνας είναι αυτός που επικεντρώνεται στην ανάπτυξη των ιδεών και την ελεύθερη μετακίνηση τους. Κατά τους δύο αυτούς αιώνες, που καλλιεργείται εντατικότερα η παιδεία, συμβαίνουν τα εξής τινά: πρώτον, κοινές ιδέες βλέπουμε να υιοθετούνται από τους συμπατριώτες, δεύτερον, οι άνθρωποι αρχίζουν να επεξεργάζονται και να αναζητούν απαντήσεις για τον κόσμο γύρω τους, κάτι που ισοδυναμεί και με περισσότερες μετακινήσεις. Έτσι έχουν γεννηθεί οι συνθήκες για να εξελιχθεί η επιστολογραφία από ένα είδος που εξυπηρετούσε καθαρά ανάγκες υλικές σε κάτι παραπάνω. Από ανάγκη καθαρά λειτουργική αρχίζει και απλώνει τις ρίζες της και σε πιο πνευματικά επίπεδα. Οι κύκλοι των Φαναριωτών είναι αυτοί που οδηγούν στην ολοκλήρωση του είδους.

Η αλληλογραφία αρχίζει να πυκνώνει. Ιδιαίτερα σημαίνουσα προσωπικότητα για την εξέλιξη του είδους ο Αδαμάντιος Κοραής,¹⁰ ο οποίος είναι αυτός στον οποίο οφείλουμε και τις ίδιες τις λέξεις «αλληλογραφία» και «επιστολογραφία». Άλλες προσωπικότητες της εποχής είναι ο Αλ. Βασιλείου, ο Ι. Ρώτας, ο Ν. Δούκας. Η ομάδα αυτών των ανθρώπων και άλλων με παρόμοια δράση αποτελούν την «τάξη» των εμπόρων και των λογίων.¹¹ Τα άτομα αυτά δίνουν μια ώθηση στα ελληνικά γράμματα, είναι εκδότες βιβλίων και περιοδικών, και κατά επέκταση και στο είδος της επιστολογραφίας.

Η περίοδος του Αγώνα ήταν μία περίοδος πολλών δυσκολιών και οι προτεραιότητες διέφεραν σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους. Συνεπώς η παραγωγή αλληλογραφίας μειώθηκε. Όπως αναφέρει και ο Π. Μουλλάς, «ο πολεμιστής άνθρωπος δεν πολυκαταδέχεται να πιάνει στο χέρι του την πένα» (Δημαράς 1955: κζ). Κάποιοι από τους λίγους που γράφουν είναι ο Παπαδιαμαντόπουλος, ο Μπότσαρης, ο Λιβέριος, ο Γάζης και ο Καΐρης. Όσο ζει ακόμα ο Κοραής, ουσιαστικά φέρει στη δική του πλάτη ένα τεράστιο κομμάτι της

⁹ Βλ. την άποψη του Σταυρόπουλου: «Ενδιαφέρον για την έρευνα παρουσιάζει, πως κατά το χρονικό διάστημα ανάμεσα στο 1697 και ως τα μέσα του 1698 φαίνεται να συγκροτείται ένα *Επιστολάριο*, με περίπου εκατόν πενήντα επιστολικά κείμενα του Μαυροκορδάτου, σε ενιαία μορφή, με επιγραφή, αρχή και τέλος. Το κείμενο επιγράφεται *Επιστολαί Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του μεγάλου λογοθέτου της Μεγάλης Εκκλησίας και γενικού διεργμηνέως της κραταιάς βασιλείας*. Το κείμενο αυτό ξεκινάει με μια επιστολή προς ανώνυμο αποδέκτη και ολοκληρώνεται με δύο ευχές, συντάκτης των οποίων είναι ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος» (Σταυρόπουλος 2008: 64).

¹⁰ Βλ. την άποψη του Δημαρά: «Με τον Κοραή όσο με κανένα άλλο Νεοέλληνα πριν ή μετά, η ιδιωτική επιστολή έφθασε να γίνει είδος λογοτεχνικό εξαιρετο» (Δημαράς 1955: κζ').

¹¹ Εδώ μιλάμε καταχρηστικά, γιατί ακόμα δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο: τάξη.

αντιπροσώπευσης του είδους. Μετά τον Αγώνα, υπήρξε «τεράστια παραγωγή επιστολών με καθαρά λογοτεχνική προέλευση και αντίστοιχο περιεχόμενο» (Δημαράς 1955: η').

Περνώντας από τον ελλαδικό χώρο στον παγκόσμιο, επιβεβαιώνουμε πως η επιστολογραφία βρίσκεται σε ένα διαρκή διάλογο με την ιστορία. Οι πρώτοι τόποι ανάπτυξης της είναι η αρχαία Αίγυπτος από τους Ασσύριους και τους Βαβυλωνίους ως την ελληνорωμαϊκή αρχαιότητα κατά τον 4^ο αι. μ.Χ. Αυτή τη περίοδο κυκλοφορούν πολύμορφες επιστολές.¹² Κατά την ελληνιστικά χρόνια κυκλοφορούν οι περισσότερες επιστολές και κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους βρίσκεται το είδος στην μεγαλύτερη ακμή του.

Κατά τους Βυζαντινούς χρόνους, για τους οποίους ήδη έχει γίνει λόγος, ο επιστολικός λόγος επικρατεί, αλλά δεν εντοπίζεται στις αναπαραστάσεις του καμία δημιουργικότητα ή κανένας προσωπικός χαρακτήρας του γράφοντος. Δεν υπήρχε πρόσωπο κάποιας ιδιαίτερης σημασίας κοινωνικής, πολιτικής ή θρησκευτικής που να μην ανταλλάσσει επιστολές με άλλα αντίστοιχης σημασίας πρόσωπα. Ωστόσο, χαρακτηρίζονται αυτές οι επιστολές από μια «τυποποιημένη ρητορική ή μια φυγή από το συγκεκριμένο και η σημασία της βρίσκεται σε ό,τι πιο απρόσωπο, συμβατικό, τυπικό και επαναλαμβανόμενο περικλείει» (Μουλλάς 1992: 175). Μέσα στην περίοδο των Σκοτεινών Αιώνων, αλλιώς τον «Μεσαίωνα», οι επιστολές διακρίνονταν κυρίως από αυτό το καταναγκαστικό ύφος, που δημιουργούσε μια στερεή βάση, αλλά δεν άφηνε καμία απολύτως ελευθερία.

Η Αναγέννηση τον 17^ο αι. υπήρξε ανάσα για το ανθρώπινο πνεύμα. Όλες οι αλλαγές που έφερε οδήγησαν σε κινήματα όπως ο ουμανισμός, σε εφευρέσεις όπως η τυπογραφία και σε αθρόα δημοσίευση επιστολικών έργων στο δυτικό κόσμο. Εξέχων υπήρξε και ο ρόλος της ομιλούμενης γλώσσας. Πλέον «η λογιωσύνη έχει τεθεί στην υπηρεσία της φυσικής γλώσσας» (Δημαράς 1955: κα'). Ο γιός του Πάολο Μανούτιου, ο Άλδος Μανούτιος, τυπώνει το 1542 το πρώτο συλλογικό επιστολικό έργο. Με την ανακάλυψη της τυπογραφίας, και το τύπωμα βιβλίων και φυλλάδων, των οποίων οι αναγνώστες δεν ήταν πλέον ένας περιορισμένος κύκλος εύπορων λογίων, άνοιξε ο δρόμος για την γνώση. Από αυτόν τον δρόμο δεν ξέφυγαν εννοείται οι επιστολές. Τυπώνεται, το «Epistolae», ένα επιστολικό λατινικό εγχειρίδιο. Ενώ στη Δύση εκδηλώνεται ενδιαφέρον για τις αρχαίες και σύγχρονες επιστολές.

Άξια αναφοράς για την πορεία της επιστολογραφίας μέσα στο χρόνο και την ιστορία είναι η απόφαση του Ερρίκου Δ' (1553-1610) να κάνει την αλληλογραφία διαθέσιμη και στην ομάδα των αστών θέτοντας το βασιλικό ταχυδρομείο στη διάθεση ενός μεγαλύτερου κοινού. Η αλληλογραφία με αυτή την απόφαση δεν παραμένει προορισμένη μόνο για μία συγκεκριμένη και ολιγάριθμη ομάδα. Αυτό το γεγονός οδήγησε στη κυκλοφορία του πρώτου γραμματοσήμου. Η συνθήκη αυτή, χάρισε την ανωνυμία στους αποστολείς και, όπως είναι φυσικά επόμενο, οδήγησε και στην καθιέρωση της επιστολογραφίας ως μιας προσφιούς δραστηριότητας. Τον Οκτώβριο του 1861, κυκλοφορεί πρώτη φορά στην Ελλάδα ένα κομμάτι χαρτί με το κεφάλι του Ερμή τυπωμένο, το οποίο επικολλάται πάνω στις επιστολές και φανερώνει πως προπληρώθηκε το τέλος για την αποστολή τους. Έπειτα, θα εμφανιστούν οι γνωστές οι καρτ-ποστάλ. Ένα κομμάτι χαρτί που εξωραϊζει την μυστική, κρυμμένη σε

¹² Ιδιωτικές, επίσημες, πλαστές, λογοτεχνικές, επιστημονικές, φιλοσοφικές κτλ.

φάκελο, επιστολή. Χάνεται η μυστικότητα που χαρακτηρίζει την επιστολή, καθώς δεν υπάρχει πια ο φάκελος. Μάλιστα η γραφή συνυπάρχει με το εικονικό στοιχείο και είναι συνήθως πολύ πιο σύντομη. Φαίνεται πως ο επιστολικός λόγος ακολουθεί κατά έναν τρόπο την εποχή και την μόδα.

Πέρα από αυτό, βλέπουμε μέσα από την ιστορία της αλληλογραφίας πως οι επιστολές ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τα μέσα της εποχής. Μπορεί τον 3^ο αι. π. Χ. η υγεία των μελών της οικογένειας να ήταν το πιο σημαντικό, όμως αυτό δεν σημαίνει πως όταν ο Κοραΐς έγραφε τις επιστολές για να τις στείλει στην Χίο¹³, με σκοπό να ακουστούν από ένα σύνολο ανθρώπων, ενδιαφερόταν μόνο να τους ενημερώσει για την υγεία του. Η επιστολογραφία εξελίσσεται. Εξελίσσεται παράλληλα με την ιστορία και τον ίδιο τον άνθρωπο.

2.1.3. Τα χαρακτηριστικά της επιστολογραφίας

Αν προσεγγίσουμε την επιστολή μέσω της θεωρίας του Roman Jakobson και την εξετάσουμε ως αυτό που είναι πρώτα και κύρια, δηλαδή ένα μήνυμα, αναγνωρίζουμε πως υπάρχει: ο πομπός (ο αποστολέας), ο δέκτης (ο παραλήπτης), ο επικοινωνιακός κώδικας (η γλώσσα, που πρέπει να είναι κοινή), το πλαίσιο αναφοράς (το θέμα) και ο διάυλος επικοινωνίας (το μέσο που κάνει την επικοινωνία δυνατή). Όντας μήνυμα η επιστολή, παρουσιάζει και τις λειτουργίες που υπάρχουν σε κάθε άλλο μήνυμα. Έχουμε την συγκινησιακή, την βουλευτική, την ποιητική, την μεταγλωσσική, την αναφορική, την φατική και την εικονική λειτουργία.¹⁴ (Μουλλάς 1992: 157).

Το μήνυμα, λοιπόν, ως λέξη αποτελείται από δύο όψεις, το σημαίνον και το σημαινόμενο, από το περιεχόμενο της και από την μορφή της. Επεξηγηματικά, «σημαίνον» θεωρείται η τυπολογία τους, οι διάφορες μορφές που μπορεί να πάρει η γραπτή επικοινωνία (επιστολές, καρτ-ποστάλ, ευχετήρια, αγγελτήρια, μπιλιέτα) με τα χαρακτηριστικά της δομής τους, όπως ο τόπος, ο χρόνος, η προσφώνηση, η επιφώνηση, η υπογραφή. Και ολόκληρη η σημειολογία τους, δηλαδή το είδος του ίδιου του χαρτιού, το είδος της γραφής (δακτυλογραφημένη ή χειρόγραφη), ο πραγματικός τόπος που πιάνει η γραφή πάνω στο χαρτί, τα σχέδια πάνω στο χαρτί, οι ζωγραφιές κ.ά.

Κάνουμε λόγο για γραπτά κείμενα που κάνουν ταξίδι για να φτάσουν από τον αποστολέα στον παραλήπτη. Έχουν γραφτεί με σκοπό την επικοινωνία δύο ατόμων, τα οποία βρίσκονται σε γεωγραφική απόσταση. Όμως η επιστολή δεν περιορίζεται μόνο στον

¹³ Βλ. την υποσημείωση(7) στην διδακτορική διατριβή του Ν. Γκουδίνα: «Ο Κοραΐς γνώριζε ότι ο Δημήτριος Λάτος διάβαζε τις επιστολές του στους Σμυρναίους, γεγονός το οποίο κάποιες φορές εκμεταλλευόταν προκειμένου να απευθυνθεί προς τους συμπολίτες του για να τους συμβουλευθεί. Χαρακτηριστικό επί του προκειμένου παράδειγμα συνιστά η επιστολή της 11/10/1808 [αρ. 42], στην οποία ο Κοραΐς διά του Πρωτοψάλτη προτρέπει τους Σμυρναίους να φέρουν τα φώτα των επιστημών στην πόλη τους. Κοραΐς, 1966, σ. 476-477. Κατά συνέπεια, δικαιολογημένα ο Γ. Π. Κουρνούτος θεωρεί πως η ανάγνωση των επιστολών του Κοραΐ στους Σμυρναίους, συνιστά το ξεκίνημα της "μετακένωσης" των προοδευτικών ιδεών της Δύσης στον ελληνικό χώρο» (Γκουδίνας 2014: 14).

¹⁴ Δηλ. το οπτικό αποτέλεσμα που παράγει η γραφή. Ο χώρος που πιάνει πάνω στον (τόπο) το χαρτί.

ιδιωτικό χώρο ανάμεσα σε δύο προσωπικότητες. Αγγίζει και τα όρια του δημόσιου χώρου, όταν πλέον το περιεχόμενο και η μορφή του γραπτού λόγου της επιστολής δεν είναι γνωστό μόνο στον αποστολέα και στον παραλήπτη αυστηρά. Δηλαδή διακρίνεται ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια αλληλογραφία. Στην πρώτη περίπτωση ανήκει η ερωτική επιστολογραφία, το εμπορικό γράμμα, και η οικογενειακή αλληλογραφία, η οποία είναι «εντελώς καθαρή ιδιωτική επιστολή» (Δημαράς 1955: ια'-ιβ'). Στην δημόσια αλληλογραφία ανήκει π. χ. η απρόσωπη αλληλογραφία που ανταλλάζουν οι υπηρέτες. Ενδιαφέρον προκαλεί η περίπτωση, όταν ένας επιστολογράφος στέλνει μια επιστολή προς ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, αλλά με σκοπό να διαβαστεί σε δημόσιο ακροατήριο.

Για να ανήκει στο χώρο του δημοσίου υπάρχουν κάποιες προϋποθέσεις, οι οποίες είναι οι εξής σύμφωνα με τον Παναγιώτη Μουλλά: «α) η πολλαπλότητα του πομπού (παράδειγμα οι ανοιχτές επιστολές διαμαρτυρίας), β) η πολλαπλότητα ή η ανωνυμία του δέκτη (παράδειγμα οι επιστολές του Αποστόλου Παύλου, οι επιστολές προς τις δημόσιες υπηρεσίες κ.ά.), γ) η πολλαπλότητα και του πομπού και του δέκτη» (Μουλλάς, 1992: 170). Τα όρια ανάμεσα σε αυτούς τους δύο τύπους είναι θολά. Η αλήθεια είναι πως στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αι. τα πράγματα ήταν πιο ξεκάθαρα, καθώς η ατομικότητα του ανθρώπου είχε αποκτήσει μια ιδιαίτερη βαρύτητα. Η δημόσια ζωή διαχωρίζεται αυστηρά από την ιδιωτική, η οποία κερδίζει ένα πέπλο μυστικότητας. Αυτή την φιλοσοφική γραμμή ακολουθούν και οι επιστολές. Στις 10/8/1790 θεσπίζεται μάλιστα το απαραβίαστο των επιστολών με ειδική διάταξη (Μουλλάς 1955: 171).

Η επιστολή, όπως και κάθε λογοτεχνικό είδος, είναι μια πολυτέλεια, η οποία ολοκληρώνεται, όταν παύσει να εξυπηρετεί αποκλειστικά μια ανάγκη υλική. Έτσι, η επιστολή διεκδίκησε τον χώρο της στην λογοτεχνία ως λογοτεχνικό είδος, όταν άρχισε να εξυπηρετεί ανάγκες του ανθρώπου οι οποίες δεν είχαν να κάνουν με την πρακτική καθημερινότητα. Άρχισε να αποκτά το πιο προσωπικό στοιχείο, που έγινε και η ειδοποιός διαφορά της από τα άλλα λογοτεχνικά είδη. Τα όρια λοιπόν ανάμεσα στην λογοτεχνία και την επιστολογραφία θόλωσαν. Η σύγκριση τους όμως μας βοηθάει να κατανοήσουμε βαθύτερα την ίδια την επιστολογραφία και τους δικούς της θεωρητικούς ορισμούς.

Όσον αφορά την επιστολογραφία, αυτός που γράφει την επιστολή λέγεται επιστολογράφος και «αδιαφορεί για την ύπαρξη του κοινού» (Μουλλάς 1992: 156). Όσον αφορά τη λογοτεχνία, αυτός που γράφει λέγεται επιστολικός συγγραφέας, και μέσα από την γραφή του διαφαίνεται το γεγονός πως δεν απευθύνεται μόνο στον παραλήπτη αλλά και σε ένα άλλο κοινό. Συγκεκριμένα, «ενδιαφέρεται περισσότερο για ένα ενδεχόμενο κοινό παρά για το πρόσωπο στο οποίο δείχνει ν' απευθύνεται» (Μουλλάς 1992: 156). Ο Π. Μουλλάς, παρουσιάζει μια γραφική παράσταση της επιστολικής επικοινωνίας, η οποία είναι αποτέλεσμα της σκέψης του R. Duchene και της Kristina Wingaard: υπάρχει ένα μήνυμα, το οποίο είναι η ίδια η επιστολή (Μουλλάς 1992:156 και 161). Έπειτα έχουμε τον άμεσο και έμμεσο αποστολέα και τον άμεσο και έμμεσο παραλήπτη. Στο πλαίσιο της λογοτεχνίας ο άμεσος και έμμεσος αποστολέας/παραλήπτης διαφοροποιούνται, στο πλαίσιο της επιστολογραφίας ταυτίζονται. Αναγκαία είναι η διευκρίνιση πως ο σκοπός των επιστολών δεν είναι μονοδιάστατος: από την μία εξυπηρετούν χρηστικούς σκοπούς και από την άλλη είναι ικανές να καλλιεργούν και να φέρουν καλλιτεχνικές αξιώσεις. Επιπροσθέτως, όπως ήδη

αναφέρθηκε, η πραγματική και η πλασματική επιστολή είναι δύο έννοιες που δεν είναι σταθερά απόλυτες και απροσπέλαστες, άλλες φορές ταυτίζονται μεταξύ τους, άλλες φορές βρίσκονται στα αντίθετα άκρα (Μουλλάς 1992: 155-157).

Ως είδος, και μάλιστα που απλώνει τις ρίζες του τόσο βαθιά μέσα στο χρόνο, η επιστολογραφία έχει κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Σημαντικά για να μπορούν οι επιστολογράφοι να διατηρούν αυτά τα χαρακτηριστικά, είναι τα «επιστολάρια», κυρίως συλλογές επιστολών, οι οποίες αποτελούν «το στάδιο της κωδικοποίησης της, δηλαδή της αναγωγής της σε συλλογικό πρότυπο». (Μουλλάς 1992: 181)¹⁵ Σε γενικές γραμμές πρόκειται για την θεωρία της ίδιας της επιστολογραφίας. Παρέχει ορισμένες οδηγίες για την σύνταξη και το ύφος των επιστολών, στα άτομα που θέλουν να την εξασκήσουν. Μιλάμε για ένα είδος, που όποιος θέλει να το χρησιμοποιήσει είναι αναγκασμένος μέχρι ένα σημείο να ακολουθήσει συγκεκριμένους κανόνες. Τα «επιστολάρια» λοιπόν, από την μία βοήθησαν την παραγωγή της επιστολογραφίας, όντως στο σχολικό προγραμματισμό και από την άλλη αποτελούν σήμερα ένα σημαντικό εργαλείο για τον επιστήμονα που ασχολείται με το είδος αυτό.

Ως επακόλουθο, και οι αρετές της επιστολής ουσιαστικά είναι κάποιοι συγκεκριμένοι κανόνες. Οι κανόνες αυτοί σχηματίζονται κατά τα βυζαντινά χρόνια, ιδιαίτερα την εποχή του Γρηγόριου Ναζιανζηνού (300-400 π.Χ.) και παραμένουν οι ίδιοι χωρίς ουσιαστικές αλλαγές. Οι οποίοι είναι: 1. Η συντομία (δηλαδή η ύπαρξη μέτρου στο μέγεθος της επιστολής) 2. Η σαφήνεια (δηλαδή η επιστολή να είναι κατανοητή χωρίς να είναι αναγκαία τα ερμηνευτικά σχόλια) 3. Η χάρις (δηλαδή τα σχήματα λόγου, αλλά η χρήση τους πρέπει να γίνεται με φειδώ) 4.«Το αττικίζειν» 5. Το πρέπον (δηλαδή, η σύνδεση ανάμεσα στην ύφος της επιστολής και στο χαρακτήρα του δημιουργού της) 6. Η φυσικότητα (Μουλλάς 1992: 138).¹⁶ Σίγουρα, με το πέρασμα του χρόνου, το «αττικίζειν» σταμάτησε να αποτελεί απαραίτητα προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί μια επιστολή ως αξιόλογη.

Αν και καθυστέρησε να δώσει τα πρώτα σημάδια της, η θεωρία της επιστολογραφίας υπήρξε πλούσια κατά την αρχαιότητα. Μπορεί στα ρωμαϊκά χρόνια να μην υπήρξε τόσο ογκώδης παραγωγή όπως τα αρχαία ελληνικά, υπήρξε όμως ένα υποδειγματικό επιστολικό έργο. Η επιστολική τέχνη αυτήν τη περίοδο αποκαλείται *ars dictaminis* ή *dictandi*, και μάλιστα παρέχει ειδικούς δασκάλους και ειδικά εγχειρίδια για την εκμάθηση της. Όπως επίσης, μας προσέφεραν και την διάκριση της επιστολής σε πέντε βασικά μέρη: «1. Τον

¹⁵Βλ. την άποψη του Μουλλά: Τα επιστολάρια εμφανίζονται για πρώτη φορά ανάμεσα στον 2^ο π.Χ. και στον 1^ο μ. Χ. αιώνα. Τον 11^ο αιώνα, η Ιταλία «ξεχωρίζει ως κέντρο επιστολικής θεωρίας και πράξης»(Μουλλάς 1992:184). Η Ιταλία συνεχίζει να πρωτοπορεί, καθώς από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα εμφανίζονται εκεί «πολυάριθμοι επιστολικοί οδηγοί γραμμένοι στην ζωντανή ιταλική γλώσσα»(Μουλλάς 1992:185). Στον ελληνικό χώρο γνώρισε ιδιαίτερη επιτυχία με αλληπάλληλες εκδόσεις και αποτέλεσε την βάση για τις «αρχαϊκές αλληλογραφίες του υπόδουλου ελληνισμού»(Μουλλάς 1992:186) το επιστολάριο του Αθηναίου φιλοσόφου Θεόφιλου Κορυδαλέα (*Εκθεσις περί επιστολικών τύπων*, Λονδίνο 1625) και ο *Γραμματοφόρος*, το πρώτο επιστολάριο στην ελληνική δημοτική γλώσσα. Κάποια γνωστά επιστολάρια του 18^{ου} αιώνα και έπειτα: το *Επιστολάριον* (Βενετία 1757 και 1759) του Σπ. Μήλια ή το *Νέον Επιστολάριον* (Λιψία 1764 και 1768)(Μουλλάς 1992: 182-187).

¹⁶ Βλ. την άποψη του Μουλλά: «Για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της αρχαιόγλωσσης θεωρητικής παραγωγής, αναφέρω επίσης τα σχετικά με την επιστολογραφία χωρία του *Περί ερμηνείας*, ένα ανάλογο απόσπασμα του Φιλόστρατου, καθώς και δύο επιστολές του Γρηγόριου Ναζιανζηνού και του Φωτίου» (Μουλλάς 1992: 182).

χαιρετισμό (salutatio) 2. Την επιδίωξη της εύνοιας (captatio benevolentiae) 3. Την αφήγηση (narratio) 4. Το αίτημα (petitio) 5. Το συμπέρασμα (conclusio) (Μουλλάς 1992: 184). Το είδος αυτό, ομοιάζει αρκετά με την τέχνη της ρητορικής. Και έχει μάλιστα χαρακτηριστεί από τον Α. Lesky «ως το χαϊδεμένο παιδί της ρητορικής» (Μουλλάς 1992: 182).

Αναπόσπαστο κομμάτι του είδους είναι η ερωτική επιστολογραφία. Κοντά στο είδος της εμπορικής επιστολογραφίας, αλλά ταυτόχρονα πολύ μακριά της. Και οι δύο εξυπηρετούν κάποιους σκοπούς. Η εμπορική εξυπηρετεί κάποιο αποκλειστικά χρηστικό σκοπό, και η ερωτική κάποιο συναισθηματικό και πρακτικό. Στις ερωτικές επιστολές, αποστολέας και παραλήπτης παραμένουν στο χώρο του ιδιωτικού. Ο αποστολέας παρουσιάζει τον ίδιο τον εαυτό του μέσα στο γράμμα του. Με τελικό σκοπό να διεκδικήσει και να λάβει μια θετική ανταπόκριση από το αντικείμενο του πόθου του. «Έτσι το ουσιώδες εδώ δεν βρίσκεται στην πληροφοριακή εμβέλεια, αλλά στον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο βιώνεται κάθε φορά η ερωτική εμπειρία: ζωντανό παράδειγμα πλεονασμού, ο επιστολικός ερωτικός λόγος εκπληρώνει την αποστολή του στο μέτρο όπου εκπέμπει ατελείωτες φορές το ίδιο μήνυμα ('σ' αγαπώ') (Μουλλάς 1992: 188).

2.1.4 Λογοτεχνική επιστολή και επιστολική λογοτεχνία

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η λογοτεχνία και επιστολογραφία είναι δύο είδη που βρίσκονται σε συνεχή επικοινωνία μεταξύ τους. Άγνωστο πού σταματάει το πραγματικό και πού ξεκινάει το φανταστικό. Το πραγματικό, έχει να κάνει με το ένα πρακτικό φάσμα, δηλαδή με τους λειτουργικούς σκοπούς που εξυπηρετεί ως ένα κομμάτι χαρτί που η γραφή πάνω του πρέπει να είναι συγκεκριμένης μορφής (επιστολική τυπολογία). Το άλλο φάσμα, είναι το πλασματικό, το τεχνητό, το φανταστικό, αυτό που μπορεί να χαρακτηριστεί ενίοτε και λογοτεχνικό. Και αβίαστα, όπως πάντα, έρχεται και τα ερωτήματα «τι είναι λογοτεχνία;»¹⁷. Είναι η «λογοτεχνική επιστολή» και η «επιστολική λογοτεχνία» το ίδιο;

Ας εξετάσουμε πως εμπλέκεται ακριβώς με την λογοτεχνία η επιστολή. Αρχικά, η ποίηση, διεκδίκησε και σε αυτό το πεδίο το μερίδιό της, από την ανατολή του είδους. Έχουμε το είδος, λοιπόν, της έμμετρης επιστολής, όπως αυτές του Οράτιου και του Οβίδιου. Αυτό το κράμα, ποίησης και επιστολής, διασχίζει και τα όρια του ιδιωτικού για να φτάσει στο δημόσιο και αυξάνει το πλήθος των ατόμων που θα ασχοληθούν. «Είναι ένα πέρασμα από την κλειστή στην ανοιχτή επικοινωνία» (Μουλλάς 1992: 192).

Μια συνθήκη που κατά κάποιον τρόπο συνδέει αυτά τα δύο είναι η εξορία. Οι συγγραφείς/αποστολείς που βρίσκονται εξοστρακισμένοι από το τόπο τους, έχουν μια έκδηλη ανάγκη για επικοινωνία. Η οποία υποθέτουμε πως επηρεάζει ακόμα και το ίδιο το συγγραφικό τους έργο. Για αυτόν το λόγο, αυτό μπορεί να φέρνει στη μνήμη τους τρόπους και τεχνικές γραφής της επιστολής. Η εκμετάλλευση αυτή του τεχνάσματος της επιστολής,

¹⁷ Βλ. την ενότητα «Η λογοτεχνικότητα» στο βιβλίο: *Πρακτική Εισαγωγή στη μελέτη της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Αρσενίου 2012: 38-43).

«αποτελεί κύριο μέσο συγγραφικής στρατηγικής» (Μουλλάς 1992: 194). Έτσι και αλλιώς ήδη από την αρχαιότητα οι επιστολές κάνουν την εμφάνιση τους μέσα σε αφηγηματικά έργα. Έχει δώσει πολλά αξιολογικά αποτελέσματα συνδυασμένη με την επιστήμη, τη φιλοσοφία, την πολιτική, τη δημοσιογραφία και άλλες εκφάνσεις του γραπτού πολιτισμού. Εν κατακλείδι, πλασματικό και πραγματικό, εκμεταλλεύονται ισότιμα τη μορφή της επιστολής. Όμως «Η Λογοτεχνία δεν είναι βέβαια το πραγματικό, αλλά ούτε και το φανταστικό σε καθαρή μορφή· είναι μία διαπλοκή επιπέδων, ένα είδος ώσμωσης, ένα παιχνίδι με τους καθρέφτες, μία συνεχής διαδικασία μεταμορφώσεων, μια ειρηνική συνύπαρξη αντιθέσεων και, ταυτόχρονα, ένα αδιάκοπο πέρασμα από τη μία στην άλλη αντιθετική μορφή». (Μουλλάς 1992:196)

Μέσα στο εργαστήριο του χρόνου, η επιστολογραφία τελικά απέδειξε πως μπορεί να προσληφθεί και ως λογοτεχνικό είδος. Αν και «η “λογοτεχνικότητα” δεν καλύπτει όλη την έκταση της “επιστολικότητας”» (Μουλλάς 1992:155), οι δύο έννοιες σχετίζονται άμεσα με τη ζωή και την έκφραση του ανθρώπου.

Η θεματική του έρωτα-δημιούργησε μία δική της κατηγορία μέσα στην ιστορία της επιστολογραφίας, τα λεγόμενα «πιττάκια». Ο ορισμός της λέξης «πιττάκιον» είναι: «γράμμα, επιστολή» (Κριαράς 1995:1112). Επομένως, όταν μιλάμε για ερωτικά πιττάκια μιλάμε για ερωτικές επιστολές. Δύο μορφές υπάρχουν, όπως ήδη είδαμε, η πραγματική, δηλαδή ως προσπάθεια επικοινωνίας και κάλυψης της απόστασης ανάμεσα σε δύο ερωτευμένους, αλλά και μέσα σε ερωτικά μυθιστορήματα, λειτουργώντας πολύτροπα. Πέρα από την πρόδηλη λειτουργία μιας επιστολής που εισχωρεί παρενθετικά μέσα σε μία αφήγηση, επίσης μπορεί να λειτουργήσει ως αφηγηματικός τρόπος(Μουλλάς 1992:214).

Πέρα από την ερωτική επιστολογραφία υπάρχουν και άλλες ενσαρκώσεις της επιστολής μέσα στην λογοτεχνία. Από το αρχαιοελληνικό μυθιστόρημα, στα βυζαντινά μυθιστορήματα, στο Διγενή Ακρίτα. Σε όλα αυτά οι επιστολές βρίσκονται μέσα στο χώρο της λογοτεχνίας. Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, όταν συμβαίνει η επαφή με την Δύση μέσω των ταξιδιών, πέρα από όλες τις άλλες επιρροές, αναπτύσσεται ταυτόχρονα και η φαντασία της γραφής, γιατί πλέον υπάρχει ένας νέος παράγοντας, αυτός της περιπέτειας σε ένα νέο τόπο, ο οποίος ανοίγει επίσης και τον δρόμο για αύξηση της επιστολικής παραγωγής. Είναι φανερό πως η επιστολή και το λογοτεχνικό έργο περπατούν παράλληλα. Κάποια παραδείγματα έργων που στη δομή τους εντοπίζονται επιστολές είναι: *Η Φυλλάδα του Μεγαλέξανδρου*, *Αχιλλής*, *Λίβιστρος* και *Ροδάμνη* κ.ά. Ακόμα δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η έμμετρη αφήγηση που απευθύνει ο Καισάριος Δαπόντες στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο χρησιμοποιώντας «το επιστολικό είδος για καθαρά ηθικοδιδακτικούς σκοπούς» και το «Σχολείο των Ντελικάτων Εραστών» (Μουλλάς 1992: 212). Πρόκειται για ένα έργο που μέσα του εντοπίζουμε τα «ραβάνια», τα οποία είναι πάντοτε έμμετρα.

Ένα λογοτεχνικό αποτέλεσμα που περικλείει μέσα του την μορφή της επιστολής είναι και το επιστολικό μυθιστόρημα, όπως αναφέρθηκε. Αυξημένη ποσοτική και ποιοτική παραγωγή παρατηρείται τον 18^ο αιώνα σε χώρες όπως η Γαλλία, η Αγγλία και η Γερμανία. Σύμφωνα με τον ορισμό του Robert-Adam Day, τον οποίον παρουσιάζει ο Μουλλάς, το επιστολικό μυθιστόρημα είναι:

«κάθε πεζή αφήγηση μικρού ή μεγάλο μήκους, σχετικά ή απόλυτα φανταστική, στην οποία οι επιστολές εν μέρει ή εν όλο πλασματικές, χρησιμοποιούνται κατά κάποιον τρόπο ως αφηγηματικό μέσο ή παίζουν ουσιαστικό ρόλο στην εξέλιξη της πλοκής» (Μουλλάς 1992: 213-124).

Πριν από την ακμή του είδους, κατά τον 16^ο αι. στον ευρωπαϊκό χώρο οι επιστολές εμφανίζονται σε τέσσερις εκφάνσεις κυρίως. Μέσα σε μυθιστορήματα, σε ιδιωτικές συλλογές γραμμάτων, σε επιστολικούς οδηγούς, και σε μία μείξη επιστολογραφίας και αφήγησης (Μουλλάς 1955: 214). Τον 17^ο αι. το είδος του επιστολικού μυθιστορήματος καλλιεργείται στην Γαλλία. Και τον 18^ο αι. έρχεται η ακμή του με πολλά σημαντικά και πασίγνωστα πλέον έργα, τα οποία επηρέασαν και την πορεία της ιστορίας με τον τρόπο που μόνο ο γραπτός λόγος μπορεί, όπως, «Οι Περσικές Επιστολές» του Montesquieu, «Οι καημοί του νεαρού Βέρθερου» του Goethe, «Οι επικίνδυνες σχέσεις» του Laclos.

Με την ακμή του ρομαντισμού τον 19^ο αι. η επιστολή για να μην χάσει τη θέση της δέχεται κάποιες αλλαγές. Παίρνει μια μορφή που ομοιάζει όλο και περισσότερο με το προσωπικό ημερολόγιο. Το ύφος και το περιεχόμενο των επιστολών όλο και περισσότερο φανερώνουν το ιδιωτικό, όταν υπάρχουν. Ο ρομαντισμός, αλλάζει το είδος του μυθιστορήματος, καθώς στρέφει την προσοχή στο παρελθόν. Και περιορίζει την εμφάνιση των επιστολών, καθώς αργοπορούν την αφήγηση και κουράζουν τον αναγνώστη που βιάζεται να μάθει την εξέλιξη της περιπέτειας. Προσφέρουν μια εσωτερική ματιά στη ψυχοσύνθεση των χαρακτήρων, και όχι κάτι παραπάνω. Δεν προσφέρονται οι κατάλληλες συνθήκες αυτόν τον αιώνα, καθώς το βάρος δίνεται στο ατομικό, το μονολογικό στοιχείο επικρατεί και το επικοινωνιακό φάσμα χωλαίνει. Στο επίκεντρο βρίσκεται το άτομο ως μονάδα, που προσπαθεί να κατανοήσει το ίδιο. Η επικοινωνία με τον τρίτο, λησμονείται ή έρχεται σε δεύτερη μοίρα.

Όσο στην Ευρώπη το είδος του επιστολικού μυθιστορήματος ακμάζει τον 18^ο αι στον ελλαδικό χώρο αρχίζει να κάνει τα πρώτα της βήματα η πεζογραφία. Θα δούμε μια δειλή εμφάνιση του πρώτου μέσα στη δεύτερη, στον *Παπατρέχα* του Αδαμάντιου Κοραή, ο οποίος όχι μόνο, όπως φαίνεται, είναι η πιο σημαίνουσα υπεράσπιση του επιστολικού λόγου, αλλά και στο δικό του (πάρ) έργο θα πρωτοεμφανιστεί η επιστολική μορφή σε έργο λογοτεχνικό. Έπειτα, θα ακολουθήσει και ο *Λεάνδρος* του Παναγιώτη Σούτσου. Όμως, μέσα στις ελληνικές συνθήκες φαίνεται το είδος να εγκλωβίζεται και να βασίζεται στις μεταφράσεις ξένων έργων και όχι σε εντόπια παραγωγή. Ο σκοπός του είναι μόνο να επικοινωνεί τον αισθηματικό κόσμο και το αναγνωστικό του κοινό αποτελείται σχεδόν ολοκληρωτικά από γυναίκες (Μουλλάς 1955: 221-233).

Στην νεοελληνική λογοτεχνική σκηνή η *Ζωή εν Τάφω* του Στράτη Μυριβήλη αποτελεί κατεξοχήν παράδειγμα του είδους. Μέσα από το μυθιστόρημα αυτό βλέπουμε την δύναμη του επιστολικού λόγου, ο οποίος δίνει μία ελευθερία και αυθεντικότητα, η οποία δεν υπάρχει την εποχή εκείνη. Υπάρχει σταθερή και αντιστεκόμενη στην λογοκρισία. Ωστόσο, η λεγόμενη Γενιά του '30 δεν έδειξε ιδιαίτερη προτίμηση στην επιστολική μορφή. Οπότε έχουμε μία σχετική αδράνεια αυτήν την περίοδο όσον αφορά το είδος αυτό.

Εν κατακλείδι, οι επιστολές είτε βρίσκονται στο φάσμα της πραγματικότητας, είτε αποτελούν εργαλείο στα χέρια ενός λογοτέχνη, αποτελούν απόδειξη της θέλησης κατάργησης του εμποδίου της απόστασης που υπάρχει με ένα άλλο άτομο. Έχουν εξυπηρετήσει τον άνθρωπο στη θέληση του αυτή, είτε πρόκειται για συναισθηματικό σκοπό (ερωτικές) είτε για χρηστικό (εμπορικές). Έχουν συμβάλει ακόμα και στην πορεία της ιστορίας (Κοραής και Ελληνική Επανάσταση). Το είδος, αν και κατεξοχήν αντιπροσωπεύεται μέσα από τον πεζό λόγο, έχει υπάρξει στην αρχαιότητα και σε έμμετρο λόγο. Αγγίζει και τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, και όλες τις σχέσεις που μπορούν να αναπτύξουν μεταξύ τους τα άτομα, από φιλικές, ερωτικές, επαγγελματικές, πολεμικές και οικογενειακές. Ένα είδος τόσο κοντά στο άτομο και στην αυθεντικότητα του, ακόμα και αν για πολλούς αιώνες και μέχρι και σήμερα, έχει μια τυπική συγκεκριμένη δομή και μορφή. Ανοιχτό και κλειστό ταυτόχρονα. Θα λέγαμε πως διεκδικεί δικαίως την θέση του μέσα στην ελληνική γραμματεία.



Εικόνα 1: Α.Ε.. Λονδίνο, π. 1924-25. Διαβάζοντας τη Revue Française de Psychanalyse. Πηγή: Γιατρομανωλάκης 2009.

2.2. Η ζωή και το έργο του Ανδρέα Εμπειρικού

Ο Ανδρέας Εμπειρικός, όπως είναι γνωστό, γεννιέται στις 2 Σεπτεμβρίου του 1901 στην Μπραΐλα της Ρουμανίας και πεθαίνει στις 3 Αυγούστου του 1975 στην Κηφισιά. Και μόνο από την αρχή και το τέλος του είναι φανερό πως δεν υπήρξε ένας άνθρωπος που δεν ξέφυγε από τα όρια μέσα στα οποία γεννήθηκε. Καταγόμενος από την πλευρά του πατέρα του, Λεωνίδα Εμπειρικού από την Άνδρο και από την πλευρά της μητέρας του, Στεφανίας Κυδωνιέως, από την Ρωσία, ήδη από μικρή ηλικία, αυτός και τα αδέρφια του, Μάρης, Δημοσθένης και Κίμων είχαν την ευκαιρία να ζήσουν και να μεγαλώσουν μέσα σε δύο πολιτισμούς. Η οικογένεια έχει έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, που προκύπτει από την διαφορετική καταγωγή των γονιών αλλά και τις ναυτιλιακές οικογενειακές επιχειρήσεις. Οι κύριοι τόποι βέβαια, με τους οποίους συνδέεται ο Εμπειρικός είναι η Κριμαία, η Άνδρος, το Μπογιάτι και η Λωζάνη.¹⁸

Ακόμα και αν το 1902 η οικογένεια εγκαθίσταται στην Ελλάδα, ο μικρός Ανδρέας συνέχισε να κάνει ταξίδια με την μητέρα του στην Ν. Ρωσία. Τα γυμνασιακά του χρόνια τα περνάει στην Σχολή Μακρή. Και συνεχίζει στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Την οποία αναγκάζεται να σταματήσει καθώς, μετά το διαζύγιο με τον πατέρα του, η μητέρα του μετακομίζει στην Λωζάνη το 1920, όπου την ακολούθησε και παρακολούθησε εκεί μαθήματα οικονομικών. Ο Εμπειρικός γράφει στον αδελφό του Μαράκη, στις 31/10/1922: «Ακόμη, χαίρουμαι πολύ που θα ξαναβρεθώ στην όμορφη Λωζάννα, την πολιτειούλα που ξαπλώνεται στα πόδια των αλπικών βουνών με αξίωση μεγαλούπολης. Αλήθεια πόσο θα χαρώ, γιατί έμαθα στους 6 μήνους που την κατοίκησα να την συμπαθώ με μια ξεχωριστή εντελώς τρυφεράδα» (Εμπειρικός 2009: 139). Η εμπειρία της διαμονής στη Λωζάνη φαίνεται να ήταν αρκετά ευχάριστη για τον Εμπειρικό. Την περίοδο 1921-1925 ο Ανδρέας την πέρασε εργαζόμενος στην εφοπλιστική εταιρεία¹⁹ του πατέρα του στο Λονδίνο. Η περίοδος του Λονδίνου, δεν ήταν τόσο ευχάριστη για τον Εμπειρικό, κυρίως γιατί ασχολούνταν πολύ με τις επιχειρήσεις του πατέρα, ενώ ο ίδιος είχε άλλα όνειρα. «Ως τη 1 και πέρα, γραφείο· κατόπι, μετά το φαΐ, πάλι γραφείο, και ως τις 6 ¼ το βράδι, τίποτ' άλλο από γραφείο. Business σου λέει ο άλλος, και βέβαια η business –αχ ! αφτός ο βωμός του αιώνα

¹⁸ Πρόκειται για έναν οικισμό της Αττικής, ο οποίος την εποχή που ζει ο Εμπειρικός φέρει την ονομασία «Μπογιάτι». Πρόκειται για τον σημερινό οικισμό «Άνοιξη».

¹⁹ Η οποία είχε το όνομα «Byron Steamship Co. Ltd.».

μας – έτσι είναι –» (Εμπειρικός 2009: 159). Ο ίδιος δεν ξέχασε όμως την αγάπη του για την φιλολογία και παρακολουθούσε ταυτόχρονα μαθήματα φιλοσοφίας στο King's College, όπως αποδεικνύεται και από την επιστολογραφία του (Εμπειρικός 2009: 171-173).

Η ρήξη με τον πατέρα του την περίοδο 1926-1931 εξαιτίας της ιδεολογικής τους διαφοράς και εξαιτίας της τροπής που πήραν τα πράγματα μετά το διαζύγιο των γονιών του, τον οδήγησαν στο Παρίσι.²⁰ Εκεί, ήρθε σε επαφή με την ψυχανάλυση και με τον υπερρεαλισμό. Αναλύθηκε από τον René Laforgue για τρία χρόνια (1928-1931).²¹ Μέσω αυτού θα γνώρισε και άλλους Γάλλους ψυχαναλυτές, όπως τον F. Whitman. Αυτός ήταν και η αφορμή, όπως ξέρουμε, να γνωρίσει τον André Breton, τον πατέρα του υπερρεαλισμού.

Το 1931 επιστρέφει στην Ελλάδα και μάλιστα στην Αθήνα για να εργαστεί στα Ναυπηγεία Βασιλειάδη, με σκοπό να μειωθούν οι εντάσεις που υπήρχαν στη σχέση πατέρα-γιού.

Στις 25 Ιανουαρίου του 1935, στη Λέσχη Καλλιτεχνών ο Εμπειρικός πραγματοποίησε την πρώτη εμφάνιση του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα με την διάλεξη του: «Περί συρρεαλισμού»(Εμπειρικός, 1998) Το επόμενο βήμα σε αυτήν την γνωριμία Ελλάδας και υπερρεαλισμού, αποτελεί η έκδοση της *Υψικαμίνου* το Μάρτιο του 1935. Για αυτούς τους δύο λόγους θεωρείται και επίσημα από την κριτική ο πρώτος Έλληνας υπερρεαλιστής. Ακόμα, το 1935 δεν θα γίνει μόνο ο πρώτος υπερρεαλιστής αλλά και ο πρώτος ψυχαναλυτής στην Ελλάδα. Αρχίζει, λοιπόν, μέσα στο ίδιο έτος να ασκεί επαγγελματικά την ψυχανάλυση, ωστόσο σταματάει το 1951. Εξαιτίας του Εμπειρικού, υπερρεαλισμός και ψυχανάλυση στην Ελλάδα συμπορεύονται, όπως είχε συμβεί και στη Γαλλία.

Το 1940 παντρεύτηκε την Μάτση Χατζηλαζάρου, η οποία ήταν αρχικά θεραπευόμενη του.²² Ο γάμος τους θα κρατήσει έξι χρόνια, και έπειτα ο Εμπειρικός θα ξαναπαντρευτεί με την Βιβίκα Ζήση, με την οποία απέκτησε και ένα γιο, τον Λεωνίδα²³. Την περίοδο της κατοχής οργανώνει στο σπίτι του συγκεντρώσεις, οι οποίες δίνουν μια πνοή ζωής στη φιλολογική σκηνή, η οποία ασφυκτιά λόγω του πολέμου.²⁴ Στις 30 Δεκεμβρίου

²⁰ Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «Τέλος, η στροφή του σε έναν ριζοσπαστικό κομμουνισμό δεν μπορεί να εναρμονισθεί με τη θέση του στις οικογενειακές επιχειρήσεις. Αρκεί να διαβάσουμε παράλληλα με τις λογοτεχνικές εξάρσεις των χρόνων 1921-1923, τα κομμουνιστικά μανιφέστα του 1933-1935 και αντιλαμβανόμαστε ευθύς το μέγεθος του χάσματος. Οι επιστολές λοιπόν παρέχουν σαφή τεκμήρια αυτών των αλληπάλληλων και πολλαπλά ερμηνεύσιμων διαστάσεων και συμφιλιώσεων πατέρα-γιού» (Γιατρομανωλάκης 2009: 47-48).

²¹ Βλ. την άποψη του Χρυσανθόπουλου: «Ως προς την επαφή του με και εμπειρία του από τον γαλλικό υπερρεαλισμό, ο Ανδρέας Εμπειρικός αναφέρει στη συνέντευξη του ότι πήγε στη Γαλλία το 1925, ότι αναλύθηκε "τρία χρόνια εις τον Ρενέ Λαφόργκ" και ότι γνώρισε πολλούς Γάλλους ψυχαναλυτές. [...] Από τα ονόματα που αναφέρει, λοιπόν, ο Εμπειρικός προκύπτει ότι η σχέση με τους υπερρεαλιστές διαμορφώθηκε, αφού είχε προχωρήσει η δεκαετία του 1930, μετά το πέρας της ψυχαναλυτικής θεραπείας του το 1931 και μάλλον μετά τις προσκλήσεις στο σπίτι του Laforgue, το 1932» (Χρυσανθόπουλος 2012: 103-104).

²² Εκείνα τα χρόνια, δεν ήταν περίεργο γεγονός οι διαπροσωπικές σχέσεις ανάμεσα στον ψυχαναλυτή και τους ασθενείς του.

²³ Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «Αυτή η χρονιά αποτελεί terminus ante quem των ευρημάτων καθώς τότε παντρεύεται το ζεύγος Εμπειρικού και εγκαθίσταται στον πρώτο όροφο της Αιωνιάς 8 (όπου και το ψυχαναλυτικό γραφείο του Α. Ε.)» (Γιατρομανωλάκης 2009: 13).

²⁴ Βλ. το Χρονολόγιο του Βούρτση: «1942-1944. Τακτικές συγκεντρώσεις φίλων στο σπίτι του.

του 1944 συλλαμβάνεται από την ΟΠΛΑ στο σπίτι του και ζει μια από τις πιο συνταρακτικές εμπειρίες της ζωής του, εξαιτίας αυτής της ομηρίας.²⁵ Ο Εμπειρικός ανάμεσα στα χρόνια 1953-1962, έχοντας αποδεχθεί και επεξεργαστεί την εμπειρία της ομηρίας²⁶ αποφασίζει να αποσιωθεί στην οικογένεια του, στην φωτογραφία και στη συγγραφή των πιο πρόσφατων ποιημάτων του και του *Μέγα Ανατολικού* (Βαλαωρίτης 1997: 23). Για κάποιο διάστημα μένει στο Παρίσι, όμως όταν γυρνάει, δεν παραλείπει να βλέπει φίλους ποιητές και ζωγράφους. «Όμως η παλιά του ψυχαναλυτική πρακτική, που δεν την ασκούσε πια από χρόνια, είχε μετατραπεί σε μια προστατευτική στάση απέναντι στους φίλους του, με πρόθεση να τους ενθαρρύνει στη δουλειά τους» (Βαλαωρίτης 1997:24). «Μετά το τέλος του πολέμου, μαζί με την πριγκίπισσα Μαρία Βοναπάρτου και τους καινούργιους ψυχαναλυτές Δ. Κουρέτα και Γ. Ζαβιτσιάνο, ιδρύει –σαν θυγατρική της Γαλλικής– την Ελληνική Ψυχαναλυτική Ομάδα και γράφει δύο διεξοδικές μελέτες πάνω στην ειδικότητα του»(Ελύτης 1980:32-33). Επίσης δραστηριοποιήθηκε στο χώρο της ελληνικής λογοτεχνίας την ίδια περίοδο που γίνεται λόγος για την Γενιά του '30.

Η σχέση του Εμπειρικού με τον κόσμο της ψυχανάλυσης αφήνει τα αποτυπώματα της και στη ζωή του και στο συγγραφικό του έργο. Μπορεί ο ίδιος να έχει το όνομα του εισηγητή της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα, όμως υπήρξαν σίγουρα κάποιες συζητήσεις για την τεχνική αυτή, όταν ο Εμπειρικός βρισκόταν ακόμα στην ευαίσθητη περίοδο της εφηβείας. Το 1915 δημοσιεύτηκε η ομιλία του Μανόλη Τριανταφυλλίδη «Η αρχή της γλώσσας και η Φροϋδική ψυχολογία». (Χαρτοκόλλης 1999: 13). Οι συζητήσεις όμως παρέμεναν θεωρητικές και όχι απολύτως θετικές. Την πρωτοβουλία να ασκήσει το επάγγελμα του ψυχαναλυτή ενεργά παίρνει ο Εμπειρικός. Έχει μελετήσει Ψυχολογία στο King's College και έχει ψυχαναλυθεί και μαθητεύσει κοντά στο Ρενέ Λαφόργκ, όπως αναφέρθηκε παραπάνω²⁷. Ο ίδιος γράφει σε μία επιστολή προς τη μητέρα του στις 12 Φεβρουαρίου 1930: «Αποφάσισα να κάμω όλες τις σπουδές πρώτα και έπειτα θα μπορέσω να ειδικοποιηθώ στον κλάδο που επιθυμώ – την Ψυχιατρία. Αισθάνομαι πως έχω μεγάλη κλίση για την Ψυχιατρική και την παθολογική ψυχολογία γενικώς και ειδικώς για την ψυχανάλυση. Ελπίζω να σ' ευχαριστεί το μεγάλο μου νέο» (Εμπειρικός 2009: 211). Ψυχανάλυση και λογοτεχνία δεν ανήκουν μόνο στις Ανθρωπιστικές Σπουδές, αλλά μοιράζονται και ένα ακόμα κοινό: και οι δύο εξερευνούν την ανάγκη του ανθρώπου να κατανοήσει τον εαυτό του και να εκφραστεί ελεύθερα. Αυτή την ανάγκη ακριβώς φαίνεται να είχε και ο Εμπειρικός.

Δεν φαίνεται να γράφει πολλά ψυχιατρικά κείμενα. Για την ακρίβεια γράφει μόνο πέντε: 1. *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις* 2. «Μια περίπτωση ασυνείδητης φιλομοφιλίας» 3. «Η ψυχαναλυτική τεχνική» 4. «Εις μνήμην της Μαρίας Βοναπάρτου» 5. «Βιογραφικόν σημείωμα Μαρίας Βοναπάρτου» (Εμπειρικός 2001). Κάποια από αυτά βλέπουν το φως της δημοσιότητας, άλλα παραμένουν στο αρχείο

Οι τακτικές συγκεντρώσεις της Πέμπτης, που κρατήσανε σ' όλο το διάστημα της Κατοχής και ακόμη –αλλά όχι με την ίδια ζωηρότητα– μετά την Απελευθέρωση, έμειναν ιστορικές. Αρχίσανε, όπως όλα τα πράγματα που δεν τα προσχεδιάζει κανείς, από δύο-τρεις φίλους, για να φτάσουν να συμπεριλάβουν, κατά το τέλος της Κατοχής, έναν ευρύτατο κύκλο [...]. (Ελύτης, Ανοιχτά Χαρτιά)» (Βούρτσης 1985: 520-521).

²⁵ Η σημασία του ακρωνύμου: Οργάνωση Προστασίας Λαϊκών Αγωνιστών.

²⁶ Βλ. το άρθρο της Φραντζή: «Η πρωτοχρονιά του Εμπειρικού το 1945» (Φραντζή 2001: 24-27).

²⁷ Βλ. το βιβλίο: «Μνήμη του Ανδρέα Εμπειρικού» (Βαλαωρίτης, Πολέμης, Ρηγοπούλου κ. α. 1987)

του ποιητή.²⁸ Τα λίγα του αυτά γραπτά δεν πρέπει να προσληφθούν ως έλλειψη ενδιαφέροντος για το θέμα. Αντιθέτως, η ψυχανάλυση για τον Εμπειρικό δεν αποτελούσε απλώς μια καινούργια μόδα της εποχής αλλά μια κοσμοθεωρία, έναν τρόπο αντίληψης της ίδιας της ζωής. Πάντα βέβαια στην περίπτωση του Εμπειρικού, όταν μιλάμε για την ψυχιατρική επιστήμη, μιλάμε αναπόφευκτα για την διδασκαλία του Φρόντ, εφόσον αυτήν ακολούθησε και ο ίδιος ως ενεργός ψυχαναλυτής. Συγκεκριμένα, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, ψυχανάλυση είναι:

«...μια θεραπευτική μέθοδος που βασίζεται σε μια συγκεκριμένη θεωρία ενστίκτων και των μεταξύ τους συγκρούσεων, στην ύπαρξη του ασυνειδήτου, στην σφαιρική και δυναμική αντίληψη της ατομικής και καθολικής λιβιδούς και στη ψυχολογική αντίληψη της οργανώσεως του ανθρώπινου ψυχισμού, όπως αυτή εμφανίζεται μετά τις ανακαλύψεις των δυνάμεων που δρουν βαθιά μέσα στο τόσο καλά εξερευνημένο ασυνείδητο, το οποίο κατενόησε και περιέγραψε ο Σίγκμουντ Φρόντ» (Κουριάς 2001: 185).

Το βάρος της σημασίας του υποσυνειδήτου είναι φανερό. Πρόκειται για μια ανακάλυψη πάνω στην οποία βασίζεται και ο υπερρεαλισμός, ο οποίος αγγίζει το υποσυνείδητο μέσω του «ελεύθερου συνειρμού». Το οποίο μαζί με το σεξουαλικό ένστικτο αποτελούν τη βάση της ψυχανάλυσης για τον Φρόντ και τον Εμπειρικό.

Αν επικεντρωθούμε στην ελληνική πραγματικότητα της εποχής, σίγουρα βλέπουμε ένα πρόβλημα, αυτό της μετάφρασης των ξένων ψυχολογικών όρων, ανάμεσα σε αυτούς είναι και ο όρος «λίβιδω», τον οποίο ο Εμπειρικός μεταχειρίζεται συχνά. Ο οποίος στην αρχή είχε μεταφραστεί όρεξη ζωής, όμως κατέληξε με την αληθινή του σημασία «ενόρμηση, η οποία πηγάζει από το γενετήσιο ή σεξουαλικό ένστικτο» (Χαρτοκόλλης 1999: 65). Τόσο για τον ίδιο όσο και για τους ήρωες του έχει χρησιμοποιήσει επανειλημμένα ψυχιατρικούς όρους. Για παράδειγμα, όταν αποφασίζει να ταξιδέψει στο Παρίσι για να θεραπευτεί από την «αρρώστεια των νεύρων» του, όπως αναφέρει σε δύο επιστολές προς τη μητέρα του. (Εμπειρικός 2009: 197, 198). Επίσης, σε ένα ημερολόγιο που γράφει κατά το ταξίδι του στη Ρωσία, στο οποίο θα αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω, αναφέρει τον όρο «maniaque-depressif» (Εμπειρικός 2001: 10-11). Τέλος, στο έργο του *Οι Κύκλοι του Ζωδιακού*, μιλώντας για δύο συγγραφείς γράφει την παρακάτω παράγραφο:

«Συνεπώς η διαφορά μεταξύ των δύο ποιητών δεν είναι στην υφή, αλλά εις τον ψυχολογικόν προσδιορισμόν ενός εκάστου, που μας επιτρέπει να κατατάξουμε τον έναν στους κατ' εξοχήν ευλογημένους, χωρίς να συνεπάγεται η κατάταξις αυτή καμίαν απολύτως ηθικολογικήν ποητικήν αξιολόγησιν, αλλά μόνον ψυχολογικήν διαφοροποίησιν.» (Εμπειρικός 2018: 56)

Αυτές οι ψυχιατρικές του γνώσεις περνάνε και μέσα στα γραπτά του, επειδή ο ίδιος κάνει την επιλογή να δώσει ζωή στους ήρωες του βάσει των θεωριών του Φρόντ στα πεζά του γραπτά, όπως στο *Μέγα Ανατολικό*, στο *Οι κύκλοι του Ζωδιακού*,²⁹ αλλά και στα πεζόμορφα ποιήματα του, όπως στα «Πρόσωπα και Έπη» των *Γραπτών*, με πιο τρανταχτό

²⁸ Η πολυσέλιδη κλινική μονογραφία *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις* δημοσιεύτηκε το 1950 στη *Γαλλική Ψυχαναλυτική Επιθεώρηση* (Κουριάς 2001: 10).

²⁹ Βλ. Το κεφάλαιο «Ανατολή» στο *Οι κύκλοι του Ζωδιακού* (Γιατρομανωλάκης 2018: 96-144).

παράδειγμα το κείμενο «Οιδίπους Ρεξ». Ο Εμπειρικός με το να συμπεριλάβει τη συγκεκριμένη θεματική παρουσιάζει τις ψυχαναλυτικές του γνώσεις και δεν αφήνει καμία αμφιβολία ως προς την αξία που δίνει στα διδάγματα του Φρόντ.

Σχετικά με την τραγωδία του Σοφοκλή *Οιδίπους Τύραννος* και τον χειρισμό της από τον Φρόντ γνωρίζουμε πως «τον βοήθησε να συνειδητοποιήσει το δικό του οιδιπόδειο σύμπλεγμα και να θεμελιώσει την ψυχαναλυτική θεωρία των νευρώσεων, καθιερώνοντας την ερμηνεία των νευρωτικών συμπτωμάτων και της ψυχαναλυτικής θεραπείας» (Χαρτοκόλλης 1999: 109). Ο Εμπειρικός εμπνέεται από τις ψυχαναλυτικές του γνώσεις και τις χρησιμοποιεί στη λογοτεχνία του. Στο «Οιδίπους Ρεξ» (Εμπειρικός 2012στ: 144-152) βλέπουμε τον Οιδίποδα συνοδευόμενο όχι από την κόρη του Αντιγόνη αλλά από τον κυνηγό Χαβρία. Η προσθήκη του κυνηγού αυτού, έρχεται να αποκαλύψει την αλήθεια και την λύση στο «άγχος» του Οιδίποδα, που προκαλείται από την ανόσια πράξη του. Ο Χαβρίας εξηγεί πως δεν υπάρχει κανένας λόγος ο βασιλιάς να νιώθει τύψεις, καθώς, όπως λέει, «Θα έλθη ημέρα, που η αιμομιξία θα θεωρείται εξ ίσου φυσική με τους άλλους έρωτες». ³⁰ Στο τέλος, ο Χαβρίας σκοτώνει τις Ερινύες, οι οποίες έχουν ευνουχίσει τον βασιλιά Οιδίποδα. Ο φόνος των Ερινυών από τον Χαβρία ίσως δηλώνει και την θέληση για απελευθέρωση από τη σεμνοτυφία της κοινωνίας και τις τύψεις που υποβάλλει στα μέλη της. Μπορούμε να δούμε ξεκάθαρα την επιρροή της ψυχαναλυτικής θεωρίας πάνω στον Εμπειρικό και στο έργο του, μόνο και από την συγκεκριμένη επιλογή του μύθου του Οιδίποδα.³¹

Ο Εμπειρικός πέρα από υπερρεαλιστής και ψυχαναλυτής είχε και δύο άλλες ασχολίες, πιο ευχάριστες θα μπορούσαμε να πούμε. Ασχολούνταν με την φωτογραφία, μάλιστα ο ίδιος εξέθεσε τις φωτογραφίες του στην αίθουσα «Ιλισσός» τον Ιανουάριο με Φεβρουάριο του 1955. Και η άλλη, όχι τόσο γνωστή, ήταν η συλλογή γραμματοσήμων³² και χαϊμαλιών³³.

Ήταν ένας άνθρωπος πολυπράγμων, από ό,τι καταλαβαίνουμε, και άτομο που κατάφερε να μείνει πιστό στην δική του προσωπική ιδεολογία μέχρι και το τέλος, παρά την

³⁰ Βλέπουμε την αντίληψη του Εμπειρικού για την ελευθερία του έρωτα, θεματική που ενυπάρχει σε όλο το έργο του.

³¹ Βλ. την άποψη του Γιώργη Γιατρομανωλάκη: «Ο δυισμός του κόσμου, ο σχιζοφρενής χαρακτήρας της κοινωνίας και τα ενοχικά τραύματα, που προέρχονται από τη χειραγώγηση του ερωτικού στοιχείου (που μπορεί ίσως να φτάνει ως την αιμομιξία) αντιβάλλεται στην κοσμική ενότητα και υγεία του Χαβρία, μορφής καθαρά διονυσιακής, άλογης, προ-πολιτισμικής και προ-ενοχικής» (Γιατρομανωλάκης 1983: 127)

³² Βλ. το Χρονολόγιο του Βούρτση:

Στα μέσα του 1944, ο συγγενής μου Άγγελος Έβερτ μου σύστησε ιδιαίτερα να λείψω για κάμποσο από τη μέση, καθώς οι Γερμανοί, που άλλωστε σε λίγο θα γκρεμοτσακίζονταν, φαίνεται πως είχαν αρχίσει να δείχνουν κάποιο έντονο ενδιαφέρον για το τι έλεγα στον Μπολιβάρ. Έπρεπε να κρυφτώ, και φυσικά βρήκα καταφύγιο στο σπίτι του γενναιόψυχου φίλου μου Ανδρέα Εμπειρικού, στην οδό Γ. Αινιάνος.[...]. Ο ποιητής αφιέρωνε την ημέρα του σε πάμπολλα : στην ψυχανάλυση, της οποίας είτανε αναγνωρισμένος δάσκαλος, στην μητέρα του, στην συγγραφική του εργασία, στα γραμματόσημα, των οποίων είταν μανιώδης συλλέκτης[...]. Οι γνώσεις του απέραντες για το κάθε τι, το πάθος του για την ποίηση, την τέχνη και το ωραίο, η κρίση του η τόσο άμογη όσο και βαθειά, η ευθύτητα του χαρακτήρα του, η φυσικιά του καλοσύνη, η κομψότητα του όλου του είναι, απαλλαγμένος από κάθε πρόληψη και προκατάληψη ως είταν, τον καθιστούσαν έναν συνομιλητή πολυτιμότεο, γοητευτικότεο και ανεξάντλητο. (Νίκος Εγγονόπουλος Στην κοιλάδα με τους ροδώνες)» (Βούρτσης 1985: 521).

³³ Μαθαίνουμε πως είχε συλλογή από χαϊμαλιά, πολλά από τα οποία ήταν κρεμασμένα στους τοίχους του σπιτιού του στη Γλυφάδα (Γιατρομανωλάκης 2012: 22).

προσωπική του μάχη με την κατάθλιψη. Πέθανε στις 3 Αυγούστου του 1975 στην Κηφισιά από καρκίνο του πνεύμονα.

Από τα έργα του Ανδρέα Εμπειρικού, δεν γνώρισαν όλα το φως της δημοσιότητας όσο ήταν εν ζωή. Οι χρονολογίες των ποιημάτων, των πεζών του, των ποιημάτων σε πεζό του επικαλύπτονται η μία με την άλλη. Γράφει ταυτόχρονα πολλά έργα του. Πιο συγκεκριμένα, ο ίδιος θα δει να εκδίδονται: η *Υψικάμινος* (Εμπειρικός 2017) το 1935, η *Ενδοχώρα* (Εμπειρικός 2003) το 1945, τα *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία* (Εμπειρικός 2012) το 1960. Όλα τα υπόλοιπα έργα του θα εκδοθούν μετά τον θάνατο του. Η *Οκτάνα* (Εμπειρικός 2020) θα εκδοθεί το 1965, η τριλογία *Τα χαϊμαλιά του έρωτα και των αρμάτων* (Εμπειρικός 2012) ολοκληρωμένη το 2012, ο *Μέγας Ανατολικός* το 1990, το *Μία περίπτωσης ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις και άλλα ψυχαναλυτικά κείμενα* (Εμπειρικός 2001) και το *Ταξίδι στη Ρωσία* (Εμπειρικός 2001) το 2001, το *Ο Σέργιος και ο Βάγκος του Μ. Καραγάτση* (Εμπειρικός 2013) το 2013, το *1934· Προϊστορία ή Καταγωγή* (Εμπειρικός 2014) το 2014, το «*Οι κύκλοι του Ζωδιακού*» (Εμπειρικός 2018) το 2018 και τέλος το *Τζιακόμο Καζανόβα* το 2021. Ο ίδιος αρχίζει να γράφει από την ηλικία των είκοσι χρόνων.³⁴

Η θέση του Ανδρέα Εμπειρικού στα ελληνικά γράμματα σήμερα βρίσκεται πολύ ψηλότερα και χαίρει σεβασμού και εκτίμησης, σε αντίθεση με αυτήν που βρισκόταν, όταν πρωτοεμφανίστηκε. Το παρατσούκλι «κ. Υψικάμινος», όπως τον αποκαλούσαν κοροϊδευτικά μετά την έκδοση της ομωνύμου συλλογής των 63 ποιημάτων, δηλώνει και την πρόσληψη των ποιημάτων του από την κριτική και το αναγνωστικό

κοινό (Βούρτσης 1985: 610-620). Η αντίδραση αυτή περισσότερο είχε να κάνει με τον υπερρεαλιστικό χαρακτήρα των ποιημάτων παρά με την ίδια την προσωπικότητα του δημιουργού τους, αν και εν τέλει αυτά τα δύο συνδέθηκαν. Η αυτόματη γραφή, ο ελεύθερος συνειρμός, η απουσία λογικής αλληλουχίας, οι ασύνδετες εικόνες, φάνηκαν αν όχι γελοίες τουλάχιστον δυσνόητες στους περισσότερους.

«Η ελληνική κριτική του 1930 αλλά και η μεταγενέστερη στο μεγαλύτερο μέρος της λειτουργήσε απορριπτικά ως προς το σύνολο των προτάσεων των υπερρεαλιστών» (Χρυσανθόπουλος 2012: 21). Όσοι προσπάθησαν να γράψουν σε αυτήν την νέα μορφή



Εικόνα 2: Φωτογραφικό αρχείο Λεωνίδα Εμπειρικού – Εκδόσεων Άγρα. Πηγή: <https://www.lifo.gr/culture/vivlio/san-simera-1975-pethainei-stin-kifisia-o-andreas-empeirikos>

³⁴Βλ. την άποψη του Ελύτη: «[...] η συναισθηματική του εκτόνωση σε στίχους είχε αρχίσει τόσο πρόωρα, που σε ηλικία είκοσι χρόνων, να διαθέτει ήδη στον ενεργητικό του ένα πλήθος ποιήματα γραμμένα πάνω στ' χνάρι των ποιητών που κάθε φορά τον γοήτευαν περισσότερο, κατ' εξοχήν του Κωστή Παλαμά – κάτι που σήμερα μας φαίνεται τουλάχιστον παράδοξο» (Ελύτης 1980: 30).

ένιωσαν την απόρριψη και την χλεύη. Τρεις ήταν οι δρόμοι της αντίδρασης απέναντι σε αυτόν, είτε η απόρριψη βασισμένη σε θεωρητική επιχειρηματολογία, είτε επιφυλακτικότητα, είτε ο χλευασμός και η γελοιοποίηση. Όλες αυτές, με την τρίτη να βασιλεύει, υπήρξαν και μέσα στη συρροή αντιδράσεων προς την *Υψικάμινου*. Ο Μυριβήλης και ο Ουράνης γράφουν καθαρά ειρωνικά για αυτό το εγχείρημα του Εμπειρικού (Τριβιζάς 1996: 32-34). Η γραφή τους φτάνει στα όρια του λιβελλογραφήματος. Ωστόσο ο Ουράνης τουλάχιστον είναι αυτός που αναγνωρίζει τον Εμπειρικό ως «τον πρώτο, και μοναδικό, αντιπρόσωπο του “συρρεαλισμού” στην Ελλάδα» (Βούρτσης 1985: 611-612). Η πιο θετική αντίδραση που υπήρχε ήταν η επιφυλακτικότητα. Κάποιοι άλλοι συγγραφείς που πειραματίστηκαν με τον υπερρεαλισμό ήταν ο Νίκος Εγγονόπουλος, ο Οδυσσέας Ελύτης, ο Νίκος Καλαμάρης.³⁵ Όσον αφορά το λογοτεχνικό χώρο, το θέμα της *Υψικάμινου* ήταν το δεύτερο σε ένταση που απασχόλησε και έφερε τόσες αρνητικές αντιδράσεις, μετά το «Γλωσσικό Ζήτημα».³⁶ Τα επιχειρήματα της κριτικής για να υπερασπιστεί τη χλευαστική στάση της απέναντι στο νέο περίεργο αυτό κίνημα ήταν κυρίως τρία: πως έφτασε αργοπορημένα στον ελληνικό χώρο και ήταν ήδη ένα παρωχημένο κίνημα, πως η αυτόματη γραφή καταργούσε τον κοινωνικό χαρακτήρα της τέχνης και πως οι Έλληνες υπερρεαλιστές δεν ήταν τίποτα άλλο από μιμητές των ξένων προτύπων.³⁷

Από τα πιο αξιόλογα σχόλια που μπορούν να διαβαστούν από όλα της λογής τα άρθρα, για τον υπερρεαλισμό και την κίνηση του Εμπειρικού να γράψει και να εκδώσει ποιήματα τέτοιου χαρακτήρα, είναι αυτό του Γιώργου Θεοτοκά στα *Νεοελληνικά Γράμματα* τον Ιούλιο του 1938. Παραλληλίζει το υπερρεαλιστικό κίνημα με την οικονομική κρίση (Βογιατζάκη 2016: 131). Με αυτόν τον τρόπο διευκολύνει την κατανόηση του ζητήματος που προκάλεσαν τα υπερρεαλιστικά έργα. Όπως η οικονομική κρίση αποτελεί συνέπεια ορισμένων αποφάσεων και συμπεριφορών του παρελθόντος, έτσι και ο Υπερρεαλισμός αντιπροσωπεύει ακριβώς αυτό: μία έκρηξη που θέλησε να απελευθερώσει το αισθητικό αποτέλεσμα από τις παραδοσιακές μορφές. Ήθελε να επιδράσει τόσο έντονα στις ζωές των ατόμων, τα οποία θα είχαν καθοδηγηθεί σε αλλαγή της πεποίθησης τους για την υλική πραγματικότητα. Μέσα από αυτήν την αλλαγή ήταν λογικό και επόμενο για τους υπερρεαλιστές πως θα μεταβαλλόταν και η ίδια η εξωτερική πραγματικότητα μέσα από το όνειρο και την αποδέσμευση του ασυνειδήτου (Βογιατζάκη 2016: 208-209). Αν αντί η προσοχή να επικεντρωθεί στον ανοικειωτικό χαρακτήρα που απέπεμπε η αυτόματη γραφή

³⁵ Βλ. την άποψη του Χρυσανθόπουλου: «Ως προς τον ελληνικό υπερρεαλισμό, ο Εμπειρικός αναφέρεται στη βούληση τους “με τον Καλαμάρη, σαν υπερρεαλιστές, να βγάλουμε ένα περιοδικό δικό μας, για να μην συνεργαστούμε με τα παραδοσιακά. Θα το λέγαμε *Ο Θίασος*. Δεν έγινε”. Το σχόλιο αυτό δείχνει ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1930 είχε μια ιδιαίτερη σχέση με τον Κάλας, μέχρι την οριστική αναχώρηση του τελευταίου για τη Γαλλία το 1938 με άξονα το κίνημα του υπερρεαλισμού» (Χρυσανθόπουλος 2012: 205).

³⁶ Βλ. την άποψη του Χρυσανθόπουλου: «Ο θόρυβος που ξεσηκώθηκε γύρω από το βιβλίο δεν έχει προηγούμενο στα χρονικά της ελληνικής λογοτεχνίας» (Χρυσανθόπουλος 1996: 21).

³⁷ Όπως γράφει ο Τριβιζάς συγκεκριμένα τις απόψεις αυτές: «ο υπερρεαλισμός είναι ήδη ξεπερασμένο αισθητικό κίνημα, που μεταφυτεύθηκε καθυστερημένα στην Ελλάδα χωρίς να ευνοείται από τις ιδιαίτερες συνθήκες της ελληνικής πραγματικότητας· η υπερρεαλιστική τεχνοτροπία της “αυτόματης γραφής” καταλύει τον κοινωνικό χαρακτήρα της τέχνης, αφού αποκλείει κάθε νοητική ή συναισθηματική επικοινωνία με τον αναγνώστη· οι εγχώριοι εκπρόσωποι του υπερρεαλισμού μιμούνται ανεπιτυχώς την ξένη κίνηση, και τα έργα τους είναι λογικές κατασκευές που παρουσιάζονται ηθελημένα ως παράλογες εκφάνσεις του υποσυνειδήτου» (Τριβιζάς 1996: 78).

και στην έλλειψη λογικής αλληλουχίας των γλωσσικών σχημάτων και των λογοτεχνικών εικόνων, επικεντρωνόταν στο «γιατί» γεννήθηκε αυτή η ανάγκη στους δημιουργούς αυτούς να ταξιδέψουν και να παραβιάσουν τα σύνορα της ίδια της λογικής, ίσως είχαμε μία όχι τόσο επιθετική αντιμετώπιση προς τους «υπερρεαλιστές».

Η πρόσληψη ενός έργου πάντα αποτελεί ενδιαφέρον θέμα ενασχόλησης. Ιδιαίτερα, όταν έχει επέλθει το πέρασμα του χρόνου. Ο Ανδρέας Εμπειρικός με την *Υγικάμινο* ξεσήκωσε έναν θόρυβο ο οποίος δεν είχε συμβεί για κανένα άλλο βιβλίο στα χρονικά της ελληνικής λογοτεχνίας.³⁸ Οι αντιδράσεις ποικίλλουν από έκπληξη σε επιθέσεις και λιβέλλους. Μία λογοτεχνική αντίδραση την οποία οφείλουμε να μην αφήσουμε λησμονημένη είναι η «Φάρσα της Ταυρίας». Πρόκειται για μία ποιητική συλλογή η οποία κυκλοφορεί τον Οκτώβριο του 1940, και μιμείται την *Υγικάμινο* με σκοπό να ειρωνευτεί. Ως συγγραφέας υπογράφει η Ταυρία Σοφένκου.³⁹

Ωστόσο, διαβάζοντας *Το σουρρεαλιστικό σκάνδαλο* (Τριβιζάς 1996), γίνεται κατανοητό πως το κοινό δεν είχε καμία θεωρητική βάση πάνω στο ζήτημα. Επομένως, η σκληρότητα που επέδειξαν η κριτική και το αναγνωστικό κοινό οφειλόταν στην ίδια τους την άγνοια για το θέμα αλλά και στην άρνηση των υπερρεαλιστών να υπερασπιστούν το κίνημα. Αυτήν την υποστήριξη ανέλαβε όχι ο Εμπειρικός ή ο Εγγονόπουλος, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά ο Οδυσσεύς Ελύτης, με το κείμενο του «Οι κίνδυνοι της ημιμάθειας» στα *Νέα Γράμματα* του τεύχους του Απρίλη-Μάη 1938. Γεγονός είναι πως ξεκίνησε μία πολύ παραγωγική συζήτηση γύρω από το άλογο αυτό κίνημα, στην οποία έλαβαν μέρος πρόσωπα όπως ο Μυριβήλης, ο Καλαμάρης, ο Μεντζέλος, ο Λαπαθιώτης, ο Ελύτης, ο Γιώργος Θεοτοκάς και πολλοί άλλοι (Τριβιζάς 1996: 41-48).

Η στάση της κριτικής σταδιακά άρχισε να αλλάζει και αυτό φαίνεται από τις εκδόσεις των βιβλίων του Εμπειρικού. Από ειρωνική και αρνητική, άρχισε να δείχνει ανοχή και τέλος αποδοχή. Μετά τον πόλεμο, το 1944, ένα πρώτο σημάδι καλής πίστεως είναι πως τα *Νέα Γράμματα* δημοσιεύουν το «Δειγματολόγιο» της ποίησης του Ανδρέα Εμπειρικού (Βούρτσης 1985: 618). Έτσι ο Εμπειρικός δεν έχει πλέον κανένα λόγο να μένει στην αναμονή εξαιτίας του φόβου της πρόσληψης και εκδίδει την *Ενδοχώρα* το 1945, αφού ήδη είχε αναγγείλει την έκδοση της από το 1937⁴⁰. Έπειτα, κριτικοί όπως ο Πανσέληνος και ο Καραντώνης, δεν θα αναγνωρίσουν στην ολότητα το έργο του ως κάτι αξιόλογο, όμως θα αναγνωρίσουν κάποια θετικά στοιχεία, όπως «αντρικό λυρισμό, ελληνικότητα, έκφραση με αξιοθαύμαστη εντέλεια, αγνότητα» (Βούρτσης 1985: 618). Ο ίδιος αργότερα θα εκφράσει στο «Αμούρ-

³⁸ Βλ. την άποψη Τριβιζά: «Τον Μάρτιο του 1935 εκδηλώνεται η επίσημη εκδοτική εμφάνιση του ελληνικού υπερρεαλισμού. Ο Ανδρέας Εμπειρικός τυπώνει την ποιητική συλλογή *Υγικάμινο*, το πρώτο καθαρά υπερρεαλιστικό έργο. Ο θόρυβος που ξεσηκώθηκε γύρω από το βιβλίο δεν έχει προηγούμενο στα χρονικά της ελληνικής λογοτεχνίας. [...] Υπήρχαν όμως και σοβαρότερες αντιρρήσεις, που χρειαζόνταν κάποια υπεύθυνη αντιμετώπιση (Τριβιζάς 1996: 21).

³⁹ Πολύ ιδιαίτερη αντίδραση για ένα έργο που είχε εκδοθεί πέντε χρόνια πριν. Ακόμα, πιο ιδιαίτερο φαίνεται πως στη προσπάθεια να γελοιοποιηθεί ένα έργο, δημιουργείται ένα παραπλήσιο. Αφαιρώντας τους σκοπούς, αυτό που επιβιώνει, είναι η αντίληψη πως η δημιουργία προκαλεί και άλλη δημιουργία, ακόμα και όταν οι λόγοι είναι περιπαικτικοί.

⁴⁰ Φαίνεται πως η αντιμετώπιση των ποιημάτων της *Υγικάμινο* του δημιούργησε ένα φόβο ως προς την έκδοση μελλοντικών έργων του.

Αμούρ» την άποψη του για την κριτική που δέχθηκε σε σύγκριση με την συμπεριφορά των κριτικών εκείνη την περίοδο που γράφει το κείμενο, ως προς τον υπερρεαλισμό, «Σήμερα μερικοί εξ αυτών, ερωτοτροπούν με τους υπερρεαλιστάς», «Βεβαίως διατηρούν πολλές επιφυλάξεις πολύ χαρακτηριστικές της λιποψυχίας των» και «Προφανώς τηρούν τη στάσι αυτή, για να μην μείνουν έξω από ένα χορό που δεν ηγάπησαν ποτέ αληθινά» (Εμπεϊρικός 2012: 14-15). Αυτές οι φράσεις δείχνουν πλήρως τις σκέψεις του Εμπεϊρικού και ίσως και το αποτύπωμα που άφησε στον δικό του ψυχισμό αυτή η αντίδραση.

Μπορούμε να προσεγγίσουμε τον ψυχισμό του Εμπεϊρικού μέσα από δυο πρίσματα, αυτό των ανθρώπων που τον έζησαν και αυτό των ανθρώπων που τον διάβασαν μόνο. Ήδη γνωρίζουμε πως ο ίδιος είχε έναν μεγάλο κοινωνικό κύκλο συγκροτούμενο από λογοτέχνες, τους οποίους μάλιστα βοηθούσε με ποικίλους τρόπους⁴¹. Ήδη αναφέραμε τις περίφημες συγκεντρώσεις στο σπίτι του κατά την περίοδο της Κατοχής, στις οποίες πέρα από το ότι αναγιγνώσκονταν τα έργα των ποιητών προσκεκλημένων, γινόντουσαν συζητήσεις «περί παντός του επιστητού –θεολογία, ποίηση, ζωγραφική, κοινωνιολογία» (Τσαρούχης 1981: 765). Μέσα από το αφιέρωμα του περιοδικού *η λέξη* σε αυτόν μαθαίνουμε τις απόψεις των Ν. Βαλαωρίτη, Γ. Τσαρούχη, Γ. Λίκο, Γ. Ζαβιτζιάνο και Φ. Δραγούμη, για τον παράτολμο αυτό υπερρεαλιστή. Μέσα από τα λόγια του Γ. Λίκου συνειδητοποιούμε πως το πρόβλημα της κριτικής δεν βρισκόταν μόνο στην έλλειψη λογικού συνειρμού της *Υψικαμίνου* αλλά και στον σκανδαλώδη -ερωτικό- χαρακτήρα των έργων του. Ο ίδιος έλεγε: «Από καλόγερος προτίμησα να γίνω άνευ ορίων υπέρμαχος του έρωτα» (Ελύτης 1980: 24). Ζήτημα που θα τον απασχολήσει κυρίως στην συγγραφή του *Μεγάλου Ανατολικού*. Ο Βαλαωρίτης αναγνωρίζει πως ο φίλος του είναι αυτός που ουσιαστικά, έφερε το δύσκολο κομμάτι εις πέρας, δηλαδή την εισαγωγή του υπερρεαλισμού στην ελληνική λογοτεχνική σκηνή και την σημασία που αξίως έδωσε στη θεωρία του Φρόντντ περί συνειδητού και ασυνειδήτου και πόθου (Βαλαωρίτης, 2002: 27-37). Ο Δραγούμης μας δίνει μια περιληπτική εικόνα των μέχρι τότε εκδομένων έργων (Δραγούμης 1981: 772).

Μια σχέση ζωής συνδέει τον Οδυσσέα Ελύτη με τον Ανδρέα Εμπεϊρικό, καθώς ο πρώτος γίνεται κουμπάρος του δεύτερου, στο γάμο του με την Βιβίκα Ζήση. Ο Ελύτης, κατανοεί τον περιορισμό που άσκησε στις δυνατότητες του Εμπεϊρικού η ελληνική γλώσσα. Ο ίδιος αναφέρει, «Βέβαια εάν δεν ήτανε κλειδωμένος μέσα στην ελληνική γλώσσα [...] σε παγκόσμια κλίμακα θα του είχε αναγνωρισθεί» (Ελύτης 1980: 14). Αναγνωρίζει και τον περιορισμό που άσκησε επίσης πάνω του η κριτική. Τα λόγια του, «Αλλά όταν δεν κάνεις τον νάνο ανάμεσα στους νάνους, είναι γι' αυτούς πολύ οδυνηρό ν' αναγνωρίσουν και να παραδεχθούν το πραγματικό σου ανάστημα» (Ελύτης 1980: 14). Άλλος παράγοντας που εντοπίζει ο Ελύτης ως ανασταλτικό για την διάδοση του έργου του Εμπεϊρικού είναι η σεμνοτυφία της κοινωνίας. Η προσωπικότητα του, η οποία σχηματίστηκε μέσα σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον, ήταν βαθιά διαφορετική από το κλίμα που επικρατούσε στη

⁴¹ Βλ. την άποψη του Βαλαωρίτη στη συνέντευξη του στο ηλεκτρονικό περιοδικό *κόσκινο*: «Όταν το 1963 εξέδωσα το μικρό πρωτοποριακό περιοδικό "Πάλι", προσέφερε τόσο την ηθική του βοήθεια, δημοσιεύοντας άρθρα και ποιήματα, όσο και την οικονομική, τη στιγμή που άλλοι, με εξαίρεση τον Νικόλαο Κάλα, από τη Νέα Υόρκη, και τον Τάκη Παπατσώνη και τον Νίκο Εγγονόπουλο, στάθηκαν απρόθυμοι» (Βαλαωρίτης 2019: 1)

«φιλολογική ζωή της Αθήνας του '30».⁴² Ουσιαστικά, ο Ελύτης γράφει το *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό*, από όπου αντλούμε αυτά τα λόγια, ως μια προσπάθεια να επεξεργαστεί και να αποδεχθεί, ίσως, το θάνατο του φίλου του, καθώς αποτελείται από ένα σύνολο γραπτών κειμένων που τα μισά θυμίζουν δοκίμιο και τα άλλα μισά θυμίζουν επιστολή με παραλήπτη τον Ανδρέα Εμπειρικό. Το γεγονός πως σώζονται πληροφορίες και εντυπώσεις ενός τόσο κοντινού του προσώπου, μόνο καλοτυχία μπορεί να χαρακτηριστεί για τους ερευνητές που ασχολούνται με το θέμα αυτό.



Εικόνα 3: Οδυσσέας Ελύτης, Ανδρέας Εμπειρικός. [C. 220]. Πηγή: Σταθάτος, Πολέμης, Εμπειρικός, Λ. 2004.

Μια ματιά στα σύγχρονα ηλεκτρονικά φιλολογικά περιοδικά, μας δίνουν μια εικόνα για την πρόσληψη του Εμπειρικού και του έργου του σήμερα. Βρίσκουμε κυρίως κάποιες παρουσιάσεις κάποιων ποιημάτων του. Υπάρχουν ακόμα κάποια άρθρα αρκούντος ενδιαφέροντος. Από το περιοδικό *Κόσκινο*, στο οποίο εντοπίζουμε κυρίως λεγόμενα του Νάνου Βαλαωρίτη, εκμαιεύουμε ενδιαφέροντα στοιχεία. Κάποια από αυτά αφορούν την μετάφραση των έργων του. Αναφέρει πως τη περίοδο 1950-1960, μεταφράστηκαν και δημοσιεύτηκαν στην Αγγλία τα *Γραπτά* με τον τίτλο *Amour-Amour*, μετά την εμπλοκή σε αυτό το εγχείρημα του Alan Ross και του Νίκου Στάγκου. Μετά τον θάνατο του, μεταφράστηκαν κάποια μικρά έργα και η «Αργώ», στο *London Magazine*. Όμως, η πλειονότητα των μεταφραστών και εκδοτών αγνόησαν τα έργα του λόγω της φήμης, αυτής του ακραίου υπερρεαλιστή, από την οποία δεν κατόρθωσε να ξεφύγει ποτέ (Βαλαωρίτης 2001).⁴³ Βέβαια δεν γνωρίζουμε αν αυτό θα ήταν κάτι το οποίο θα επιθυμούσε.

Στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Χάρτης* εντοπίζεται ένα μακροσκελές άρθρο για τον Ανδρέα Εμπειρικό, του Σάββα Μιχαήλ, με τον τίτλο «Ο ατέρμων κοχλίας 'Όι κύκλοι του ζωδιακού' του Ανδρέα Εμπειρικού» (2018), που δημοσιεύεται τον Ιανουάριο του

⁴² Βλ. την άποψη του Ελύτη: «όπως επίσης πόσο προβληματική γίνεται η θέση του νέου που ανδρώθηκε μέσα σε μιάν ανοιχτοσύνη όπως αυτή και βρίσκεται άζαφνα υποχρεωμένος να πάρει μια θέση μέσα στη φιλολογική ζωή της Αθήνας του '30» (Ελύτης 1980: 23).

2019(Μιχαήλ 2019: 1). Μας ενημερώνει ο συγγραφέας του άρθρου, πως στο βιβλίο αυτό ουσιαστικά παρουσιάζονται κάποια κείμενα που επρόκειτο να συμπεριληφθούν στα *Γραπτά*, όμως για λόγους του Εμπειρικού αυτό δεν έγινε ποτέ και αναλύει μέσα από μια φιλοσοφικοιστορική ματιά το έργο του.

Σταδιακά τα αδημοσίευτα κείμενα του Εμπειρικού βλέπουν το φως της δημοσιότητας. Και μάλιστα, είναι φανερό πως όσοι γράφουν για αυτόν νιώθουν ένα δέος για το πρόσωπο αυτό, είτε συμφωνούν είτε όχι με τη δική του οπτική. Φίλοι του, συνεργάτες του, ποιητές και πεζογράφοι, όλοι βλέπουν στο πρόσωπο του έναν άνθρωπο πολύ πιο μπροστά από την εποχή του, που λόγω των συνθηκών δεν αφέθηκε το ταλέντο του να λάμψει πλήρως και ο ίδιος να χαρεί το κόπο του. Όμως, επανερχόμενοι στο σήμερα, μπορούμε να καταλάβουμε την μεγάλη συμβολή που είχε ο Ανδρέας Εμπειρικός στην νεοελληνική λογοτεχνία. Και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός πως το έτος 2001 ανακηρύχθηκε έτος Ανδρέα Εμπειρικού από το Υπουργείο Πολιτισμού και το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, καθώς αναγνωρίζεται το γεγονός ότι ήταν αυτός που έδωσε στην Ελλάδα την ευκαιρία να γνωρίσει τον υπερρεαλισμό. Επίσης, εκδίδονται βιβλία μέσα στον 20ο αι. δικά του αλλά και για αυτόν. Δύο corpus επιστολών που θα μας απασχολήσουν σε αυτή την εργασία έντονα είναι τα *ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ, ΤΟΝ ΑΔΕΛΦΟ ΤΟΥ ΜΑΡΑΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ [1921-1935]*, το οποίο εκδίδεται το 2009, τα *ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΙΣΙ ΣΤΟΝ ΑΝΔΡΕΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ (1946-1947)*, το οποίο εκδίδεται το 2013, και το *Μοντερνισμός, πρωτοπορία και Πάλι* (Εμπειρικός 1997: 90-109). Επίσης θα ασχοληθούμε με τις επιστολές προς την Βιβίκα Ζήση και ένα κομμάτι της αλληλογραφίας ανάμεσα σε Ανδρέα Εμπειρικό και Νάνο Βαλαωρίτη.

Κύριο Μέρος

Πρώτο Κεφάλαιο: Η Αλληλογραφία του Ανδρέα Εμπειρικού

1.1. Η εποχή

Η εποχή κατά την οποία ζει ο Εμπειρικός, ο 20^{ος} αιώνας, είναι η εποχή του Μοντερνισμού. Τότε, συμβαίνουν «πολλαπλές κρίσιμες εξελίξεις σε πολιτικό, οικονομικό, φιλοσοφικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό επίπεδο» (Βογιατζάκη 2016: 192). Κάνοντας τα πρώτα του βήματα το πρώτο μισό του 20^{ου} αι. ο Μοντερνισμός αναπτύσσεται μέσα σε ένα αντιφατικό κλίμα. Από τη μία πλευρά, οι επιστήμες, η θεωρητική σκέψη και η τεχνολογία εξελίσσονται και ο κόσμος δεν θα είναι ποτέ ξανά ο ίδιος. Όμως από την άλλη, μιλάμε για τον αιώνα των Παγκόσμιων Πολέμων και μιας κοινωνικοοικονομικής κρίσης (Βογιατζάκη 2016: 193).

Σε γενικές γραμμές, το *μοντέρνο* ήρθε για να αμφισβητήσει και να ανατρέψει τις παραδοσιακές μορφές τέχνης. «Η παραβίαση των μορφών και η ανατροπή κάθε συνέχειας εξαπλώθηκε στο σύνολο των τεχνών-εικαστικές τέχνες, μουσική, λογοτεχνία» (Βογιατζάκη 2016: 195). Το ρεύμα αυτό προσπάθησε να εξερευνήσει τις πολλαπλές μορφές της πραγματικότητας, εσωτερικής και εξωτερικής (194). Ο Μοντερνισμός εμφανίστηκε με δύο πρόσωπα. Αυτό του *Υψηλού Μοντερνισμού* και αυτό της *Πρωτοπορίας*⁴⁴. Στο δεύτερο ανήκει και ο Υπερρεαλισμός⁴⁵, ο οποίος θα μας απασχολήσει όσον αφορά το συσχετισμό του με τον Ανδρέα Εμπειρικό.

Όσον αφορά την εμφάνιση του Μοντερνισμού στην Ελλάδα, όπως όλα τα κινήματα, έφθασε λίγο αργότερα εδώ και ανέπτυξε μια διαφορετική μορφή. Η Γενιά του Τριάντα είναι αυτή που συνδέθηκε με αυτό το κίνημα. Αν και η αντίδραση της απέναντι του δεν ήταν απόλυτα υποστηρικτική «...από τη μία "την αστικό-κοσμοπολίτικη εικόνα της: αρκετά εξωστρεφή και συνάμα ανταγωνιστική προς την Ευρώπη", και από την άλλη, τη στραμμένη προς τον λαϊκό πολιτισμό με άξονα αναφοράς τον "Μακρυγιάννη και τον Θεόφιλο" (Τζιόβας 2006: 52)» (Βογιατζάκη 2016: 266). Η πολυπλοκότητα της ελληνικής ιστορίας,

⁴⁴ Βλ. την άποψη της Αρσενίου για τον ορισμό της πρωτοπορίας: «Το Λεξικό της Οξφόρδης αποδίδει την "πρωτοπορία" (avant-garde) ως όρο στρατιωτικό (εμπροσθοφυλακή) ο οποίος, όταν σχετίζεται με τη λογοτεχνία δηλώνει την εξερεύνηση, την ανίχνευση οδών, την ανανέωση και την εφεύρεση. Η πρωτοπορία συνήθως αναφέρεται σε κάτι καινούργιο, προωθημένο, προηγούμενο της εποχής του και επαναστατικό» (Αρσενίου 2003:118).

⁴⁵ Βλ. το άρθρο της Αρσενίου: (Αρσενίου 2000: 16-22).

δημιουργούσε μία διαφορετική σχέση μεταξύ της «παράδοσης» και των συγγραφέων της περιόδου.⁴⁶

«Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι μοντερνιστικές ανησυχίες και αναζητήσεις στην Ελλάδα, τη δεκαετία του 1930, συνδέονται με δύο κυρίως ζητήματα: την εσωτερικότητα στην πεζογραφία και το άλογο στοιχείο στην ποίηση. Το πρώτο απασχολεί κριτικούς και πεζογράφους στο πρώτο μισό της δεκαετίας και αφορά τη μετατόπιση από την εξωτερική/ αντικειμενική πραγματικότητα και τη ροή της συνείδησης του μοντερνισμού, ενώ το δεύτερο κυριαρχεί μετά το 1935, με την εμφάνιση των πρώτων υπερρεαλιστικών συλλογών, τη διάλεξη “περί σουρρεαλισμού” (1935) του Εμπειρικού και τη συζήτηση Σεφέρη-Τσάτσου το 1938. Ό,τι μοιράζονται ποίηση και πεζογραφία, τη δεκαετία του 1930, είναι ο προσδιορισμός “νέα”, που υποδηλώνει ανανέωση και ρήξη με το παρελθόν» (Τζιόβας 2011: 176).

Η ποιητική συλλογή *Υψικάμινος*, με την έκδοση της το 1935 αποτελεί το πρώτο δείγμα ελληνικής υπερρεαλιστικής γραφής. Η συγγραφή της είναι απόρροια του μεγάλου ενθουσιασμού του Εμπειρικού με τον Υπερρεαλισμό και τον André Breton, τον κύριο εκπρόσωπο του. Ο Εμπειρικός είχε τη τύχη να ζήσει την υπερρεαλιστική ομάδα του Παρισιού από μέσα: «Καθημερινώς, εις την Πλας Μπλανς. Ο Τανγκί, ο Περέ, ο Ελιάρ. Προσωπικώς είχα ιδιαίτερην επικοινωνία και σύνδεσμον ειδικά με τον Μπρετόν. Στην Πλας Μπλάνς, συναντώμεθα και συζητούσαμε για την υπερρεαλιστική κίνηση, για τις απόψεις της ομάδας για την εξάπλωση τους, για τα μέσα απελευθέρωσης του καθενός από μας και του ανθρώπου γενικώς από την κοινωνική ψευτιά και την αδικία. Συζητούσαμε για τον Χέγκελ, τον Μάρξ, τον Έγκελς, τον Φρόντ» (Βούρτσας 1985: 518).

Μπορούμε να φανταστούμε την απογοήτευση που μπορεί να ένωσε, όταν όλη του η αγάπη και η πίστη σε αυτό το κίνημα δεν βρήκε την ανταπόκριση που ήλπιζε. Τα διδάγματα του υπερρεαλισμού, που είχαν χαραχθεί μέσα του, δεν κήρυτταν την φυγή από την πραγματικότητα αλλά την ανακάλυψη του κόσμου μέσα από μία καινούργια και πολυπρισματικότερη ματιά (Βογιατζάκη 2016: 210). Την ανακάλυψη του κόσμου αυτού, στον οποίο ζωή και τέχνη συνυπάρχουν, οι υπερρεαλιστές και ο Εμπειρικός προσπάθησαν να την πετύχουν με συγκεκριμένες πρακτικές, όπως: την αυτόματη γραφή και το όνειρο.⁴⁷

Η κριτική και οι συγγραφείς της εποχής, δεν ήταν έτοιμοι, ούτε είχαν τις κατάλληλες βάσεις για να μπορέσουν να αντιληφθούν και να επεξεργαστούν την ποιητική ιδιοφυΐα του Εμπειρικού, ο οποίος έδωσε την ευκαιρία με τη συγγραφή της *Υψικάμινου* στους Έλληνες να συμμετάσχουν σε αυτό το νεωτερικό κίνημα ως αυτόπτες μάρτυρες. «Το αποτέλεσμα της

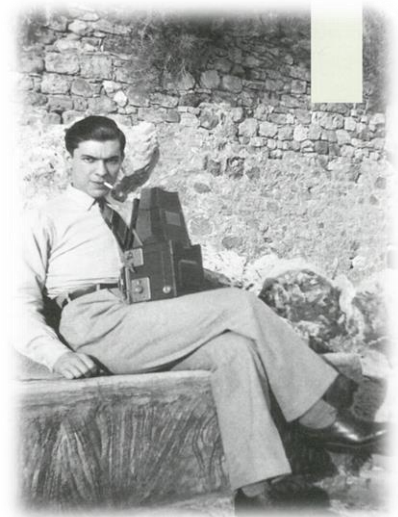
⁴⁶ Βλ. την άποψη του Τζιόβα: «Η γενιά του '30, με το να θέτει ζήτημα παράδοσης, προβάλλει ταυτόχρονα το αίτημα της νεωτερικότητας, γιατί παράδοση και νεωτερικότητα είναι αλληλένδετα. Η αξίωση της νεωτερικότητας προϋποθέτει δηλαδή και τη συζήτηση περί παράδοσης, που διεξάγεται έντονα τη δεκαετία του 1930» (Τζιόβας 2011: 323-324).

⁴⁷ Βλ. την άποψη του Χρυσανθόπουλου: «η τεχνική της αυτόματης γραφής (*écriture automatique*), που ενισχύεται από την ψυχαναλυτική θεωρία περί του ονείρου, δια της οποίας γίνεται δεκτή η διάκριση μεταξύ της συνείδησης ή του συνειδητού, αφενός, και του ασυνείδητου, αφετέρου, προκειμένου να δοθεί η πρωτοκαθεδρία στο ασυνείδητο. Παράλληλα καταργούνται οι κανόνες της κρατούσας ηθικής πράξης, ώστε να διαθέτει τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία» (Χρυσανθόπουλος 2012: 50).

έλλειψης του κατάλληλου πλαισίου ήταν η απόρριψη, η παρανόηση και η χλεύη» (Χρυσανθόπουλος 2012: 145-146).

Η περίπτωση του Ανδρέα Εμπειρικού εμφανίζει μία μοναδικότητα. Ωριμάζει μέσα σε ένα πλαίσιο πολυπολιτισμικό με συνεχή ταξίδια, τόσο με την μητέρα του στη Νότια Ρωσία όσο και με τα καράβια του πατέρα του προς διάφορους πολιτισμούς. Ταυτόχρονα η μόρφωση του δεν είναι τυχαία. Μαθαίνουμε από τις επιστολές πως είχαν όλα τα παιδιά του Λεωνίδα Εμπειρικού ως δάσκαλο τον κ. Χρήστο⁴⁸ και μια δασκάλα αγγλικών, την Miss Mary.⁴⁹ Μετέπειτα, πλέον στο Λονδίνο αποκτά και πανεπιστημιακές γνώσεις φιλοσοφίας και ψυχολογίας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Εμπειρικός είχε τα κατάλληλα εφόδια και την απαραίτητη δεκτικότητα, ώστε να μπορέσει να κατανοήσει τα διδάγματα της ψυχανάλυσης και του υπερρεαλισμού, όπως αυτά παρουσιάστηκαν στη Γαλλία το 1924.

Εποχή εξέλιξης και πολέμων, εποχή αντιθέσεων σε παγκόσμιο αλλά και σε ελληνικό επίπεδο. Η τέχνη προσπαθεί να επαναπροσδιοριστεί, εγκαταλείποντας τις παραδοσιακές μορφές, αλλά προσπαθώντας ταυτόχρονα να συμπεριλάβει το μύθο και το πρωτόγονο και να επανενεργοποιήσει τις γόνιμες πλευρές του παρελθόντος. Στην Ελλάδα η Γενιά του '30 προσπαθεί να διεκδικήσει μία θέση στο ευρωπαϊκό στερέωμα του Μοντερνισμού. Στο πλαίσιο αυτό ο Εμπειρικός εκπροσωπεί τον Υπερρεαλισμό και την Ψυχανάλυση στην Ελλάδα. Τα ενδιαφέροντα του, ο χαρακτήρας του, οι προσπάθειες του να βοηθήσει το ελληνικό κοινό με διαλέξεις και με παρουσιάσεις ζωγραφικής δεν οδηγούν στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Ωστόσο, ο Εμπειρικός δεν εγκαταλείπει τη συγγραφή· αλλά ούτε και τον Υπερρεαλισμό, απλώς τον αφήνει να πάρει τα δικά του μέτρα, στα έργα που θα ακολουθήσουν.



1.2 Ο Ανδρέας Εμπειρικός και ο βίος του

Εικόνα 4: Α.Ε., Εκδρομή στις Προσθαλάσσιες Άλπεις, π. 1925-27. Πηγή: Γιατρομανωλάκης 2009.

⁴⁸Βλ. την υποσημείωση 2: «ο κ. Χρήστος : Δάσκαλος των παιδιών του Λεων (Εμπειρικός 2009: 101).

⁴⁹ Βλ. την υποσημείωση 1: «Miss Mary: Αγγλίδα δασκάλα όλων των παιδιών του Α. Ε.» (Εμπειρικός 2009: 94).

Ο Εμπειρικός θα μπορούσαμε να πούμε, πως μια ζωή βρισκόταν εν κινήσει, πνευματικά και σωματικά. Ανδριώτης και Ρώσος, έχοντας ζήσει σε Ρωσία, Λονδίνο, Λωζάνη, Παρίσι και έχοντας πραγματοποιήσει πολλά ταξίδια με τα καράβια του πατέρα του αποκτά ένα μοναδικό κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, καθώς έχει την ευκαιρία να διευρύνει τους ορίζοντες του.⁵⁰ Χωρίς να σημαίνει πως αυτή η συνθήκη συνέβαλε στην ευτυχία του, καθώς σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, τον ταλαιπωρούσε η κατάθλιψη.

Ο Εμπειρικός τέσσερα χρόνια πριν τον θάνατο του, θα μιλήσει στο Κολλέγιο Αθηνών για την «μοντέρνα ποίηση» (Εμπειρικός, Λ. 2004: 28-34). Με έκπληξη διαβάζοντας το κείμενο αυτής της ομιλίας στο περιοδικό *Νέα Εστία*, που πραγματοποιήθηκε στις 26 Ιανουαρίου του 1971, παρατηρούμε πως το πάθος και η πίστη του Εμπειρικού στη ποίηση και στον Υπερρεαλισμό δεν έσβησαν ούτε λίγο. Εκθειάζει το κίνημα, ως την πλήρη εκπλήρωση της «μοντέρνας ποίησης». Παρ' όλες τις απογοητεύσεις που έχει δοκιμάσει, ο Εμπειρικός δεν παραιτήθηκε από τη συγγραφή, αντιθέτως προσπαθεί μέσω της τέχνης του να τις αντιμετωπίσει.⁵¹

Ο ίδιος βίωσε αρκετά γεγονότα που θα μπορούσαν να τον έχουν σημαδέψει οριστικά, ώστε να απαρνηθεί την ιδεολογία του. Από νεαρή ηλικία (20 ετών), γνωρίζει τον θάνατο, καθώς πεθαίνει ο μικρός του αδερφός Δημοσθένης. Και είναι ο ίδιος που θα στείλει την επιστολή στον πατέρα για να τον ενημερώσει για τον θάνατο αυτό, στις 30/10/1921. (Γιατρομανωλάκης 2009: 69-74). Οι εντάσεις μεταξύ αυτού και του πατέρα του, εξαιτίας της προσπάθειάς του να εξασφαλίσει την μητέρα του μετά το διαζύγιο, θα μεγεθυνθούν και θα τον οδηγήσουν στο Παρίσι (Βούρτσης 1985: 518). Μια άλλη έντονη εμπειρία, που θα συμβεί μετά από χρόνια, είναι αυτή της Πρωτοχρονιάς του 1945, δηλαδή η εμπειρία της ομηρείας του από την ΟΠΛΑ.⁵² Η 21^η Απριλίου, με την «Επανάσταση των Συνταγματαρχών», θα αποτελέσει ένα ακόμη χτύπημα για τον ίδιο. Παρά τον αποκλεισμό από του από την ψυχανάλυση ως επαγγελματία και την κριτική που δέχθηκε ως υπερρεαλιστής συγγραφέας, κράτησε όρθιο το ανάστημά του, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν τον επηρέασαν αυτά τα γεγονότα βαθιά μέσα στη ψυχή του.⁵³

⁵⁰ Βλ. το Χρονολόγιο του Βούρτση: «1934. Ταξιδεύει με ένα φορτηγό πλοίο του πατέρα του στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας : Κωνσταντινούπολη – Ζογγουλντάκ (αρχ. Ποντοηρακλεία) – Βάρνα – Μπραΐλα – Γαλάτσι. Επιθυμία του είναι να κάνει με αυτό το καράβι τον γύρο του κόσμου. Το δάγκωμα όμως από μια λυσσασμένη γάτα τον αναγκάζει να διακόψει το ταξίδι και να μείνει στο Βουκουρέστι όπου περνά μια οδυνηρή αντιλυσσική θεραπεία» (Βούρτσης 1985: 519).

⁵¹ Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «Επιμένουμε στο γεγονός της ομηρείας του Εμπειρικού, επειδή, όπως πιστεύουμε, η θαυμαστή διάσωσή του τον κινητοποιεί τόσο, ώστε ο φόβος του θανάτου να γίνει, όπως θα διακηρύξει αργότερα, όχι μόνο "οίστρος της ζωής" αλλά και ορμή δημιουργίας» (Γιατρομανωλάκης 2012: 11).

⁵² Βλ. την άποψη του Βούρτση (1985): «(30 Δεκεμβρίου) Συλλαμβάνεται στο σπίτι του από την ΟΠΛΑ και περνά από Λαϊκό Δικαστήριο στο Περιστερί. Με την απαγκίστρωση και υποχώρηση του ΕΛΑΣ από την Αθήνα στις 5 Ιανουαρίου οδηγείται μαζί με άλλους ομήρους, που σχηματίζουν φάλαγγα, στο χωριό Κρώρα (σήμερα Στεφανή). Κοντά στη Θήβα η φάλαγγα διασκορπίζεται από αγγλικά αεροπλάνα και κατορθώνει να δραπετευθεί. Από το Κακοσάλεσι (Αυλώνα), όπου τον κρύβουν χωρικοί, επιστρέφει στην Αθήνα, ξυπόλυτος με πληγές και κρουπαγήματα στα πόδια, φοβερά εξαντλημένος» (Βούρτσης 1985: 521).

⁵³ Όπως λέει ο Λεωνίδας Εμπειρικός: «Ο πατέρας μου αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την ψυχανάλυση το 1951 μετά από απειλή της αστυνομίας. Οι απειλές ήταν προφορικές, αφού δεν υπάρχει κανένα γραπτό εύρημα στην

«Ο Ανδρέας Εμπειρικός περνούσε βαθιές κρίσεις. Εξάλλου ο συναισθηματισμός του έφτανε σε λεπτότητες ασύλληπτες, ξεπερνούσε τα φυσιολογικά όρια» (Ελύτης 1979: 70). Από το 1926 που αναχωρεί για το Παρίσι, ήδη κατέχει κάποιες «ψυχοαναλυτικές» γνώσεις, όπως αναφέρει στο «Αμούρ-Αμούρ»⁵⁴. Κοντά στο René Laforgue, έκανε προσωπική ψυχανάλυση και έπειτα διδακτική. Θα ασκήσει το επάγγελμα της ψυχανάλυσης, όπως είδαμε, από το 1935 έως και τον Απρίλιο του 1951. Κινεί το ενδιαφέρον το γεγονός πως ήδη ο όρος «ψυχανάλυση» του ήταν γνωστός. Καταλάβαινε τα δικά του ψυχολογικά προβλήματα, για τα οποία προσπάθησε να βρει λύσεις. Η μία λύση, ήταν η ψυχανάλυση, για τα δικά του ζητήματα. Η άλλη έρχεται μέσω της λογοτεχνίας και της συγγραφής και αναζητεί την λύση των πανανθρώπινων προβλημάτων. Η δημιουργία της «Οκτάνας» με την ουτοπία της, η οποία ως βασικό όχημα για την επίτευξη της χρησιμοποιεί τον «Έρωτα», είναι η λύση που παρουσιάζει.

Ο ίδιος ταλαιπωρήθηκε αρκετά με την κατάθλιψη, ειδικά έπειτα από την ιδεολογική διάψευση και την ομηρεία από την ΟΠΛΑ τον Δεκέμβριο του 1944, εξαιτίας της αστικής του καταγωγής, που δεν μπόρεσε να αποτινάξει όσο και να προσπάθησε, με την παραίτηση από τη θέση του στα Ναυπηγεία Βασιλειάδη και με το Μανιφέστο που γράφει στις 17/9/1933 (Βούρτσης 1985: 519). Αποδεικτικά στοιχεία αυτής της κατάθλιψης βρίσκουμε σε ένα ημερολόγιο που κρατούσε, παρά τη γενική αντίληψη πως δεν κρατούσε κάποιο ημερολόγιο ο ίδιος. «Πρόκειται για ένα μικρό αλλά εξαιρετικά πολύτιμο και αποκαλυπτικό κείμενο, στο οποίο ο Εμπειρικός καταγράφει “εν θερμώ” γεγονότα και εντυπώσεις από την επίσκεψη του στη Σοβιετική Ένωση (μαζί με δύο φίλους, όπως θα δούμε) τον Δεκέμβριο του 1962» (Γιατρομανωλάκης 2001: 52). «Οι λόγοι για τους οποίους ο Εμπειρικός μαζί με τους δύο φίλους του συγγραφείς, τον Οδυσσέα Ελύτη και τον Γιώργο Θεοτοκά, και τον Θεσσαλονικιό μαιευτήρα Ταντανάση (στην αρχή του Ημερολογίου αναφέρεται ως Ταντασόπουλος) βρίσκονται στη Ρωσία τον Δεκέμβρη του 1962 μας είναι γνωστοί. Οι συγγραφείς έχουν προσκληθεί από τον Ελληνοσοβιετικό Σύνδεσμο (‘‘Ε.Σ.Σ.Δ. – Ελλάδα’’) να επισκεφθούν την (τότε) ΕΣΣΔ, να έρθουν σε επαφή με τους πνευματικούς ανθρώπους της και να δώσουν τη δική τους εικόνα για τα τότε κρατούντα στη μεγάλη σοσιαλιστική χώρα» (Γιατρομανωλάκης 2001: 53). Ακόμα, από μια συνέντευξη του γιου του, Λεωνίδα Εμπειρικού, μαθαίνουμε πόσο τον επηρέασε συναισθηματικά η δικτατορία, η «Χούντα των Συνταγματαρχών».⁵⁵

Όσον αφορά τα πολιτικά του ιδεώδη, όπως ήδη αναφέρθηκε, κλίνει προς την αριστερά. Στην συνέντευξη στην Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου ο ίδιος λέει:

αστυνομία, καμία καταγραφή που να τις αποδεικνύει. Ήταν προσωπική απειλή [...] εναντίον πολλών ψυχαναλυτικών γραφείων». Μετά από αυτό το γεγονός, πικραμένος τα παρατάει όλα και αναχωρεί για το Παρίσι.» (Μαλλιαρού 2014:1-2).

⁵⁴ Ο Εμπειρικός γράφει: «Εδώ πρέπει να πω, πως με βοήθησαν πολύ στη ταχεία κατανόησι και αφομοίωσι του υπερρεαλισμο, αφ’ ενός οι ψυχοαναλυτικές μου γνώσεις, και αφ’ ετέρου η φιλοσοφία του Εγέλου» (Εμπειρικός 2012: 14).

⁵⁵ Όπως λέει ο Λεωνίδας Εμπειρικός: «Από το 1967 και έπειτα έπεσε σε κατάθλιψη. Είχε τάση από πριν, αλλά μετά την Χούντα εντάθηκε. Σε μεγαλύτερη κατάθλιψη οδηγήθηκε γιατί πολλοί από τους πιο στενούς φίλους των γονιών μου της παιδικής μου ηλικίας ή έφυγαν στο εξωτερικό ή πέθαναν και έτσι έχασε το κύκλο του» (Μαλλιαρού 2014: 1-2).

«Παλαιότερα είχα απόλυτα προσχωρήσει στον μαρξισμόν. Είχα βαθύτατα συγκινηθεί από την Ρωσική Επανάσταση, εις το αίμα μου, διότι η μητρική γιαγιά μου ήτο Ρωσσίς, και το ένα τέταρτον του αίματος μου ρωσσικόν. Τον απεκήρυξα, διότι όπως απεδείχθη εις την Ρωσσίαν, η απελευθέρωσις του κόσμου δεν γίνεται μόνον με την πάλην των τάξεων και ούτε μόνον από το προλεταριάτο, αλλά πας άνθρωπος οφείλει να μάχεται να υποσκάπτει τα θεμέλια των “καλώς κειμένων”» (Εμπειρικός 1976: 14).

Θα απομακρυνθεί από το Κόμμα για κάποιο διάστημα μετά τα γεγονότα της Πρωτοχρονιάς του 1945. Η πίστη του στην αριστερά όμως θα ανακάμψει ως ένα σημείο, με το κίνημα των Beat. Όμως, δεν θα επιστρέψει επισήμως ποτέ ξανά στον Μαρξισμό. Όπως την χαρακτήρισε ο Βαλαωρίτης, η ιδεολογία του θα μείνει «αριστερή χωρίς ένταξη» (Βαλαωρίτης 2019:1). Κάποιες μορφές που ασκήσανε ιδιαίτερη γοητεία πάνω του είναι: «ο Μάρξ και ο Έγγελς, ο Πλεχάνωφ και ο Κάουτσκι, ο Κροπίτκιν και Μπακούνιν» (Εμπειρικός 2020: 36-38). Η τριάδα όμως που αποτελούσε τον πυρήνα της σκέψης του Εμπειρικού ήταν ο Φρόντ, ο Τρόσκι και ο Μπρετόν, ανάλογη και με τα τρία πυρηνικά ενδιαφέροντα του, την ψυχανάλυση, την πολιτική, την λογοτεχνία. Ο ίδιος στο «Αμούρ-Αμούρ» δηλώνει «τον θαυμασμό και την ευγνωμοσύνη» του στον Ανδρέα Μπρετόν και στον Σίγκμουντ Φρόντ, οι οποίοι «έχυσαν το πιο πολύ και το πιο άπλετο φως» (Εμπειρικός 2012: 12). Επιπροσθέτως, δηλώνει και πόσο χρήσιμες φάνηκαν για αυτόν οι γνώσεις που κατείχε ήδη για την ψυχανάλυση και για την εγγεληνή φιλοσοφία. Άλλες προσωπικότητες που επηρεάζουν τον Εμπειρικό στα νεαρά του χρόνια είναι ο Τολστόι, ο Ιούλιος Βέρν, ο Παλαμάς, ο Ψυχάρης, Γουίτμαν, Paul Eluard. Οι αφιερώσεις στα ποιήματα της *Οκτάνας*, επίσης ανοίγουν μια πόρτα για εμάς για να συνειδητοποιήσουμε σε ποιους δημιουργούς αποδίδει «φόρους τιμής». Ονόματα όπως Νάνος Βαλαωρίτης, Conrad Russel Rooks, Jack Kerouac. Το ποίημα «Οι Μπεάτοι ή της μη συμμορφώσεως οι Άγιοι» είναι όλο αφιερωμένο σε αυτές τις προσωπικότητες που ο Εμπειρικός κρίνει ως άξιες και τις εξισώνει με τους «παιδες εν καμίνω» της χριστιανικής παράδοσης:

«Ο Αζαετίας, ο Ανανίας και ο Μισαήλ, ο Κέρουακ, ο Γκίνσπεργκ και ο Κόρσο καθώς και προ αυτών ο μέγας πυρσός Ανδρέας Μπρετόν και η πλειάς του, και προ αυτών ακόμη ο κύκνος του Μοντοβιδέο Ισίδωρος Ducasse, ο Arthur Rimbaud, ο Raymond Roussel, ο Iferd Jarry και ωρισμένοι άλλοι, ως ο Henry Michaux και εκτός αυτών και άλλων εθνών εκπρόσωποι και τηλαυγείς αστέρες, όπως

Ο William Blake

Ο Shelley

Ο Poe και ο Χέρμαν Μέλβιλ

Ο David Thoreau

Ο Henry Miller

Και εκείνος ο μέγας ποταμός όμοιος με δρυ βασιλική

Ψηλός Walt Whitman

- Ο Έγγελος
- Ο Κίρκεγκαρντ
- Ο Λέων Τολστόη, κόσμος και ήλιος θερμουργός, πατήρ
θεών και ανθρώπων
- Ο Sigmund Freud
- Ο Άγγελος Σικελιανός
- Ο Αρίσταρχος των ηδονών και ο Κ. Π. Καβάφης
- Ο Μάρξ
- Ο Λένιν
- Ο Κροπότικιν
- Ο Μπακούνιν
- Ο Bohm
- Ο Νίτσε
- Ο Victor Hugo
- Ο Μωάμεθ
- Ο Ιησούς Χριστός

Και ακόμη προ ολίγων ετών οι Essesin, Μαγιακόβσκη, Block.» (Εμπειρικός 2020: 36-37).

Αυτά τα ονόματα έρχονται να επαναληφθούν και από την ομιλία του Εμπειρικού στο Κολλέγιο Αθηνών το 26/1/1971 (Εμπειρικός Λ. 2004: 28-34). Άλλοι άνθρωποι του πνεύματος, ζωγράφοι που τον σαγηνεύουν είναι ο λαϊκός ζωγράφος Θεόφιλος Μιχαήλ, ο Γουναρόπουλος, ο Max Ernst, ο Oscar Dominguez, ο Victor Brauner, έργα των οποίων παρουσιάζει στην εκδήλωση που οργανώνεται στο σπίτι του, «Επίδειξη σουρρεαλιστικών έργων».

1.3 Η χρονολόγηση των επιστολών

Στην παρούσα εργασία εξετάζουμε το επιστολικό υλικό του Ανδρέα Εμπειρικού. Βασική πηγή πληροφοριών για την εύρεση του επιστολικού έργου του αποτέλεσε ο «Πρόλογος» του Γιατρομανωλάκη από τα *Γράμματα στον Πατέρα, τον Αδελφό του Μαράκη και την Μητέρα* (Γιατρομανωλάκης 2009). Από τον τόμο αυτό προήλθε και ο μεγαλύτερος όγκος των

επιστολών που εντοπίστηκαν⁵⁶. Έγινε προσπάθεια να ακολουθηθεί ο χωρισμός που κάνει ο Γιατρομανωλάκης όσον αφορά την χρονολόγηση των επιστολών:

1) τις πρώιμες επιστολές, γραμμένες πριν το 1921

2) τις επιστολές που περιλαμβάνονται στο *Γράμματα στον Πατέρα, τον Αδελφό του Μαράκη και την Μητέρα* και γράφονται από το 1921 έως και το 1935

3) τις μεταγενέστερες επιστολές, γραμμένες από το 1935 έως το 1975

Όπως βλέπουμε, η κατηγοριοποίηση γίνεται τοποθετώντας το βάρος στις επιστολές των *Γραμμάτων*⁵⁷ για την χρονολόγηση και των υπολοίπων, γεγονός που φανερώνει τη σημασία που έχουν αυτές οι επιστολές για την έρευνα, σύμφωνα με τον Γιατρομανωλάκη (Γιατρομανωλάκης 2009).

Επίσης, ένα ενδιαφέρον βιβλίο από το οποίο παίρνουμε αρκετές σημαντικές πληροφορίες και περιέχουν επιστολικό υλικό του Εμπειρικού, είναι το *Γράμματα από το Παρίσι στον Ανδρέα Εμπειρικό*, επιστολές που γράφει η πρώτη του γυναίκα, Μάτση Χατζηλαζάρου, ενώ έχουν χωρίσει και αυτή βρίσκεται στο Παρίσι, και χρονολογούνται από το 1946 έως το 1947 (Χατζηλαζάρου 2013: 69-150).

Οι επιστολές των *Γραμμάτων* ανήκουν στο αρχείο που βρήκε το 2004 ο Λεωνίδας Εμπειρικός στην αποθήκη του διαμερίσματος της οδού Νεοφύτου Βάμβα 6, σε μερικές ξεχασμένες βαλίτσες της γιαγιάς Στεφανίας. Εξαιτίας μιας πλημμύρας το διαμέρισμα αναγκαστικά εκκενώθηκε το 2006 και έτσι ανακαλύφθηκαν οι ξεχασμένες βαλίτσες, δηλαδή το υπόλοιπο μέρος του αρχείου (4.000 + βιβλία). Όλα αυτά τα νεοευρεθέντα κείμενα είχαν συνταχθεί πριν από το 1947 (Terminusantequem δηλ. το 1947, η χρονιά που ο Εμπειρικός παντρεύεται και εγκαθίσταται στο 1^ο όροφο της Αινιάνος 8, όπου ήταν εγκατεστημένο και του ψυχαναλυτικό του γραφείο). Στα ευρεθέντα το 2006 συμπεριλαμβάνονται: «Εκτός από έναν μεγάλο αριθμό επιστολών της ίδιας εποχής με τις προηγούμενες, βρέθηκαν τα σχέδια των κομμουνιστικών μανιφέστων του Α.Ε. (που δημοσιεύονται σε Παράρτημα), η πρώτη γραφή της *Ενδοχώρας*, μια εκδοχή των *Γραπτών* (1940) και μια δακτυλόγραφη εκδοχή της *Υψικαμίνου*. Αυτό το δακτυλόγραφο κείμενο αποτελεί και το μοναδικό τεκμήριο που διαθέτουμε προτού κυκλοφορήσει η συλλογή το 1935. [...] Μέσα στις βαλίτσες αυτές θα ευρεθεί επίσης το κείμενο της διάσημης διάλεξης του Α.Ε. για τον υπερρεαλισμό (1935) καθώς και μια ανέκδοτη συλλογή με νεωτεριστικού τύπου ποιήματα (αλλά οπωσδήποτε όχι υπερρεαλιστικά). [...] Τέλος, μαζί με τις επιστολές και τα ποιήματα θα βρεθεί στις βαλίτσες μέρος από το προπολεμικό φωτογραφικό αρχείο του Α.Ε. (φωτογραφίες ή και αρνητικά,

⁵⁶ Σε αυτόν τον τόμο περιέχονται τριάντα τρεις επιστολές προς τα πρόσωπα της μητέρας του Στεφανίας, του πατέρα του Λεωνίδα και του αδερφού του Μαράκη, τρεις επιστολές του Ν. Πλαστήρα στον Α.Ε., ένα ημιτελές αυτοβιογραφικό σημείωμα, κάποια πολιτικά μανιφέστα του Α.Ε και ένας κατάλογος των ευρεθεισών επιστολών του Α.Ε προς την Μητέρα, τον Μαράκη και τον Πατέρα (1914-1935) (Γιατρομανωλάκης 2009: 7-8).

⁵⁷ Για λόγους ευκολίας ο τόμος *Γράμματα στον Πατέρα, τον Αδελφό του Μαράκη και την Μητέρα* θα αναφέρεται στο εξής ως *Γράμματα*.

πολλές από τις οποίες δημοσιεύονται ως συνοδευτικά σχόλια των επιστολών) (Γιατρομανωλάκης 2009: 13-14).

Οι επιστολές από τα *Γράμματα* συντάσσονται από το 1921 έως και το 1935. Δηλαδή, πριν την δημοσίευση της *Υψικαμίνου*. Πρόκειται για τα νεανικά χρόνια του Εμπειρικού, όταν μετακομίζει στο Λονδίνο για να εργαστεί για την εφοπλιστική εταιρεία του πατέρα του, παρακολουθώντας ταυτόχρονα μαθήματα φιλοσοφίας και φιλολογίας στο King's College. Ταξιδεύει με τον πατέρα του στους Άγιους Τόπους το 1925. Ίσως και ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα της ζωής του συμβαίνει τότε. Πηγαίνει στο Παρίσι το 1926, καθώς αποφασίζει να ασχοληθεί με τη ψυχανάλυση και με τον υπερρεαλισμό, όπως θα προκύψει. Όμως το 1931 θα επιστρέψει στην Ελλάδα για να εργαστεί και πάλι σε επιχείρηση της οικογένειας. Το 1935, χρονιά-τομή, συμβαίνουν πολλά καθοριστικά γεγονότα: τυπώνεται η *Υψικάμιнос*, παραιτείται από τη θέση του διευθυντή στα Ναυπηγεία Βασιλειάδη και αποφασίζει να αφοσιωθεί στην «λογοτεχνία και την ψυχανάλυσιν»⁵⁸. Αυτή είναι και η τελευταία επιστολή του καταλόγου. Μια επιστολή προς τον Πατέρα, Λεωνίδα Εμπειρικό, με χαρακτηρισμό «Επιστολή παραίτησης» και έντονα φορτισμένο συναισθηματικά κλίμα.

Όσον αφορά τις πρώιμες επιστολές, είναι τρεις. Η πρώτη γράφεται στις 7/8/1914 στη Κριμαία και πραγματεύεται το τελευταίο ταξίδι που έκανε ο Εμπειρικός με τη μητέρα του στη Νότια Ρωσία. Έχει ως παραλήπτη τον πατέρα του, Λεωνίδα. Η δεύτερη γράφεται στις 5/12/1916 στην Αθήνα και πραγματεύεται το πώς «επέστρεψαν στη Ραφήνα από τους Πεταλιούς, όπου είχαν μείνει τρεις μέρες».⁵⁹ Η επιστολή έχει ως παραλήπτη τον ξάδελφο του Ανδρέα (γιο του Μιχάλη Εμπειρικού). Η τρίτη γράφεται στις 7/12/1916 πάλι προς τον ξάδερφο του Ανδρέα και έχει θέμα την αγανάκτηση του Εμπειρικού, ο οποίος δεν μπορεί να βγει από το σπίτι εξαιτίας των γεγονότων της προηγούμενης επιστολής (Γιατρομανωλάκης, 2009: 22).

Όσον αφορά τις μεταγενέστερες επιστολές έχουμε ένα κατάλογο στα *Γράμματα* (Γιατρομανωλάκης 2009:15-16):

- a. Πέντε επιστολές (γραμμένες από τις 29/1/1951 ως τις 25/3/1955) που αναφέρονται στο άρθρο του Θ. Τζαβάρα *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η Ψυχανάλυση, II* (Τζαβάρας 1985: 566-577).
- b. Έντεκα επιστολές που δημοσιεύει ο Ν. Βαλαωρίτης στο *Μοντερνισμός, πρωτοπορία και «Πάλι»*, που γράφονται ανάμεσα στις 15/12/1961 και στις 27/1/1975.
- c. Έντεκα επιστολές που δημοσιεύονται επίσης από τον Ν. Βαλαωρίτη στο *Δέλεαρ* γραμμένες από τις 14/12/1965 έως τις 29/8/1975.

⁵⁸ Είναι το έτος που αρχίζει να ασκεί σαν επάγγελμα την ψυχανάλυση (Βούρτσης 1985: 519).

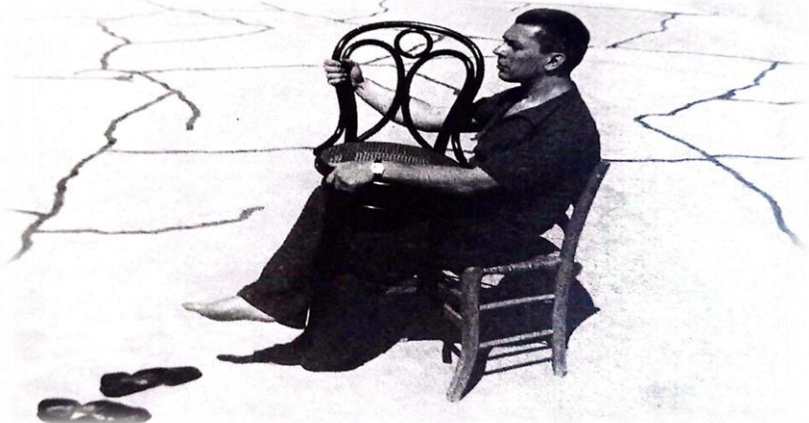
⁵⁹ Βλ. στην «Εισαγωγή» των *Γραμμάτων* : «Η ιστορία με τους Πεταλιούς έχει να κάνει με την εμπλοκή της οικογένειας του Α.Ε στην περιπέτεια του Κινήματος του Ελ. Βενιζέλου εναντίον της Κυβέρνησης των Αθηνών και του Παλατιού, το φθινόπωρο του 1916. Ο Λεωνίδας Εμπειρικός, στενός συνεργάτης του Βενιζέλου, βρίσκεται μαζί του στη Θεσσαλονίκη, η οικογένεια του όμως παραμένει στην Αθήνα και εκεί, όπως φαίνεται, μοιάζει να κινδυνεύει από τους φανατικούς βασιλόφρονες» (Γιατρομανωλάκης 2009 : 20-21).

- d. Στο *Δέλεαρ* δημοσιεύεται τον Ιούλιο του 1935 ένα αντίγραφο τηλεγραφήματος προς τον André Breton.
- e. Στο *Δέλεαρ* δημοσιεύεται ένα (αχρονολόγητο) τηλεγράφημα προς τον Άγγλο εκδότη Alan Ross και ένα σχέδιο επιστολής.
- f. Στο λεύκωμα *Η Άνδρος του Ανδρέα Εμπειρικού*, στο άρθρο του Λ. Εμπειρικού *Η Άνδρος στη βιογραφία και την προσωπική μυθολογία του Ανδρέα Εμπειρικού ή Από το προσωπικό στο οικουμενικό* υπάρχουν τρεις επιστολές, προς τον πατέρα το 1945, προς τη μητέρα το 1947 και προς το Νάνο Βαλαωρίτη το 1975. Και μια καρτ-ποστάλ προς τον Ελύτη (Εμπειρικός 1945,1947,19975: 35-63).
- g. Έχουμε στο περιοδικό *Ουτοπία* 47 τρεις επιστολές με παραλήπτη τον Νάνο Βαλαωρίτη, γραμμένες στις 15/12/1957, 24/1/1958, Φεβρ. 1958 (Βαλαωρίτης 2002 : 27-37).
- h. Επίσης στην *Ουτοπία* 49 έχουμε δύο αποσπάσματα επιστολών με παραλήπτη τη Βιβίκα Ζήση. Η πρώτη γράφεται 16/9/1945 και η άλλη δεν έχει ακριβή ημερομηνία (Γιατρομανωλάκης 2002: 39-44).
- i. Έχουμε μία επιστολή στο *Φωτοφράκτη* γραμμένη στις 16/10/1953 .
- j. Έχουμε μία επιστολή στο *Σημειωματάριο Α. Εμπειρικού* με παραλήπτη τον Μαράκη. (Εμπειρικός 2009: 14-22).

Τα *Γράμματα από το Παρίσι στον Ανδρέα Εμπειρικό* (Χατζηλαζάρου 2013), γραμμένα από το 1946 έως το 1947 μπορεί να μην τα έχει γράψει ο Εμπειρικός, αλλά τα λαμβάνει ο Εμπειρικός και δείχνει ότι υπάρχει μια συνδιαλλαγή ανάμεσα στον ίδιο και την Μάτση Χατζηλαζάρου. Δυστυχώς δεν περιλαμβάνονται οι επιστολές του Εμπειρικού, όμως έχουμε την ευκαιρία να καταλάβουμε πολλά από τις απαντήσεις και τις πληροφορίες που μοιράζεται η Χατζηλαζάρου με τον Εμπειρικό. Υπάρχουν έξι επιστολές, οι οποίες γράφονται στις: 5/1/46, 16/4/46, 26/4/46, 24/8/46, 1/9/46 και 25/3/47. (Χατζηλαζάρου 2013: 69,78,93,114,118,142).

Είναι απαραίτητο να αναφερθούν οι επιστολές οι οποίες γνωρίζουμε την ύπαρξη τους, όμως δεν ήταν δυνατό να τις εξετάσουμε, εξαιτίας της αδυναμίας ανεύρεσης τους, ώστε να συμπεριληφθούν στην παρούσα εργασία.

Δεν ήταν δυνατόν να συγκεντρωθούν οι πρώιμες επιστολές του. Ωστόσο ο Γιατρομανωλάκης στην *Εισαγωγή* του δίνει μία επαρκή περιγραφή τους (Γιατρομανωλάκης 2009: 15-16). Επίσης, δεν



Εικόνα 5: Μάτση Χατζηλαζάρου και Ανδρέας Εμπειρικός. Μπούρτζι, Ιούνιος 1940. Πηγή: Δανιήλ 2013.

βρέθηκε η επιστολή που αναφέρεται στον *Φωτοφράκτη* και τις επιστολές που αναφέρονται στο *Δέλεαρ*: ανάμεσα σε Εμπειρικό και Βαλαωρίτη (14/12/1965-29/8/1975), την επιστολή προς τον Breton το 1935 και το σχέδιο επιστολής προς τον Alan Ross.

1.4 Παραλήπτες Επιστολών

Στις επιστολές που δημοσιεύονται στα *Γράμματα* παραλήπτες είναι: ο αδελφός του Μαράκης Εμπειρικός, η μητέρα του Στεφανία Εμπειρικού και ο πατέρας του Λεωνίδα Εμπειρικός. Στις μεταγενέστερες επιστολές, οι οποίες έχουν βρεθεί αποσπασματικά, παραλήπτες είναι: ο Νάνος Βαλαωρίτης, η Μάρω Γούδα, ο Οδυσσέας Ελύτης, η Βιβίκα Ζήση και ο André Breton.

Στεφανία Α. Κυδωνιέως

Κόρη του Ανδριώτη Λεωνίδα Κυδωνιέως και μιας Ρωσίδας (από το Κίεβο), που ζούσαν στη Σεβαστούπολη της Κριμαίας. Παντρεύεται με τον Λεωνίδα Εμπειρικό, το 1900. Το 1920, μετά το διαζύγιο από τον άντρα της, θα μετακομίσει στην Λωζάνη και ο Ανδρέας θα την ακολουθήσει. Μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτή η αδυναμία που έτρεφε ο μεγαλύτερος γιός για την μητέρα του. Στην επιστολή στις 13/7/1922 της γράφει: «Έλαβα το γραμματάκι σου χτες και η συγκίνηση που μου προξένησε είτανε δυνατή. Μα θα σου πω ένα πράμμα. Δεν πρέπει να στεναχωριέσαι έτσι. Κακές σκέψεις και μελαγχολίες να τις διώξεις μακριά σου και να αποβλέψεις με ησυχία και γαλήνη στο μέλλον. Ό,τι έγινε, έγινε. Βέβαια τα τετελεσμένα είναι λυπηρά και μάβρη η ανάμνηση των, μα τώρα που άδειασες, αγαπητή μαμά, κείνο το ποτήρι του πόνου και της πίκρας, που τόσο βαθιά αιστάνεται η καρδιά μιας μάνας, φτάνει πια. Αρκεί. Ομπροστά σου ξανοίγεται καινούργιος ορίζοντας. Και το γαλάζιο ανέφελο άπειρο [...]» (Εμπειρικός 2009: 93-94). Όχι μόνο μετακομίζει μαζί της, αλλά γενικά προσπαθεί να την εξασφαλίσει όσον αφορά το διαζύγιο και την υπερασπίζεται μπροστά στον πατέρα του. Μάλιστα, στις επιστολές την αποκαλεί με το υποκοριστικό «μαμίτσα». Στα *Γράμματα στον Πατέρα, τον Αδελφό του Μαράκη και την Μητέρα [1921-1935]* 82 επιστολές έχουν αποσταλεί προς την Μητέρα. Ο αριθμός των επιστολών έρχεται να επιβεβαιώσει, πως η σχέση μητέρας-γιού ήταν αρκετά στενή.⁶⁰ Η μητέρα του πεθαίνει το Σεπτέμβριο του 1973.

Μαράκης Εμπειρικός

Ο Μαράκης ήταν ένας από τους τρεις αδερφούς του Ανδρέα Εμπειρικού (Μάρης, Δημοσθένης και Κίμωνας). Δεκαπέντε επιστολές υπάρχουν στα *Γράμματα* προς τον Μαράκη και δύο στις μεταγενέστερες. Αξιοσημείωτο είναι πως οι πιο μακροσκελείς επιστολές είναι αυτές προς τον αδερφό του. Φαίνεται πως τα δύο αδέρφια είχαν αρκετά στενές σχέσεις,

⁶⁰Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «[...] , όσο περισσότερο μοιάζει να συντρίβεται ο πατρικός κύκλος, τόσο οι σχέσεις με τη μητέρα γίνονται στενότερες. Ο γιος απευθύνεται συνεχώς στη μητέρα (που ανησυχεί για την υγεία του) και της δίνει σχεδόν πλήρη αναφορά» (Γιατρομανωλάκης 2009: 48).

κρίνοντας από τον τρόπο γραφής του Εμπειρικού προς τον Μαράκη. Όχι μόνο αυτό, αλλά φαίνεται να τους συνδέει επίσης το ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία. Γεγονός που φαίνεται ξεκάθαρα σε όποιον διαβάσει τις επιστολές της νεότητας.

Λεωνίδας Εμπειρικός (1871-1948)

Ο Λεωνίδας Α. Εμπειρικός, γόνος παλιάς οικογένειας ναυτικών της Άνδρου, ήταν ο ίδιος δραστήριος εφοπλιστής. Μαζί με τους αδερφούς του Μιχάλη και Μαρή θα ιδρύσει την *Εθνική Ατμόπλοια: Εθνική Ζωή και Καλή Πίστις (ασφαλιστική), Τράπεζα Εθνικής Οικονομίας*, ή ιδιοκτήτης άλλων επιχειρήσεων: *Μηχανουργείον και Ναυπηγείον Βασιλειάδη Πειραιώς, Λιγνιτωρυχεία Αλιβερίου και Μαυρουβάλας*, υπήρξε ακόμα από το 1910 βουλευτής του Βενιζέλου και υπουργός Επισιτισμού (1917-1918) (Εμπειρικός, Λ 2004: 37). Από ότι φαίνεται, ήταν μια δυναμική και ηγετική προσωπικότητα. Το 1926 θα έρθει η πρώτη σημαντική διένεξη ανάμεσα στον γιο και τον πατέρα, που θα οδηγήσουν τον πρώτο στο εξωτερικό, στο Παρίσι. Το 1931 με την επιστροφή του Ανδρέα στην Ελλάδα, ο ίδιος θέλησε να συμφιλιωθεί με τον πατέρα του. Ωστόσο η ειρήνη δεν θα διατηρηθεί για πολύ, καθώς το 1935 έρχεται η δεύτερη διένεξη. Οι αιτίες είναι δύο, το διαζύγιο και οι πολιτικές και ιδεολογικές τους διαφορές. Η συμφιλίωση θα έρθει μετά την τραυματική εμπειρία του Εμπειρικού στα Κρώρα το 1945. Ο Λεωνίδας Α. Εμπειρικός πεθαίνει τον Φεβρουάριο του 1948 στη Γενεύη, έχοντας χάσει την όραση του. Ο γιος θα αφιερώσει στον πατέρα του το ποίημα «Στροφές Στροφάλων» (Εμπειρικός 2004: 45). Στα *Γράμματα* υπάρχουν πέντε επιστολές (Εμπειρικός 2009: 263-273). Και μία επιστολή υπάρχει στις μεταγενέστερες (Εμπειρικός 2004: 45). Συγκριτικά με τις 82 επιστολές προς την Μητέρα, επιβεβαιώνεται η διαφορετική σχέση που είχε με τον πατέρα του από ότι με την μητέρα του. Όμως, όταν οι σχέσεις τους είναι σε ευμενή κατάσταση, βλέπουμε να ανοίγει την επιστολή αποκαλώντας τον πατέρα του με τα υποκοριστικά «Βιβούμβουλης» ή «Ζιοδιμπάκης». Είμαστε σχεδόν σίγουροι για την επιρροή που είχαν οι τρικυμίες στη σχέση τους στο ψυχισμό του Εμπειρικού, αλλά και στον αποφασιστικό ρόλο που έπαιξαν για να έρθει ο ποιητής σε επαφή με τον υπερρεαλισμό και την ψυχολογία.

Νάνος (Ιωάννης) Βαλαωρίτης (1921-2019)

Γεννιέται το 1921 στη Λωζάνη και πεθαίνει το 2019. Ζει μια ζωή πολυτάραχη, γεμάτη μετακινήσεις. Πληροφορίες σχετικά με τον βίο του, όπως είναι αναμενόμενο, μας είναι γνωστές, καθώς ο συγγραφέας αυτός έφυγε πρόσφατα. Η σχέση που τον συνέδεε με τον Εμπειρικό ήταν φιλική, παρόλο που τους χώριζαν είκοσι χρόνια διαφοράς. Είναι ανάμεσα σε αυτούς που συγκεντρώνονταν κατά την Κατοχή στις φιλολογικές συγκεντρώσεις στο σπίτι του Εμπειρικού στα Πατήσια. Εκεί θα διαβαστούν πρώτη φορά πολλά έργα νέων δημιουργών. Ο Βαλαωρίτης έγραψε αρκετά άρθρα για τον Εμπειρικό, τα οποία προσφέρουν αρκετές πληροφορίες για αυτόν, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Το ίδιο βοηθητική είναι και η αλληλογραφία ανάμεσα στους δύο φίλους. Το όνομα του Βαλαωρίτη εμφανίζεται στους παραλήπτες των μεταγενέστερων επιστολών, τρεις φορές και στους αποστολείς, έξι φορές (Βαλαωρίτης 2002: 27-37). Οι επιστολές αυτές γράφονται όσο ο Νάνος Βαλαωρίτης είναι στο Παρίσι. Ο ίδιος βρίσκεται εκεί από το 1954. Τότε είναι που γνωρίζει και τον André

Breton. Τέλος, έχουμε στο βιβλίο του *Μοντερνισμός, Πρωτοπορία και Πάλι* ένα κεφάλαιο ολόκληρο αφιερωμένο σε 11 επιστολές του Εμπειρικού προς αυτόν.

Μάρω Γούδα

Η δεύτερη σύζυγος του πατέρα του, Λεωνίδα Εμπειρικού. Εμφανίζεται μία φορά σαν παραλήπτης στις επιστολές (Εμπειρικός Λ. 2004: 45) και αυτό γιατί ο πατέρας του είχε χάσει το φως του και ήταν αυτή που του μετέφερε τις πληροφορίες. Ωστόσο, δεν φαίνεται η σχέση τους να είναι καλή, καθώς, όπως γράφει ο Λεωνίδας Εμπειρικός, στο κείμενο «Η Άνδρος στη βιογραφία και την προσωπική μυθολογία του Ανδρέα Εμπειρικού ή Από το προσωπικό στο οικουμενικό»: «Η δε απάντηση του Εμπειρικού στην ερώτηση του Δ. Πολέμη για την αντίδραση του πατέρα του για το αφιερωμένο σε εκείνον ποίημα, ότι δηλαδή δεν το εγνώριζε, ασφαλώς απηχεί, πέρα από την τύφλωση, την άγνοια του πατέρα για τα έργα του γιού, όπως και τη μη απόλυτη εμπιστοσύνη στη μεταφορά της πληροφορίας για την αφιέρωση από τη Μάρω στον ενδιαφερόμενο» (Εμπειρικός Λ. 2004: 45).

Οδυσσέας Ελύτης (1911-1996)

Ο Ελύτης, όχι τόσο μακριά ούτε τόσο κοντά στην ποιητική αντίληψη του Εμπειρικού, όμως πολύ κοντά στην ζωή του, είναι αυτός που τον πάντρεψε με την Βιβίκα Ζήση. Στο *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό* (Ελύτης 1980) έκδηλο είναι πόσο σημαντική ήταν για αυτόν τον ποιητή η ύπαρξη του υπερρεαλιστή φίλου του και πόσο του στοίχισε ο θάνατος του. Ο Ελύτης γνωρίζει τον Εμπειρικό το 1935, αυτήν την καθοριστική χρονιά για τον δεύτερο, και έχουμε μέσα στα *Ανοιχτά Χαρτιά* τις πρώτες σκέψεις του για τον μετέπειτα φίλο του: «ένας άντρας ίσαμε τριάντα χρονών, στιβαρός, με πηχτό πλούσιο μαλλί, εξογκωμένα τα μήλα του προσώπου, καθαρό μελαχρινό δέρμα και μάτια διεισδυτικά και συνάμα ρεμβώδη» (Βούρτσης 1985: 519). Εννοείται ότι παρευρίσκεται στις συγκεντρώσεις της Πέμπτης στο σπίτι του Εμπειρικού κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Μία φορά τον εντοπίζουμε ως παραλήπτη, μίας καρτ-ποστάλ (Εμπειρικός 2009: 16).



Εικόνα 6: Βιβίκα και Ανδρέας Εμπειρικός σε εκδρομή στις Στραπουργές. Φωτογραφία Άρη Κωνσταντινίδη. Πηγή: Σταθάτος, Πολέμης, Εμπειρικός 2004.

Βιβίκα Ζήση

Είναι η δεύτερη σύζυγος του Εμπειρικού, με την οποία αποκτάει και τον μοναδικό του γιο, Λεωνίδα. Παντρεύονται το 1947. Ενδιαφέρουσα είναι η λογοτεχνική σχέση αυτών των δύο. Πέρα από το γεγονός ότι αποτελεί παραλήπτρια επιστολών, ο Εμπειρικός χρησιμοποιεί το πρόσωπο της και ως έμπνευση στο έργο του «Βεατρίκη ή Έρωτας του Buffalo Bill». Πρόκειται για ένα «κείμενο που, όπως θα δούμε, σχετίζεται ευθέως με την ερωτική ιστορία, στο φλογερό ‘‘ρομάντζο’’ του ποιητή με τη μετέπειτα σύζυγό του Βιβίκα» (Γιατρομανωλάκης 2012: 12).

André Breton (1896-1966)

Ο πατέρας του Υπερρεαλισμού, ο οποίος ξεκίνησε ως «ντανταϊστής». Γράφει το «Μανιφέστο του Υπερρεαλισμού», όπως είναι γνωστό. Ο Εμπειρικός τον αναφέρει ως «ένθεον πλάσμα», μία ονομασία που είναι αρκετή για να περιγράψει την βαθιά και μεγάλη εκτίμηση που έτρεφε ο Εμπειρικός για τον άνθρωπο αυτό. Γύρω στο 1929 θα τον γνωρίσει, μαζί με όλον τον υπερρεαλιστικό κύκλο. Ο άνθρωπος που θα τους γνωρίσει είναι ο Φρουά Γουίτμαν. Μετά από εκεί, «Αυτό ήτανε. Από δω και πέρα ο δρόμος έμενε ανοιχτός» (Ελύτης 1979: 25). Δίνει στην γραφή του Εμπειρικού, το κατάλληλο εργαλείο, δηλαδή την αυτόματη γραφή, για να ακολουθήσει την πορεία που όλοι γνωρίζουμε (Χρυσανθόπουλος 2012: 61).

1.5 Οι θεματικές των επιστολών

Για να γίνει δυνατόν να οργανώσουμε το υλικό μας και να μπορέσουμε να το επεξεργαστούμε, θα μελετήσουμε τις επιστολές με βάση τους θεματικούς άξονες και όχι με βάση τη χρονολογία της γραφής τους. Οι επιστολές της νεότητας του, τις οποίες βρίσκουμε στα *Γράμματα*, μας δίνουν την ευκαιρία να γνωρίσουμε τον Εμπειρικό πριν γίνει ο Εμπειρικός της *Υγικαμίνου*: να ερευνήσουμε, αν η επαφή με τον Αντρέ Μπρετόν και τον κύκλο των υπερρεαλιστών στο Παρίσι ήταν το μοναδικό ερέθισμα που τον οδήγησε να ακολουθήσει την αυτόματη γραφή και τον υπερρεαλισμό: να διερωτηθούμε, ποιες προσωπικές εμπειρίες τον επηρέασαν βαθιά και τις μοιράζεται με τους δικούς του ανθρώπους: να σκεφτούμε ποια γεγονότα της ζωής του επιβεβαιώνουν οι επιστολές αυτές: να καταλάβουμε αν μπορούν να βρεθούν στοιχεία λογοτεχνικότητας στον επιστολικό του λόγο, αλλά και να κοιτάξουμε με προσοχή τη γλώσσα στην οποία γράφει: να αναρωτηθούμε αν είναι δυνατόν να ανακαλυφθούν νέα στοιχεία ικανά να θέσουν νέα ερωτήματα και υποθέσεις πάνω στη ζωή και το έργο του.

Ένα ζήτημα που μπορεί να προβληματίσει είναι πως οι επιστολές ανήκουν στον ιδιωτικό βίο και μπορεί να προκύψουν ενστάσεις ως προς το κατά πόσο είναι ηθικό και πρέπει να εκδίδονται. Η άποψη του Γιώργη Γιατρομανωλάκη πάνω στο θέμα πιστεύω πως είναι μία πολύ καλή προσέγγιση πάνω σε αυτή την προβληματική που προκύπτει. Όπως υποστηρίζει και ο ίδιος, οι επιστολές δημόσιων προσώπων και μάλιστα στην περίπτωση μας, ενός Νεοέλληνα λογοτέχνη, είναι «πολύτιμα τεκμήρια και πρώτης τάξεως ενδείξεις και του βίου και του έργου των επιστολογράφων» (Γιατρομανωλάκης 2009: 37-38). Συνεπώς, χωρίς να αρνείται κανείς πως παραβιάζουν πιθανώς το παραβάν της ιδιωτικότητας, ταυτόχρονα προσφέρεται και μια παρουσίαση της πραγματικότητας του δημιουργού από τον ίδιο, η οποία αποτελεί τουλάχιστον «δώρο» για την έρευνα και τους μελετητές.

Οι πληροφορίες που μπορούμε να εξαγάγουμε από τον όγκο των επιστολών θα χωρισθούν σε δύο κατηγορίες για την πιο εύκολη επεξεργασία τους. Η πρώτη είναι αυτή του αυτοβιογραφικού περιεχομένου, δηλαδή οι επιστολές μέσα στις οποίες μας επιτρέπεται να

συλλέξουμε στοιχεία για την προσωπική ζωή του Ανδρέα Εμπειρικού. Στοιχεία για την ζωή του, για τις οικογενειακές, ερωτικές, φιλικές σχέσεις του, για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε, για τις μετακινήσεις του. Σε γενικές γραμμές, οι επιστολές που συμπεριλαμβάνονται στα *Γράμματα* σε χρονολογική σειρά, «σχηματίζουν ένα οιονεί αφήγημα οικογενειακού χαρακτήρα», όπως αναφέρει και ο Γιατρομανωλάκης στη «Εισαγωγή» του τόμου (Γιατρομανωλάκης 2009: 45). Οι μεταγενέστερες επιστολές δεν είναι τόσο συγκεκριμένες ως προς τον χαρακτήρα τους.

Η δεύτερη κατηγορία που θα διακρίνουμε είναι των επιστολών που μας προσφέρουν μία βαθύτερη ματιά στις λογοτεχνικές καταβολές του Ανδρέα Εμπειρικού, δηλαδή τα κείμενα των επιστολών που μέσα τους μπορούμε να διακρίνουμε λογοτεχνικές αξιώσεις ή μας αποκαλύπτουν σκέψεις του Εμπειρικού για την λογοτεχνία και την ποίηση. «Οι επιστολές αυτές ως υπαρκτά κείμενα μιας εποχής μας δείχνουν με το δικό τους τρόπο, κάποτε αρκετά καθαρά, την κίνηση του λογοτεχνικού και ιδεολογικού πνεύματος του Εμπειρικού στα χρόνια αυτά» (Γιατρομανωλάκης 2009: 50). Αυτές οι δύο κατηγορίες θα μας βοηθήσουν να αναγνώσουμε τις επιστολές στο επόμενο κεφάλαιο καλύτερα. Και να δούμε προς το παρόν, με μια πιο διευκρινιστική ματιά, τις πληροφορίες που αναζητούμε. Ωστόσο, υπάρχουν κάποια μοτίβα που επανέρχονται μέσα στις επιστολές, είτε γραπτώς είτε νοερώς.

Ένα μοτίβο που δεν είναι ακριβώς παρόν και φανερό μέσα στις επιστολές, αλλά μπορεί εύκολα να το υποπτευθεί κανείς είναι η συναισθηματική απόσταση που δημιουργείται ανάμεσα στον πατέρα, Λεωνίδα Εμπειρικό και τον γιο, Ανδρέα Εμπειρικό. Ήδη έχει γίνει αναφορά των αιτιών αυτής της απόστασης, δηλαδή στον χωρισμό των γονιών του και τη στροφή του νεαρού Εμπειρικού προς τον ριζοσπαστικό κομμουνισμό. Η πρώτη (1914) και η τελευταία (1935) επιστολή του τόμου έχουν παραλήπτη τον πατέρα. Εάν επρόκειτο για συλλογή ποιημάτων και όχι για επιστολές, θα μιλούσαμε για «σχήμα-κύκλου». Ο επαναστατικός Εμπειρικός διαμορφώνει μια τάση προς την αμφισβήτηση της αυθεντίας. Και αυτό παίρνει μορφή και στις προσωπικές του σχέσεις και στις πολιτικές του πεποιθήσεις. Χωρίς να θέλουμε να υπερβάλλουμε, μπορούμε να υποθέσουμε βασισμένοι στα δικά του λόγια, πως υπάρχει μια σύνδεση ανάμεσα στην στροφή προς τον κομμουνισμό και την οικογενειακή ατμόσφαιρα που επικρατεί. Ο ίδιος παραδέχεται στη συνέντευξη με την Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου πως ασπάστηκε τον Μαρξισμό εξαιτίας του ρωσικού αίματος, το οποίο του κληρονομήθηκε από την πλευρά της μητέρας. Χωρίς να αμφισβητείται οποιαδήποτε άλλη επιρροή που τον οδήγησε εκεί, υποθέτουμε πως έπαιξε και αυτό το ρόλο του στην επιλογή του Εμπειρικού να δηλώσει, και μάλιστα με μανιφέστα, «κομμουνιστής» και «επαναστάτης».

Ο πατέρας φαίνεται πως είχε αρκετές απαιτήσεις από τον Ανδρέα. Ο ρόλος που ετοιμάζε ο πατέρας για τον Εμπειρικό, ήταν αυτός του συνεχιστή του. Περίμενε, όπως καταλαβαίνουμε, να ασχοληθεί με τις επιχειρήσεις της οικογένειας. Αποδείχθηκε όμως πως αυτά τα σχέδια δεν ευοδώθηκαν και ο γιος ακολούθησε τη δική του πορεία στην ψυχανάλυση και τη λογοτεχνία. Θα συμφιλιωθεί εν τέλει με τον πατρική φιγούρα, μετά την βαθιά απογοήτευση από τον Μαρξισμό λόγω της ομηρίας του από την ΟΠΛΑ. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα επιστολής όπου είναι ολοκάθαρη η ασυμφωνία μεταξύ των δύο

αυτών ανδρών είναι η επιστολή της παραίτησης του, το 1935. Κάποια μικρά αποσπάσματα της: «Μας χωρίζουν διαφορετικές νοοτροπίες, αντιλήψεις, ιδέες και αρχές και ωρισμένα γεγονότα που άφισαν ίχνη ανεξίτηλα στην ψυχή μου. Δεν μου φαίνεται δυνατόν να συνεργασθώ με έναν άνθρωπο σαν και σένα παρά την μεγάλη αξία που σου αναγνωρίζω σε πολλά επίπεδα. Δεν είσαι αρκετά άνθρωπος για μένα», «Καταλαβαίνεις τώρα πως αν θέλω να παραμείνω ειλικρινής και συνεπής με τον εαυτό μου δεν μπορώ ποτέ να συνεργασθώ μαζί σου» (Εμπειρικός 2009: 235).

Ένα άλλο μοτίβο που επανέρχεται σε πολλές επιστολές είναι αυτό των λογοτεχνικών θεμάτων. Όσες επιστολές ασχολούνται με τέτοια ζητήματα όλες έχουν ως παραλήπτη τον αδερφό του, Μαράκη. Αναφέρεται σε ονόματα συγγραφέων που ο ίδιος θαυμάζει. Σε γενικές γραμμές οι επιστολές που απευθύνονται στον αδερφό του έχουν μια μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης. Και κάποιες φορές, θα μπορούσαμε σχεδόν να πούμε πως έχουν λογοτεχνικές αξιώσεις. Ωστόσο ο ίδιος δεν φαίνεται να έχει σε μεγάλη εκτίμηση το αποτέλεσμα της γραφής των νεανικών του χρόνων, καθώς έχει ένα απολογητικό ύφος όταν αναφέρεται σε αυτήν: «με συγχωρείς για την τόση φλυαρία» (Εμπειρικός 2009: 113), «Αν αφίσω πάλε την πέννα μου να τρέχη οι φλυαρίες δεν θα έχουν τέλος» (Εμπειρικός 2009: 122). Σε αυτήν τη φάση της ζωής του ο Εμπειρικός δεν πρέπει να έχει την ίδια αυτοπεποίθηση ως συγγραφέας, με αυτήν που έχει αργότερα. Σε μια επιστολή που γράφεται στις 25/10/1922 γράφει στον Μαράκη που του έκανε κάποιο κομπλιμέντο για την γραφή του: «μα σε βεβαιώνω πως δεν τάξιζαν οι λίγες αυτές κακογραμμένες αράδες. Λόγια του αέρα, ασυναρτησίες. Και τι σαχλές αλληγορίες και τι μουντζούρες Θεέ μου!» (Εμπειρικός 2009: 129).

Η πλειονότητα των επιστολών παρουσιάζει πληροφορίες από την καθημερινή ζωή του Εμπειρικού και συνήθως απευθύνονται προς τη μητέρα. Έκδηλο είναι το έντονο ενδιαφέρον που δείχνει για την μητέρα του και την ασφάλεια της. Η επικοινωνία τους είναι συχνή. Και ένα κοινό θέμα που επανέρχεται ανάμεσα τους με κάποια ένταση είναι και αυτό του πατέρα. Ο Εμπειρικός βλέπουμε πως έχει ένα ρόλο διαμεσολαβητή ανάμεσα στους δύο γονείς του.

Στις μεταγενέστερες επιστολές, όπως αναφέρονται στην ενότητα *1.3 Χρονολόγηση των επιστολών*, δεν υπάρχει τόσο έντονα το στοιχείο της καθημερινότητας του. Οι επιστολές έχουν κάποιο στόχο, κατά κύριο λόγο, όπως είναι η μετάφραση κάποιων έργων, η έκδοση άλλων, η έκθεση κάποιου πλάνου συγγραφής. Οι επιστολές προς τον Νάνο Βαλαωρίτη και την Βιβίκα Ζήση μας προσφέρουν μια εσωτερική ματιά στην προσωπικότητα του συγγραφέα Ανδρέα Εμπειρικού και όχι τόσο του νεαρού που θαυμάζει τον Παλαμά και προσπαθεί να του μοιάσει στη γραφή του.

Τέλος, ένα ακόμα μοτίβο που δεν το διαβάζουμε αλλά το κατανοούμε, είναι το γεγονός της κακής ψυχικής υγείας του συγγραφέα, η οποία ίσως ξεκινάει να φανερώνει φθίνουσα πορεία λόγω του διαζυγίου των γονιών του, της εξαναγκαστικής ενασχόλησης με τις επιχειρήσεις, ενώ ο ίδιος ήθελε να ασχοληθεί με την φιλολογία, των καβγάδων με τον πατέρα, της μετέπειτα χλευαστικής αντίδρασης του κοινού προς την *Υψικάμινο*, της εμπειρίας της ομηρίας από μία οργάνωση αριστερή λόγω της αστικής καταγωγής του, και λόγω του δικού του διαζυγίου με την Μάτση Χατζηλαζάρου. Στις επιστολές προς την

Μαράκη, μέσα από συζητήσεις για άλλα θέματα, εντοπίζουμε μία θλίψη του δημιουργού τους. Από τις επιστολές προς την μητέρα, μαθαίνουμε πόσο αποπνικτική του φαίνεται η ατμόσφαιρα στο Ναυπηγείο Βασιλειάδη, όπου και δουλεύει ως διευθυντής από το 1931 ως το 1935: «Ούτε την κατάσταση εδώ που, σε βεβαιώ, είναι πνιγηρή και απαίσια» (Εμπειρικός 2009: 220), έτσι περιγράφει την εμπειρία του. Από το παράρτημα των *Γραμμάτων*, «Ημιτελής αυτοβιογραφικό σημείωμα», διαβάζουμε πώς ο ίδιος βίωσε την περίοδο που έζησε στο Λονδίνο και δούλεψε στην εφοπλιστική εταιρεία «Byron Steamship Co. Ltd». Γράφει για το 1922:

«Είναι γεγονός ότι τοποθετήθηκα στο γραφείο του Λονδίνου σαν υπαλληλίσκος όπου έμεινα επί 3 χρόνια χωρίς καμιά άλλη δουλειά παρά γραφιά, ενώ η οικογένεια έπλεε στα πλούτη, και είχα ζητήσει πολλές φορές να σπουδάσω φιλολογία. Δηλ. ενώ όλοι μου οι συγγενείς εξεπαιδευόντο, εγώ υποχρεώθηκα να κάνω μια τελείως άχρηστη εργασία στο γραφείο των ‘‘Εμπειρικών’’» (Εμπειρικός 2009: 247-248).

Τελευταία παραδείγματα της κακής ψυχικής υγείας του Εμπειρικού βρίσκονται σε ένα σχεδιάσμα επιστολής, με παραλήπτη τον Νάνο Βαλαωρίτη που γράφεται στις αρχές του 1975. Όπως γράφει και ο Λεωνίδας Εμπειρικός, η δικτατορία τον επηρέασε βαθιά, και ο ίδιος συνήθιζε να την λέει «περίοδο μεγάλης κατάθλιψης και δυστοκίας» (Εμπειρικός, Λ. 2004: 35).

Δεύτερο Κεφάλαιο: Το περιεχόμενο των επιστολών

2.1 Γενικά

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, για να μπορέσουμε να αναλύσουμε πιο εύκολα το επιστολικό έργο του Ανδρέα Εμπειρικού, χωρίσαμε το υλικό σε δύο ενότητες: τον αυτοβιογραφικό θεματικό άξονα και τον λογοτεχνικό. Όσον αφορά τον πρώτο, έχουμε να κάνουμε με τα στοιχεία που συγκεντρώνονται για τον βίο του, για το πρόσωπο του, για τις σχέσεις του, για τα ταξίδια του, για τους τόπους που αγαπά και μένει. Γενικότερα, για οτιδήποτε σχετίζεται με την προσωπικότητα του και την εξέλιξη της μέσα στο χρόνο. Όσον αφορά τον λογοτεχνικό άξονα, μας ενδιαφέρει να συλλέξουμε στοιχεία που σχετίζονται με το λογοτεχνικό υλικό που παράγει, τις αλλαγές που δέχεται μέσα στο χρόνο και τις απόψεις του για την τέχνη και την ποίηση, για πληροφορίες για το δικό του έργο, για τις απόψεις του πάνω στα ποιητικά ζητήματα και για την γνώμη του για έργα άλλων δημιουργών. Προσπαθούμε να προσεγγίσουμε τον πολυδιάστατο άνθρωπο αυτό μέσω δύο οπτικών: της προσωπικής του ζωής και της ζωής του ως καλλιτέχνη. Σίγουρα, προκύπτει το ερώτημα αν είναι δυνατόν να ξεχωρίσουμε αυτά τα δύο. Ως γνωστόν, τα όρια στη λογοτεχνία ποτέ δεν είναι απόλυτα συγκεκριμένα και στέρεα. Όμως στη δική μας περίπτωση αρχικά θα τα χωρίσουμε καταχρηστικά.

2.2 Αυτοβιογραφικός Άξονας

Ξεκινώντας με τον αυτοβιογραφικό άξονα, χρήσιμο θα ήταν να κάνουμε μια σύντομη μνεία στο «Ημιτελές αυτοβιογραφικό σημείωμα» που βρίσκεται στα «παραρτήματα» των *Γραμμάτων* (Εμπειρικός 2009: 247-248), καθώς είναι μια πολύ σύντομη και όχι ολοκληρωμένη περίληψη της ζωής του, από τον ίδιο. Όπως γράφει και ο υπότιτλος, πρόκειται για «*Μερικές ημερομηνίες. Μερικά γεγονότα*». Οι ημερομηνίες αυτές είναι: το 1922, 1923, 1925, 1926, 1928, 1930, 1931. Τα γεγονότα που συνοδεύουν τις ημερομηνίες είναι όλα αρνητικές εμπειρίες σχετιζόμενες άμεσα ή έμμεσα με τον πατέρα Λεωνίδα. Αυτές οι εμπειρίες επιγραμματικά είναι οι παρακάτω. Πρώτον το 1922, η δουλειά του γραφιά στο Λονδίνο, μαζί με το παράπονο πως αγνοήθηκε η θέληση του να σπουδάσει φιλολογία σε αντίθεση με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας (247). Δεύτερον το 1923, το παράπονο πως ενώ δούλευε και σπούδαζε ταυτόχρονα, ένιωθε έντονη μοναξιά, αφού ο ίδιος του ο θεός δεν τον πλησίασε (247). Τρίτον το 1925, αναγκάζεται να ζήσει στο Cap Estel περιορισμένος μαζί με τον πατέρα του (248).⁶¹ Τέταρτον το 1926, ο πατέρας του έχει τη δυνατότητα να ασκεί δύναμη πάνω στις κινήσεις του γιου του και αυτό τον εξοργίζει (248). Πέμπτο το 1928, μια φιλονικία με τον πατέρα, εξαιτίας της πίεσης που του ασκούσε και εξαιτίας του αιτήματος του, να αποκαταστήσει ο Λεωνίδας Εμπειρικός την πρώτη γυναίκα του (248). Έκτο το 1930, τον διώχνει ο πατέρας από το σπίτι επειδή αρνείται να ασχοληθεί με τις επιχειρήσεις πριν τελειώσει την ψυχανάλυση του και λόγω του μόνιμου θέματος της αποκατάστασης της

⁶¹ Βλ. τις πληροφορίες που δίνει ο Γιατρομανωλάκης για το Cap Estel: «Την ίδια στιγμή οι επιστολές του σημειώνουν και άλλα κέντρα του εμπειρικού κοσμοπολιτισμού: τον νέο πατρικό πόλο, δηλαδή την ονομαστή έπαυλη Cap Estel στο Eze Bord de Mer, στη Νίκαια, που αγοράζει ο πατέρας του το 1924. Εδώ θα εγκατασταθεί ο εφοπλιστής Λεωνίδας Εμπειρικός και εδώ θα μεταφέρει το στρατηγείο των επιχειρήσεων του, έως ότου η έπαυλη πωληθεί κάποια στιγμή. Σε αυτή την έπαυλη θα περάσει αρκετό καιρό ο Α. Ε. επισκεπτόμενος τον πατέρα του και συνεργαζόμενος μαζί του (Γιατρομανωλάκης 2009: 26 και 29).

μητέρας του. Τέλος, το 1931· σώζεται μόνο η φράση «Αποπειρατωθείσης της ψυχοαναλυτικής [...]» (248).

Αυτό το σύντομο αυτοβιογραφικό σημείωμα μας πληροφορεί για το αίσθημα παραμέλησης και πικρίας που ένιωθε ο Εμπειρικός από τον πατέρα του. Επομένως, αν συνδέσουμε αυτά τα στοιχεία με την συνέχεια της ιστορίας που ήδη γνωρίζουμε, καταλαβαίνουμε καλύτερα τις αιτίες που ο Εμπειρικός στράφηκε προς τον υπερρεαλισμό, ένα κίνημα που αμφισβήτησε κάθε παραδοσιακή αρχή και αξία, και την ψυχανάλυση, μια πρακτική που αποσκοπεί στην καλύτερη κατανόηση του εαυτού.

Οι ημερομηνίες των επιστολών στον τόμο *Γράμματα στον πατέρα, τον αδελφό Μαράκη και την μητέρα (1921-1935)* που περιέχουν αυτοβιογραφικά στοιχεία είναι: 22/9/1921 (66), 30/10/1921 (69-73), 6/2/1922 (75-89), 13/7/1922 (93-94), 10/10/1922 (101-102), 12/10/1922 (103-104), 31/10/1922 (139-158), 24/8/1923 (169), 30/5/1924 (171-174), 1/9/1927 (191), 29/12/1927 (193), 21/2/1928 (195-196), 1/5/1928 (197), 5/5/1928 (198), 31/5/1928 (200), 4/11/1928 (203-204), 9/11/1928 (206-207), 12/2/1930 (211), 30/5/1930 (212), 23/6/1930 (215-216), 31/7/1931 (220-221), 8/8/1931 (223), 5/12/1932 (224-225), 9/6/1932 (231), 1935 (235). Όσον αφορά τις μεταγενέστερες: 1951 (Εμπειρικός 1985: 573), αρχές 1975 (Εμπειρικός 2004: 35-36), 15/08/1945 (Εμπειρικός 2004: 45), 11/9/1947 (Εμπειρικός 2004: 49), 16/6/1962 (Εμπειρικός 1997: 103-104), 27/11/1967 (Εμπειρικός 2002: 27-37), 17/12/1958 (Δανιήλ 2013: 131-132).

Η επιστολή 22/9/1921 (Εμπειρικός 2009: 66) απλώς είναι συνοδευτική μιας φωτογραφίας του Μαράκη, την οποία στέλνει στον «βιβουμβούλη», όπως αποκαλεί τον πατέρα του. Ακόμα οι σχέσεις τους είναι ένθερμες, καθώς χρησιμοποιεί το υποκοριστικό που έχει για αυτόν.

Πάλι η επιστολή στις 30/10/1921 (Εμπειρικός 2009: 69) απευθύνεται προς τον πατέρα, όμως αυτή τη φορά δεν πρόκειται για ένα ελαφρύ, ευχάριστο μήνυμα. Ουσιαστικά, ενημερώνει τον πατέρα του για το θάνατο του μικρού του αδερφού Δημοσθένη και του περιγράφει ό,τι συνέβη εκείνες τις ημέρες. Για παράδειγμα: «Και κατά τις 2 ½ το πρωί, της 8 του Οχτώβρη, η θερμουργή εκείνη φλόγα σβήστηκε από την παγερή πνοή του Χάρου. Και τα χεράκια που ξακολουθούσανε να σφίγγουν της μητέρας τα ζεστά χέρια, είτανε πια άψυχα. Και τα ματάκια τα τόσο εκφραστικά, τα τόσο στοχαστικά άλλοτες, τώρα ατένιζαν πλάνα το κενό, αντικρύζοντας ίσως το μεγάλο εκείνο μυστήριο, το μέγα άγνωστο...» (Εμπειρικός 2009: 69).

Ο Εμπειρικός, στην επιστολή στις 6/2/22 (Εμπειρικός 2009:75), αναπολεί της ξέγνοιαστες μέρες στο Μπογιάτι που περνούσε με τα ξαδέρφια του από την πλευρά της μητέρας του, τους Δεμαθάδες. Ανιστορεί τις εμπειρίες του εκεί, σαν να τις ζει εκείνη τη στιγμή και με έντονη συναισθηματική φόρτιση, όπως φαίνεται, που δείχνει την σημασία που είχε για τον ίδιο αυτός ο τόπος: «όλα όλα αφτά θα μείνουν αξέχαστα και βαθειά τυπωμένα στην ψυχή μου μέσα» (Εμπειρικός 2009: 89). Βλέπουμε και την αγάπη που τρέφει για την γη και για τις ασχολίες με αυτήν: «Α είτανε θαμάσια! Και οι εργασίες του χωραφιού!» (Εμπειρικός 2009: 89). Είναι η ίδια περίοδος που ο Εμπειρικός έρχεται σε επαφή με την

κομμουνιστική θεωρία και ίσως ζώντας μαζί με τους εργάτες εκεί και το προσωπικό, νιώθει πως έρχεται σε καλύτερη επαφή με την εργατική τάξη (Γιατρομανωλάκης 2009: 26).

Στις 13/7/1922 (Εμπειρικός 2009:93-94) βλέπουμε πρώτη φορά σε επιστολή να αναφέρεται το ζήτημα του διαζυγίου, χωρίς να ονομάζεται. Ο Εμπειρικός προσπαθεί να παρηγορήσει την μητέρα του για το γεγονός, χωρίς να καταφέρνει να βγει αλώβητος συναισθηματικά από αυτή τη συζήτηση. Γράφει στην μητέρα του: «Άσε τα παλιά σκοταδερά σύγνεφα να περάσουν, και ας μην εμποδίζουν του ήλιου το φως, που είναι η ζωή» (Εμπειρικός 2009: 93).

Στις 10/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 101-102), οι πληροφορίες που μας γνωστοποιούνται είναι το γεγονός της ύπαρξης δύο βιβλιοθηκών, μίας μικρής και μίας μεγάλης. Ο κ. Χρήστος, «είναι ο δάσκαλος των παιδιών του Λεωνίδα Εμπειρικού, γνωστός και του Κ. Παλαμά» (Εμπειρικός 2009: 101). Τώρα, μπορούμε να κατανοήσουμε και την πηγή της τόσο βαθιάς εκτίμησης του νεαρού Ανδρέα για τον ποιητή αυτόν που θαυμάζει και προσπαθεί να μιμηθεί. Η έλλειψη επικοινωνίας με το πρόσωπο αυτό του προκαλεί θλίψη. Μέσα σε αυτήν την επιστολή εσωκλείει μία λίστα βιβλίων που χρειάζεται από την Ελλάδα.

Στην επιστολή της ημερομηνίας 12/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 101-102), δεν υπάρχουν τόσο έντονα προσωπικά στοιχεία όσο ιστορικό-κοινωνικά. Μαθαίνουμε τις επιπτώσεις που είχε η Μικρασιατική Καταστροφή στην καθημερινή ζωή της Αθήνας. Μαθαίνουμε για αυτό το ζήτημα, με αφορμή το ταξίδι της οικογένειας του στην Αθήνα ακριβώς την ίδια χρονική στιγμή που φτάνουν πρόσφυγες στα λιμάνια. Γράφει για τους πρόσφυγες: «Αφτοί οι μαρτυρικοί άστεγοι πληθυσμοί βρίσκονται σε άθλια κατάσταση. Είναι πειναλέοι, ψειριασμένοι, αρρωστημένοι, οι δε επιδημίες θα κάνουν θράψη αν δεν άρχισαν κιόλας. [...] Όλοι πέρα για πέρα άστεγοι, κουρελιασμένοι, πεινασμένοι» (Εμπειρικός 2009: 103).

Στις 31/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 139,142,145-146,148,152,155-156,158) γράφει στον Μαράκη για να συνεννοηθεί για τις ημερομηνίες της συνάντησης τους στη Λωζάνη για τις διακοπές των Χριστουγέννων. Μαθαίνουμε το πρόγραμμα των ενασχολήσεων της οικογένειας στη Λωζάνη (η εκκλησία του St. Francois, το δάσος En Marin, το Chalet-a Gobez κ.α.). Μέσα σε αυτό το ευχάριστο κλίμα, θυμάται πιθανόν έναν φίλο του που συναντούσε στη Λωζάνη, παλιό του συμμαθητή, τον Ηρακλή Ιωαννίδη, με νοσταλγία. Ο Ηρακλής Ιωαννίδης (1898-1951) ήταν «διευθυντής του παρισινού τουριστικού γραφείου « La Voyage en Crece» που έβγαζε το ομώνυμο τουριστικό και καλλιτεχνικό περιοδικό, και διηγηματογράφος με το ψευδώνυμο Πέτρος Αφθονάτης» (Εμπειρικός 2009: 155).

Ταξιδεύει στον Ρήνο, στην Κολωνία και ενημερώνει στις 24/8/1923 πως την επομένη θα φύγει με τον αδερφό του Μαράκη για την Λωζάνη. (Εμπειρικός 2009: 169).

Η επιστολή στις 30/5/24 (Εμπειρικός 2009:171-173) είναι αυτή που μας φανερώνεται η φοίτηση του Εμπειρικού στο King's College, και συγκεκριμένα και κάποια από τα μαθήματα που παρακολουθεί, τα οποία είναι: Ιστορία της Φιλοσοφίας, Ethics και Ψυχολογία (διαβάζει την ύλη μόνο, επειδή δεν πρόλαβε να εγγραφεί στο μάθημα) και Αγγλική Φιλολογία. Ο Εμπειρικός, όπως είδαμε στο «Ημιτελές Αυτοβιογραφικό Σημείωμα», δουλεύει

στην εφοπλιστική εταιρεία «Byron Steamship Co. Ltd» και ταυτόχρονα παρακολουθεί μαθήματα στο King's College. Επομένως, η καθυστέρηση που αναφέρεται στην αρχή της επιστολής φαίνεται δικαιολογημένη (Εμπειρικός 2009: 171-174).

Στις 1/9/1927 ενημερώνει την μητέρα του πως θα κάνει ένα επαγγελματικό ταξίδι που θα διαρκέσει οχτώ ημέρες μαζί με τον πατέρα για την Beyrouth και τη Jaffa, με το υπερωκεάνιο «Byron» (Εμπειρικός 2009: 191).

Στις 21/2/1928 (Εμπειρικός 2009: 195-196) ο Εμπειρικός γράφει στη μητέρα του από το εξοχικό τους στο Cap Estel. Ενδιαφέρον προκαλεί μία πρόταση, ενδεικτική της «ψυχικής νευρώσεως» που έχει οδηγήσει τον Εμπειρικό στη Γαλλία με σκοπό να ψυχαναλυθεί. Γράφει: «Έφυγα ενωρίτερα γιατί είμαι αδιάθετος και νευρικός και το ύψος αυτό με έβλαπτε» (Εμπειρικός 2009: 195). Η επιστολή, 1/5/1928, που στέλνεται από το Παρίσι, είναι αυτή της ανακοίνωσης/ενημέρωσης πως έχει μεταβεί στο Παρίσι με σκοπό να θεραπευθεί από τα νεύρα του, και πως θα μείνει «κάμποσο καιρό» (197). Στη συνέχεια, στις 5/5/1928 (Εμπειρικός 2009: 198), βλέπουμε πως η μητέρα του σε αυτά τα νέα αντέδρασε με τρυφερότητα, αγάπη και «γλυκειά καλωσύνη», όμως και με ανησυχία (198). Ο Εμπειρικός προσπαθεί να καθησυχάσει τη μητέρα του για την κατάσταση με τα εξής λόγια: «Ένας απλός ασήμαντος και περαστικός εκνευρισμός, ένας ακίνδυνος ερεθισμός των νεύρων, είναι όλη μου η αρρώστεια. Και με την κούρα που πρόκειται να κάνω θα μου περάσει σύντομα» (198). Χρήσιμα για εμάς αυτά τα λόγια, καθώς αποκτάμε από τον ίδιο τον Εμπειρικό τις πληροφορίες για αυτή τη νευρώση που είχε, που με σημερινούς ορισμούς θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε ως κατάθλιψη ίσως, που συνέχισε να τον ακολουθεί χρόνια. Στις 31/5/28 συνεχίζεται το ίδιο μουντό κλίμα. Ο ίδιος νιώθει μοναξιά, πλήξη και μεγάλη στεναχώρια στο Παρίσι, όμως ελπίζει να «περάσει και αυτό» (Εμπειρικός 2009: 200). Είναι φανερό και εδώ, η «αρρώστεια» που τον βασανίζει.

Στην επιστολή της 4/11/1928, μας μιλάει ο Ανδρέας ως φωτογράφος. Ενημερώνει την μητέρα του για τα σχέδια που έχει για τα Χριστούγεννα και το Πάσχα του 1928 και πως «δεν θα ξεχάσει να πάρει μαζί του την φοβερή και τρομερή φωτογραφική του μηχανή» (Εμπειρικός 2009: 203). Τρέφει μεγάλη αγάπη για την φωτογραφία. Φωτογραφίες του Ανδρέα Εμπειρικού που απεικονίζουν τον ίδιο, μέλη του οικογενειακού περιγύρου και τοπία από τα μέρη που ζει, δημοσιεύονται στα *Γράμματα* (Εμπειρικός 2009: 2,10,17,18,24,27,28,33,35,36,39,60,62,67,68,71,72,74,76,77,79,80,81,82,83,84,85,86,87,88,90,91,92,95,96,99,100,105,106,113,114,118,120,123,124,125,127,128,136,138,140,141,142,143,144,147,149,150,151,153,154,157,168,170,173,175-190,192,194,196,199,201,202,205,207,210,218,229,230,245,246), στο *Ταξίδι στη Ρωσία. Ημερολόγιο και Φωτογραφίες Δεκέμβριος 1962* (Εμπειρικός 2001: 14,15,22,23,26,27,29,32,33,35-38,40,41,44,45,60) στο *Η Άνδρος του Ανδρέα Εμπειρικού* (Πετσόπουλος 2004). Τις φωτογραφίες αυτές τις βρίσκουμε στο Αρχείο του Εμπειρικού και αποτελούν ένα είδος ημερολογίου, όπως αναφέρει και ο Γιατρομανωλάκης στην «Εισαγωγή» των *Γραμμάτων*, ολόκληρης της ζωής του (Γιατρομανωλάκης 2009: 32). Αυτές που βλέπουμε στα *Γράμματα* βρίσκονται σε πλήρη συμφωνία με τις επιστολές που συνοδεύουν θεματικά. Σε αυτές αντικρίζουμε:

«Τα μέλη της οικογένειας παρουσιάζονται σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους, σε διάφορες στάσεις και φάσεις της ζωής. Ο πρόωρα χαμένος Τάκης καβάλα στο γαϊδουράκι του, ο πατέρας Λεωνίδας πάνω στο κότερό του. Οι κυνηγοί και οι αγρότες του Μπογιατιού, οι κομποί κύριοι και οι δεσποινίδες που κάνουν πατινάζ στο St. Moritz. Ο Α.Ε στο Λονδίνο διαβάζει ωραίος με το άσπρο του πουκάμισο τη Revue Française de Psychanalyse. [...] των Άλπεων που μοιάζει και φωτογραφημένος να χύνεται αενάως πίσω από τον ποιητή» (Γιατρομανωλάκης 2009: 34).

Στην επιστολή της 9/11/1928 φαίνεται η αγάπη και η έντονη υπερηφάνεια που νιώθει ο Εμπειρικός για τον αδερφό του Μαράκη: «ο Μαράκης είναι ένας νέος που θα τον ήθελαν πολλοί γονείς παιδί τους, και πολλές νέες φίλο και άντρα. Ωραίος, έξυπνος πολύ και καλός, πολύ πολύ καλός. Έχει μεγάλο μέλλον. Είμαι υπερήφανος που τον έχω αδερφό» (Εμπειρικός 2009: 207). Η σχέση μεταξύ τους φαίνεται από την συχνή τους αλληλογραφία αλλά και από την ιδιαίτερη χροιά που έχουν αυτές οι επιστολές μεταξύ τους. Εξίσου, φαίνεται πως αυτοί οι δύο πέρα από πολλά άλλα κοινά, έχουν και οι δύο λογοτεχνικά ενδιαφέροντα. Έχουμε και κάποια στοιχεία για την γιορτή του θείου Μιχάλη, ο οποίος βρίσκεται εκεί με τον γιο του, Αντρέα,⁶² τον οποίο ο Εμπειρικός συμπάθησε ιδιαίτερα.

Η δεύτερη κρίση στις σχέσεις με τον πατέρα συμβαίνει το 1930. Σε αυτό το γράμμα, που γράφεται στις 30 Μαΐου 1930, ενημερώνει την μητέρα του για την απουσία προσπάθειας επαφής από την πλευρά του πατέρα και την ανάγκη του να συζητήσει από κοντά το θέμα μαζί της. Γράφει ο ίδιος: «Ο Μπαμπάς δεν μου έγραψε. Είναι ντροπή μεγάλη» (Εμπειρικός 2009: 212). Μαθαίνουμε πως ο πατέρας του του κόβει την χρηματοδότηση και ζητάει 100 ως 200 λίρες από την μητέρα του. Ο Εμπειρικός συζητάει και με άλλα μέλη της οικογένειας την κατάσταση, όπως με την θεία Κορνηλία και με τον Περικλή,⁶³ αλλά και το πιο κοντινό του πρόσωπο, τον αδερφό του Μαράκη, του οποίου την αντίδραση δεν ξέρει ακόμα. Φαίνεται πιο αποφασιστικός από ότι πριν, ειδικά με την φράση «Ήρθε η ώρα των πράξεων μαμά μου» (Εμπειρικός 2009: 213). Και μάλιστα στις επόμενες γραμμές διαβάζουμε και το πρόσωπο που κατά πάσα περίπτωση ευθύνεται για αυτό. Στέλνει τα χαιρετίσματα του γιατρού του, René Laforgue: «Ο γιατρός μου σου στέλνει τα σέβη του και σε χαιρετά» (Εμπειρικός 2009: 213).

Μαθαίνουμε πως η επιστολή που έγραψε ο Εμπειρικός στο πατέρα του για να παραπονεθεί για τον τρόπο που αντιμετώπισε την μητέρα του μετά το διαζύγιο, δηλαδή την άρνηση του να την αποκαταστήσει οικονομικά, γράφεται στις 23/6/1930. Μετά από δύο μήνες, όπου και γράφεται αυτή η επιστολή για να επικοινωνήσει με την μητέρα του, δεν του έχει απαντήσει: «Σιωπή απόλυτη. Ντροπές.» (Εμπειρικός 2009: 215). Ενημερώνει πως θα την επισκεφθεί στη Λωζάνη στο τέλος της εβδομάδας με σκοπό να καταφέρει να ηρεμήσει.

⁶² Ο Μιχάλης Εμπειρικός είναι ο αδερφός του πατέρα, Λεωνίδα Εμπειρικού. Η Πηνελόπη είναι η γυναίκα του και ο Ανδρέας ο γιός του (Εμπειρικός 2009: 23 και 206).

⁶³ Η Κορνηλία είναι η σύζυγος του Μάρη Εμπειρικού και ο Περικλής είναι ο γιός του Μάρη Εμπειρικού (Εμπειρικός 2009: 213).

Γνωστοποιεί στην μητέρα του στις 31/7/1931(Εμπειρικός 2009:220-221), πως από τις 8 Ιουνίου του 1931 ο Εμπειρικός δουλεύει ως διευθυντής του «Μηχανοποιείου και Ναυπηγείου Βασιλειάδη» (Εμπειρικός 2009: 220). Επίσης επισκέπτεται και τις άλλες επιχειρήσεις της οικογένειας, «Εθνική Ατμοπλοΐα» στον Πειραιά και «Καλή Πίστη» στην Αθήνα. Επίσης μόλις επέστρεψε από την Γαλλία στην Αθήνα, αρχικά έμεινε στο σπίτι των θείων του Δεμαθιάδων και έπειτα μετακόμισε μαζί με τον Μαράκη στην γκαρσονιέρα του θείου Μαράκη, στην οδό Νεοφύτου Βάμβα 6.

Επιστρέφει η αποπνικτική αίσθηση που νιώθει ο Εμπειρικός στην επιστολή της 8/8/31. Συλλογίζεται με αφορμή την αναχώρηση του «Πατρίς II» πόσο θα ήθελε να φύγει και ο ίδιος. Γράφει: «Δεν φαντάζεσαι πόσο δεν μου αρέσει να μένω στην Ελλάδα. Θέλω να φύγω Μαμίτσα μου. Η ζωή μου εδώ είναι πνιγερή και στενάχωρη» (Εμπειρικός 2009: 223).

Στις 12/5/1932 (Εμπειρικός 2009: 226-228) ο Εμπειρικός γράφει από το Παρίσι στη μητέρα του για διάφορα πρακτικά ζητήματα (ζητάει χρήματα από την μητέρα του) και την πληροφορεί πως το περασμένο Σάββατο έφαγε στου Dr. Laforgue. Η σχέση ανάμεσα σε ψυχαναλυτή και αναλυόμενο βλέπουμε πως είναι φιλική, αφού ο Laforgue τον προσκαλεί στις συγκεντρώσεις του. Μέσα από αυτή την συχνή συναναστροφή με τον γιατρό μου ξέρουμε πως κάνει γνωριμίες που τον οδηγούν εν τέλει στον Breton. Σε αυτή την επιστολή γράφει:

«Το περασμένο Σάββατο έφαγα στου Dr. Laforgue και πέρασα μια εξαιρετική βραδυά σπίτι του. Είχε πολλούς προσκαλεσμένους. Μεταξύ αυτών δύο χαριτωμένες και όμορφες κυρίες –ιδίως η κόμισσα d' Ursel και princesse de Trémoille. Χάρηκα φοβερά που είδα τον Κο Laforgue καθώς και την χαριτωμένη του κυρία. Ο Κο και η Κα Laforgue με έχουν ξαναπροσκαλέσει για μεθαύριο Σάββατο, και περιμένω την ημέρα με ανυπομονησία. Θα ήθελα φοβερά να ξανασυναντούσα την κόμισσα, αλλά δυστυχώς δεν θα είναι εκεί μεθαύριο. Τι κρίμα. Πάντως θα δω τον Κο Laforgue και αυτό είναι ήδη μεγάλη χαρά για μένα» (Εμπειρικός 2009: 227).

Στις 3/7/1932 (Εμπειρικός 2009: 232-234) πάλι γράφει στη μητέρα του, αλλά από την Αθήνα. Αυτή η επιστολή μας προσφέρει πολλές πληροφορίες. Ο Εμπειρικός βρίσκει ένα διαμέρισμα, στο οποίο μετακομίζει στις 10 Ιουλίου, στη Λεωφόρο Κηφισσίας 9 (Εμπειρικός 2009: 232-233). Ενημερώνει τη μητέρα του πως η σχέση του με τον πατέρα βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση: «Τον Μπαμπά τον βλέπω κάθε μέρα και συνεργαζόμαστε στο γραφείο. Τα έχουμε σιάξει εντελώς και είμαι πολύ συγκινημένος, πάρα πολύ συγκινημένος». (Εμπειρικός 2009: 233). Ο Εμπειρικός εργάζεται στα Ναυπηγεία Βασιλειάδη, με σκοπό να συμφιλιωθεί με τον πατέρα του (Βούρτσης 1985: 519). Η δυνατή, στοργική σχέση που έχει με τη μητέρα του φαίνεται από το ύφος της γραφής του, όταν απευθύνεται σε αυτήν. Για παράδειγμα, χρησιμοποιεί περισσότερα υποκοριστικά «γραμματάκι, ταμπακερούλα, πραγματάκια» (Εμπειρικός 2009: 233). Επίσης, μια δυνατή σχέση αγάπης έχει και με τα αδέρφια του. Τον Κίμωνά τον κάνει συνδρομητή στα *Αθηναϊκά Νέα* και του έχει αγοράσει μια φωτογραφία του Βενιζέλου (234), υπογεγραμμένη από τον ίδιο. Αυτή η πληροφορία δείχνει και τη σχέση ανάμεσα στην οικογένεια Εμπειρικού και τον Βενιζέλο.

Τέλος, για τα *Γράμματα*, η τελευταία επιστολή είναι αυτή με την οποία ο Εμπειρικός παραιτείται από τη θέση του στις οικογενειακές επιχειρήσεις (Εμπειρικός 2009: 236). Βέβαια, δεν είναι μόνο πληροφοριακή αυτή η επιστολή. Φαίνονται ξεκάθαρα και τα συναισθήματα που τρέφει ο Εμπειρικός για τον πατέρα του. Όλα περικλείονται στη φράση που γράφει: «Δεν είναι αρκετά άνθρωπος για μένα» (236).

Σε ένα απόσπασμα επιστολής από το 1951 (Εμπειρικός 1985:573) που στέλνει στον αδερφό του Μαράκη, ο Εμπειρικός μοιράζεται με τον αδερφό του τα σχέδιά του για το μέλλον. Αποφασίζει να σταματήσει να ασκεί την ψυχανάλυση: «Τον Απρίλιο θα κλείσω οριστικώς το γραφείο μου» (Τζαβάρας 1985: 573). Ξέρουμε από την συνέντευξη του γιου του ποια ήταν η άποψη της ελληνικής κοινωνίας για την ψυχανάλυση και πως αναγκάστηκε ουσιαστικά να κλείσει το γραφείο του μετά από παράπονα που έκαναν στην αστυνομία: «Ο πατέρας μου αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την ψυχανάλυση το 1951 μετά από απειλή της αστυνομίας. Οι απειλές ήταν προφορικές, αφού δεν υπάρχει κανένα γραπτό εύρημα στην αστυνομία, καμία καταγραφή που να τις αποδεικνύει» (Μαλλιαρού 2014). Επίσης, μαθαίνουμε και για την φιλική σχέση του Εμπειρικού με την Μαρία Βοναπάρτη.⁶⁴ Γίνεται γνωστό επίσης τα σχέδια που έχει κάνει μαζί με τη Βοναπάρτη, σε περίπτωση που κηρυχθεί πόλεμος στην Ελλάδα, να φύγουν για την Νέα Ορλεάνη και να τον ορίσει γραμματέα της. Επίσης άλλα σχέδιά του που αναφέρει είναι το ταξίδι του στη Γενεύη και από εκεί στο Άμστερνταμ για να παρευρεθεί στο 17^ο Ψυχολογικό Συνέδριο. Τέλος, επιστρέφει ξανά ο φόβος του πολέμου και ενημερώνει τον αδερφό του πως αν όντως ξεσπάσει, θα φύγουν με την γυναίκα του για Ελβετία και μετά θα εγκατασταθούν για ένα χρόνο στο Παρίσι (Εμπειρικός 1985: 573).

Σε μία επιστολή που γράφει προς το τέλος της ζωής του βλέπουμε να επιβεβαιώνονται τα λόγια του γιου του, για την κατάθλιψη του πατέρα του, η οποία χειροτέρεψε μετά την εγκαθίδρυση της «Δικτατορίας των Συνταγματαρχών» το 1967. Πρόκειται για ένα «Σχεδιάσμα επιστολής», γραμμένο στις αρχές του 1975 προς τον Νάνο Βαλαωρίτη που βρέθηκε πρόσφατα (2004) στο χαρτοφύλακα που χρησιμοποιούσε ο Ανδρέας Εμπειρικός τα τελευταία χρόνια πριν από το θάνατο του» (Εμπειρικός 2004: 35-36). Από το ίδιο το χέρι του Εμπειρικού βλέπουμε στο σχεδιάσμα να φαίνεται το ψυχικό αποτύπωμα που αφήνει πάνω του η Επταετία. Τον οδηγεί σε κάποια απομόνωση λόγω της κατάθλιψης, εφόσον δεν γράφει τόσο συχνά στους φίλους του, εδώ στον Νάνο Βαλαωρίτη, όχι επειδή δεν θέλει να επικοινωνήσει μαζί του, αλλά επειδή περνούσε «βάσανα». Όμως δείχνει τη θέληση του να ξεπεράσει τις δυσκολίες, πιστεύοντας πως σταδιακά θα επανέλθει.

Το Δεκαπενταύγουστο του 1945 στέλνει μια επιστολή στον πατέρα του, με τον οποίο έπειτα από την ομηρία το 1944-45, έχει επέλθει μια εξομάλυνση στη σχέση τους, εξαιτίας αυτού του γεγονότος. Τον αποκαλεί έπειτα από πολύ καιρό πάλι με το υποκοριστικό

⁶⁴Βλ. την άποψη του Τζαβάρα: «Αυτό όμως που ως πληροφορία εκπλήσσει εκ πρώτης όψεως, είναι η πιθανή προοπτική να προσληφθεί ο Α. Ε. ως γραμματέας από τη Μαρία Βοναπάρτη. Το γεγονός αυτό θα έπρεπε να εγγραφεί στη μακρά φιλία, αμοιβαία εκτίμηση και μακρόχρονη συνεργασία μεταξύ των δύο συναδέλφων-ψυχαναλυτών: ας θυμηθούμε πως και οι δύο ήτανε μη-γιατροί, λογοτέχνες, κοσμοπολίτες, πολύγλωσσοι, με ανάλογες κοσμοθεωρίες και πολιτικές επιλογές, όπως αυτό εκφράζεται με τον φόβο παγκόσμιου πολέμου με αφορμή τον πόλεμο της Κορέας (Τζαβάρας 1985: 573).



«Ζιοδιμπάκη». Γράφει ο ίδιος: «[...] και η ομηρία μου δεν άφησε επάνω μου άλλα ίχνη από τα διδάγματα της» (Εμπειρικός 2004: 45). Ο Εμπειρικός, όποια είναι η δυσκολία που αντιμετωπίζει έχει ένα μόνιμο χαρακτηριστικό, δεν παραιτείται.

Μια ακόμα επιστολή προς την μητέρα με αυτοβιογραφικό περιεχόμενο. Της γράφει από την Άνδρο στις 17/8/1947 για τις διακοπές του με την Βιβίκα εκεί. Είναι η πρώτη χρονιά του γάμου τους. Βλέπουμε τις φιλικές σχέσεις που είχε ο Εμπειρικός με τους κάτοικους του νησιού και την επιθυμία του να αποκτήσει ένα σπίτι εκεί, αν και ποτέ δεν τα κατάφερε εν τέλει: «Αν μπορούσα θα αγόραζα ένα μικρό σπίτι, για να έρχομαι το καλοκαίρι, να μένω εδώ ένα ή δύο μήνες» (Εμπειρικός 2004: 49).

Στον Οδυσσέα Ελύτη, στον οποίο απευθύνεται ως «Σωσό», στέλνει μία καρτ-ποστάλ στις 11/9/1947, θέλοντας να τον πείσει να επισκεφτεί την Άνδρο. Αυτή η πρόσκληση του Ελύτη στην Άνδρο θα είναι η πρώτη από πολλές και άλλων ομοϊδεατών ή ομοτέχνων του (Εμπειρικός 2004: 49). Βλέπουμε την τάση του Εμπειρικού να συγκεντρώνει ανθρώπους της τέχνης γύρω του, όπως συμβαίνει με τις φιλολογικές βραδιές στο σπίτι του τα χρόνια της Κατοχής.

Στην αλληλογραφία του με τον Νάνο Βαλαωρίτη βρίσκουμε κάποια αυτοβιογραφικά στοιχεία, όπως ευχές για την γέννηση του γιου του από τον Νάνο στον 27 Νοεμβρίου του 1967 (Βαλαωρίτης 2002: 27-37). Αλλά και την αντίδραση του Breton σε αυτό το γεγονός, καθώς ο Εμπειρικός αποκτά το πρώτο γιο σε προχωρημένη ηλικία, 56 χρονών. Ενημερώνει τον Εμπειρικό για θέματα λογοτεχνικού ενδιαφέροντος που θα συζητηθούν στο επόμενο κεφάλαιο. Η απάντηση του Εμπειρικού σε αυτό το γράμμα είναι γεμάτη εκτίμηση και συγκίνηση για τη φίλια του Βαλαωρίτη. Ο Εμπειρικός και ο Βαλαωρίτης, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία τους, είχαν μια δυνατή φίλια. Τα αισθήματα του Εμπειρικού για τον φίλο του τα μαθαίνουμε μέσα από την αλληλογραφία τους, καθώς δεν ξεχνάει ποτέ να του υπενθυμίζει πόσο ευγνώμων είναι για την φίλια τους: «Είσαι ένας πολύ καλός και σπάνιος φίλος. Η αγάπη σου με συγκινεί πολύ. Σε ευχαριστώ λοιπόν για όλα, και όχι μόνο για το βιβλίο του Young» (Εμπειρικός 1997: 104-105). Το γράμμα που γράφει στις 15/12/1957 είναι ουσιαστικά ένα γράμμα αφιερωμένο στον Βαλαωρίτη, ο Εμπειρικός γράφει «Εκτός από τις πολλές αρετές σου, έχεις αγαπητέ μου Νάνο, και μια ψυχική αρχοντιά και μια αριστοκρατική συναισθηματική συγκρότησι, που με γοητεύουν πάρα πολύ. Τούτο το γράμμα δεν περιέχει, παρά μόνο τα αισθήματα που μου γέννησε η φίλια σου» (Εμπειρικός 2002: 30). Επιπλέον, και στις δύο επιστολές ο Εμπειρικός μετακομίζει, το 1957 αλλάζει κατοικία, ενώ το 1962 πηγαίνει με την οικογένεια του να μένει για τους καλοκαιρινούς μήνες στη Γλυφάδα, στη διεύθυνση Αθηνών 3. Για ακόμη μια φορά επιβεβαιώνεται η συνεχής κίνηση του Εμπειρικού.

Σε μια επιστολή που γράφεται σε μια μέρα, στις 11μ.μ. του 1945, στην Βιβίκα Ζήση (Εμπειρικός 2002: 39-44) αναφέρει τις κύριες ατυχίες της ζωής του, από τις οποίες η μεγαλύτερη είναι εκείνη που του έδωσε «μια μέρα του Ιούλη του 1945, μια ωραιότατη κόρη των Αθηνών, ακριβώς αυτή που αγάπησε περισσότερο από κάθε άλλη γυναίκα στη ζωή του»

(Εμπειρικός 2002: 42). Λίγο παρακάτω, όταν αναφέρεται στις αλλαγές που του ζήτησαν να κάνει στο άρθρο του για τον Εγγονόπουλο,⁶⁵ φαίνεται πως το άρθρο αυτό το είχε διαβάσει πρώτα στη Βιβίκα Ζήση: «αυτό που σου διάβασα στο καφεενεδάκι 'Εμπορικών' την τελευταία φορά που συναντηθήκαμε (17 Ιουλίου 1945)» (Εμπειρικός 2002: 42). Καταλαβαίνουμε πως «η ωραιότατη κόρη των Αθηνών» είναι η ίδια η Βιβίκα Ζήση, η οποία, όπως αναφέρει και ο Γιατρομανωλάκης, δεν επιτρέπει στον ερωτευμένο Εμπειρικό να την συναντά. Ωστόσο, αυτή η περιορισμένη επικοινωνία που του αφήνει το περιθώριο να έχει είναι σε θέση να τον κάνει ευτυχισμένο. Ένα τηλεφώνημα τους, που προηγείται της επιστολής και η συγγραφή της επιστολής στις 16/9/1945, είναι σε θέση να μετατρέψουν τον ίδιο το χώρο και το πως ο ίδιος τον αντιλαμβάνεται: «Από την στιγμή που άρχισα να σου γράφω, το καγκελόφρακτο παραθυράκι μου από τόσο , έγινε τόσο . Την ώρα μάλιστα του τηλεφωνήματος είχε γίνει ακόμη πιο μεγάλο, και, πρέπει να προσθέσω, είχε αλλάξει σχήμα» (Εμπειρικός 2002: 39).

Η επιστολή αυτή περιέχει και πολλά αυτοβιογραφικά σχόλια με μια πρόθεση αυτοκριτικής. Ταυτίζεται με τους «Ηρακλείδες», γιατί αναγνωρίζει στον εαυτό του πως συνεχίζει να προσπαθεί παρά τα εμπόδια που έρχονται στο δρόμο του: «στέκω όρθιος και πολεμώ πάντα γιομάτος αγάπη για τη ζωή, πάντα γιομάτος θέλησι και καλή θέλησι» (Εμπειρικός 2002: 42). Όπως καταλαβαίνουμε, η δυσκολία με την έκδοση των έργων του (πρόκειται για κείμενα είτε υπερρεαλιστικά είτε γραμμένα με πλούσιο απελευθερωμένο ερωτικό λεξιλόγιο), αλλά και το γεγονός πως δεν νιώθει να αναγνωρίζεται για ό,τι έχει προσφέρει στον τόπο του, του προκαλεί μία θλίψη. Αυτοχαρακτηρίζεται ως «πρωτοπόρος», «θεμελιωτής» και «πρωτεργάτης εν Ελλάδι» (Εμπειρικός 2002: 41). Φαίνεται πως ο ίδιος γνώριζε καλά την αξία του και είχε πίστη στον εαυτό του, σε αντίθεση με τα πρώτα γράμματα, που βλέπουμε να αποκαλεί τις λογοτεχνικές του προσπάθειες «φλυαρίες». Βέβαια, γράφει πως θέλει να αποφύγει να περιαυτολογήσει, γιατί αυτή δεν είναι μια συμπεριφορά που ταιριάζει στους «πραγματικούς ηδονιστάς, στους πραγματικούς αγωνιστάς και στους πραγματικούς gentlemen» (Εμπειρικός 2002: 42).

Όλος αυτός ο λόγος του μας θυμίζει την αυτοβιογραφική διάθεση που έχει στο «Αμούρ-Αμούρ». Ακόμα περισσότερο μπορούμε να δούμε ομοιότητες ανάμεσα στα δύο και ίσως μια μικρή «προοικονομία». Ο Εμπειρικός το 1939 θα γράψει: «Σκέφθηκα όμως, πως ο μόνος τρόπος να ανταπεξέλθω σε όλες τις δυσκολίες, ήταν να μη παραιτηθώ, μα να συνεχίσω τις αναζητήσεις μου, και εξηκολούθησα να γράφω, με την βεβαιότητα πως η ιδέα ήτο καλή και πως αργά ή γρήγορα, θα εύρισκα τον τρόπο να την κάνω να καρποφορήσει. Ποιος ξέρει, ίσως να έψαχνα ακόμη μέχρι σήμερα, αν η συγκλονιστική για μένα επαφή με τον υπερρεαλισμό, δεν μου άνοιγε τα μάτια» (Εμπειρικός 2012: 11). Ερχόμαστε σε επαφή με την μαχητικότητα και την επιμονή που διέθετε ο Εμπειρικός. Το 1939 έχει ήδη εκδοθεί η *Υψικάμινος*, και δεν έχει γίνει αποδεκτή. Η θέληση του και η συνέχεια της προσπάθειας

⁶⁵ Βλ. το Χρονολόγιο του Βούρτση, όπου καταγράφει ότι τον Δεκέμβριο του 1945 δημοσιεύεται «Ένα κείμενο για το Νίκο Εγγονόπουλο στο περιοδικό *Τετράδιο* με τίτλο *Νικόλαος Εγγονόπουλος ή το θαύμα του Ελμπασάν και του Βοσπόρου*» (Βούρτσης 1985: 521).

ανεξάρτητα από την αντίληψη των άλλων είναι κάποιες αρετές που τον χαρακτηρίζουν και τις οποίες όπως βλέπουμε στην επιστολή εκτιμάει και ο ίδιος στον εαυτό του.

Από την επιστολή προς τον Μπρετόν στις 17/12/1958 μαθαίνουμε πως ο Εμπειρικός ήταν στο Παρίσι εκείνες τις μέρες για ένα θέμα υγείας της γυναίκας του και εκφράζει την λύπη του που δεν μπόρεσε να τον συναντήσει. Σημάδι πως οι δύο «Αντρέηδες» συνέχισαν να κρατούν επαφή (Εμπειρικός 2002).

Ο τόπος της «Άνδρου» επανέρχεται. Στην επιστολή προς τον αδερφό του Μαράκη που του γράφει από το Παρίσι το 1951, βλέπουμε πόσο εμπνέει η Άνδρος τον Εμπειρικό, «[...] την Άνδρο την αγαπημένη μου, η οποία ασκεί πάνω μου μια απίστευτα μεγάλη γοητεία, και μου εμπνέει έναν αληθινό έρωτα που είναι πολύ δύσκολο να σου τον περιγράψω»(Εμπειρικός 2008: 12-13). Και στη συνέχεια περιγράφει το νοερό ταξίδι του σε τόπους της Άνδρου.

Μία επιστολή από τον Μπρετόν προς τον Ανδρέα Εμπειρικό εξέχουσας σημασίας είναι η επιστολή που απέστειλε ο Μπρετόν προς τον Εμπειρικό τον Νοέμβριο το 1948 (Breton 2013: 131-132). Σε αυτό το γράμμα ο πατέρας του υπερρεαλισμού, αποκαλεί τον Εμπειρικό «Αγαπητό Φίλο» και ζητάει να μάθει νέα του. Μαζί με την επιστολή στέλνει και ένα δελτίο της «Solution Surréaliste». ⁶⁶ Μοιράζεται μαζί του τα σχέδια για το μέλλον του κινήματος και του κάνει πρόταση να συνεργαστεί με το υπερρεαλιστικό περιοδικό «Neon». Φαίνεται η σχέση των δύο αυτών υπερρεαλιστών λογοτεχνών, η οποία είναι φιλική και επαγγελματική/λογοτεχνική.

Μετά από την ενδελεχή ανάλυση των επιστολών που εμπερικλείουν στοιχεία για την βιογραφία του ποιητή-πεζογράφου-φωτογράφου-ψυχαναλυτή, μπορούμε να εντοπίσουμε, όπως ήδη περιμέναμε, κάποιες θεματικές και μοτίβα που επανέρχονται και έχουν συζητηθεί ήδη. Επιβεβαιώνεται μέσω των επιστολών η πολυτάραχη σχέση με τον πατέρα του. Η απόσταση, οι καβγάδες και η συμφιλίωση, ήταν ένας αέναος κύκλος. Η συμπεριφορά του πατέρα προς την πρώην σύζυγο και μητέρα των παιδιών του, δηλαδή η μη οικονομική εξασφάλιση της, εξόργιζε το γιο. Και το γεγονός πως ο γιος τάχθηκε υπέρ του κομμουνισμού και της Επανάστασης εξόργιζε τον πατέρα. Επομένως ήταν δύσκολο να βρεθεί μία κοινή γραμμή. Πριν το θάνατο του μεγαλύτερου όμως, θα υπάρξει συμφιλίωση. Οι επιστολές που έχουν ως αποστολέα την μητέρα περιέχουν τις περισσότερες αυτοβιογραφικές πληροφορίες, δεδομένου πως είχε και μία αρκετά δυνατή και στενή σχέση μαζί της. ⁶⁷ Συμπεριλαμβάνονται πολύ κρίσιμες πληροφορίες, όπως η απόφαση να ακολουθήσει την ψυχανάλυση δίπλα στον Laforgue. Γενικά, μας γνωστοποιείται η αρχή της ψυχαναλυτικής του καριέρας στο Παρίσι το 1930 και το τέλος της το 1951, που κλείνει το ψυχαναλυτικό του γραφείο, όπως και η απόφαση του να παρακολουθήσει μαθήματα στο King's College όσο βρίσκεται στο Λονδίνο. Επίσης, από τις απαντήσεις του Εμπειρικού, υποθέτουμε πως η μητέρα του σε κάθε επιστολή

⁶⁶ Το νέο όργανο συγκέντρωσης των υπερρεαλιστικών ερευνών.

⁶⁷ Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «Ωστόσο, όπως είπαμε, όσο περισσότερο μοιάζει να συντρίβεται ο πατρικός κύκλος, τόσο οι σχέσεις με την μητέρα γίνονται στενότερες. Ο γιος απευθύνεται συνεχώς στη μητέρα (που ανησυχεί για την υγεία του) και της δίνει σχεδόν πλήρη αναφορά» (Γιατρομανωλάκης 2009: 48)

της τον ενημερώνει και για τα νέα του άλλου του αδερφού, του Κίμωνα. Μέσα από τις επιστολές επιβεβαιώνεται και η κακή ψυχολογική κατάσταση του Εμπερικού. Από πολύ νωρίς νιώθει μοναξιά, εγκλωβισμό, αδικία από τον πατέρα, απογοήτευση από το πατρικό πρότυπο αρχικά και από το ιδεολογικό πρότυπο έπειτα. Η εργασία στις επιχειρήσεις του πατέρα μας θυμίζει τη θλίψη και την αποπνικτική ατμόσφαιρα που υπάρχει στα ποιήματα του Καρυωτάκη. Βλέπουμε επίσης, και ένα μικρό κομμάτι από την μεγάλη αγάπη που είχε ο ποιητής για την πατρογονική πατρίδα του, την Άνδρο. Η οποία υπάρχει και σε πολλά ποιήματα του, όπως στη «Μανταλένα» των *Γραπτών* (Εμπερικός 2012: 105-113), στο Κεφάλαιο 77 του *Μεγάλου Ανατολικού*, στο ποίημα «Άνδρος-Υδρούσα» (Εμπερικός 1985: 149-155), το οποίο αφιερώνει στο γιο του Λεωνίδα, και στα ποιήματα: «Η Άφιξις» (145), «Γαύρειον» (126) και «Άνδρος» (147-148) από τη συλλογή *Αι γενεαί αι πάσαι ή η σήμερον ως αύριον και ως χθες* (Εμπερικός 1985).

2.3 Λογοτεχνικός Άξονας

Η αλήθεια είναι πως οι επιστολές μάς παρέχουν μία πληθώρα πληροφοριών για λογοτεχνικά ζητήματα που αφορούν τον Εμπερικό, από τις φιλολογικές συζητήσεις του με τον Μαράκη ως τις συζητήσεις για έκδοση των έργων του με τον Νάνο Βαλαωρίτη. Βέβαια ο Εμπερικός από νεαρός 20 χρονών γίνεται ένας ώριμος άντρας, που έχει κάνει τον δεύτερο γάμο του και έχει αποκτήσει το πρώτο του παιδί. Είναι ενδιαφέρον λοιπόν, γιατί έχουμε την ευκαιρία να γνωρίσουμε την προσωπική επιστολική γραφή του, που ο ίδιος αγνοούσε πως κάποια στιγμή θα διαβαστεί, και να πληροφορηθούμε για τα ενδιαφέροντα του νεαρού Αντρέα πριν γίνει «ο κύριος Υψικάμινος».

Οι επιστολές που μπορούν να θεωρηθούν λογοτεχνίζουσες γράφονται: Αύγουστο 1921 (Εμπερικός 2009: 63-65), 6/2/22 (75,78,79,84,85,86,89), 22/9/22 (97-98), 10/10/22 (101-102), 16/10/22 (107-113), 18/10/22 (115-116), 20/10/22 (117-118), 20/10/22 (119,121,122,124,125,126), 25/10/22 (129-135), 26/10/22 (137), 31/10/22 (139,142,145,146,148,152,155,156,158), 12/3/23 (159-167), 30/5/24 (171-173), 1945. Η αλληλογραφία με τον Νάνο Βαλαωρίτη δημοσιεύεται στο περιοδικό *Ουτοπία*: ο Εμπερικός γράφει στον Βαλαωρίτη στις 15/12/1957, στις 24/1/1958 και σε μία ακόμα ημερομηνία που δεν γνωρίζουμε. Ο Βαλαωρίτης γράφει στον Εμπερικό στις 27/11/1957, στις 18/12/1957, στις 3/2/1958, στις 10/5/1958 και σε μία άγνωστη ημερομηνία (Εμπερικός 2002: 27-37). Έπειτα, οι επιστολές προς την Βιβίκα Ζήση γράφονται στις 16/9/1945 και το απόσπασμα ξέρουμε πως γράφεται τον ίδιο χρόνο, μια ημέρα στις 11π.μ. (Εμπερικός 2002: 39-42) Και, τέλος, η επιστολή από τον Αντρέα Μπρετόν στον Ανδρέα Εμπερικό γράφεται τον Νοέμβριο του 1948 (Breton 2013: 131-132).

Η αλληλογραφία ανάμεσα στα δύο αδέρφια φανερώνει, πέρα από μια ιδιαίτερα στενή σχέση, έναν Εμπερικό χωρίς την ίδια του τη λογοκρισία. Ο Μαράκης αποτελεί για τον Εμπερικό μια δημιουργική διέξοδο, διότι μαζί μπορούν και συζητούν ζητήματα της «λογογραφικής τέχνης», όπως για το έργο του Κ. Θεοτόκη *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους* (Εμπερικός 2009: 162-166). Και οι δύο νέοι προέρχονται από το ίδιο οικογενειακό

περιβάλλον, έχουν λάβει την ίδια μόρφωση και έχουν το ίδιο ενδιαφέρον για τα φιλολογικά θέματα. Επομένως, ο Εμπειρικός νιώθει μεγαλύτερη ασφάλεια μέσα σε αυτή την συνθήκη να αφήσει την γραφή των επιστολών προς το Μαράκη, να ξεπεράσει την επιστολογραφία και να αγγίξει την λογοτεχνία.

Τον Αύγουστο του 1921 (Εμπειρικός 2009: 63-65) γράφεται ένα γράμμα στο Μπογιατί, που θυμίζει πιο πολύ δημοτικό τραγούδι παρά επιστολή. Προσωποποιούνται η Μικρασιάτικη γη και η Πόλη, «του κόσμου η Βασιλέβουσα» (65). Ο Εμπειρικός επηρεάζεται από τη σύγχρονη του πραγματικότητα, καθώς ο ελληνικός στρατός που αποβιβάστηκε στην Σμύρνη στις 15 Μαΐου του 1919, στα μέσα του 1921 αποφασίζεται να προελαύσει ως την Άγκυρα, «με αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη της πρωτεύουσας των εθνικιστών και την καταστροφή των βάσεων ανεφοδιασμού τους» (Παπαρηγόπουλος 2009-2010: 169-170). Αν και ο στρατός δεν ηττήθηκε, δεν επιτεύχθηκε ο στόχος, γεγονός που οδήγησε στα μετέπειτα συμβάντα όπως τα γνωρίζουμε, δηλαδή στη Μικρασιατική Καταστροφή. Αποτέλεσμα αυτής ήταν οι 1.200.000 Έλληνες της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης»(Παπαρηγόπουλος 2009-2010: 197). Τις συνθήκες αυτής της κατάστασης διαβάζουμε στην επιστολή του Εμπειρικού προς τη μητέρα του, που γράφεται στις 12/10/1922: «Διαβάζω πως χιλιάδες Έλληνες της Πόλης ξεκίνησαν και όλο φέβγουν για τον Πειραιά και για άλλα λιμάνια της Ελλάδας. Δεν πρόκειται πια για χιλιάδες προσφύγων μα για εκατοντάδες χιλιάδων. Πού θα χωρέσουν αυτοί οι δύστυχοι που φέβγουν σήμερα με τη ψυχή στα χείλια το μαχαίρι του Τούρκου;» (Εμπειρικός 2009: 103)

Επανερχόμενοι στην επιστολή του Αυγούστου του 1921, το κείμενο διακατέχεται από έναν λυρισμό, καθώς τα συναισθήματα του είναι έντονα και ο λόγος του ποιητικός, και από ένα ρομαντικό εθνοκεντρισμό, που φαίνεται έντονα, καθώς αναφέρεται η «Αθάνατη Ρωμιοσύνη» (Εμπειρικός 2009: 65). Ο Παλαμάς, όπως θα δούμε και στις μετέπειτα επιστολές, αποτελεί το λογοτεχνικό πρότυπο του Εμπειρικού σε αυτήν την ηλικία.

Όλο αυτό το κλίμα, της λατρείας της Ρωμιοσύνης και της ελληνικότητας, θα παραμείνει σε αδρές γραμμές, αλλά θα αλλάξει μορφή και ουσία με το βάπτισμα του Εμπειρικού στον υπερρεαλισμό⁶⁸. Ακόμα δεν έχει διαμορφώσει τον χαρακτήρα του και τις πεποιθήσεις του. Βέβαια αξίζει να αναφέρουμε μία φράση στην οποία αναφέρεται σε «ΕΚΕΙΝΟΥΣ» που πέθαναν σε αυτή τη μάχη της Ρωμιοσύνης, ώστε να ελευθερώσουν από τη «σκλαβιά τα δέρφια μας και τις χώρες της Πατρίδας»(Εμπειρικός 2009: 63). Η φράση αυτή είναι η εξής: «που πάντα ύπαρξε και που θα υπάρξει πάντα»(63), αυτή η αιωνιότητα του χρόνου που συνδέεται με τα ιδανικά του Εμπειρικού, είτε ως παλαμικού/ψυχαρικού υποστηρικτή είτε ως υπερρεαλιστή (π.χ. στην *Οκτάνα*, στο ποίημα «Ο δρόμος» υπάρχουν οι στίχοι «ο δρόμος από παντού πάντα περνά» τέσσερις φορές), υπάρχει από την αρχή σαν ιδέα στην σκέψη του Εμπειρικού, όπως φαίνεται σε αυτήν την επιστολή.

⁶⁸ Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «Αυτός ο ελληνοκεντρισμός, που η ίδια η εποχή ευνοεί, δεν θα χαθεί στα μελλοντικά κείμενα του. Θα υπάρχει, αλλά δεν θα έχει καμία σχέση με αυτόν τον κόσμο που ανασυστήνεται και προβάλλεται με τρόπο επικό στην επιστολή της 25/10/1922. Θα είναι μεταποιημένος λουσμμένος, θα λέγαμε, στο φως του διεθνισμού που κηρύττει το κομμουνιστικό κίνημα, στο οποίο ο ποιητής θα προσχωρήσει κάποια στιγμή, για να το εγκαταλείψει αργότερα» (Γιατρομανωλάκης 2014 : 41).

Στις 6/2/22, ο Εμπειρικός γράφει μία επιστολή στο Μαράκη, νοσταλγώντας τις μέρες που περνούσαν ως παιδιά στο Μπογιάτι, «Το χωριουδάκι της Αττικής γής» (Εμπειρικός 2009: 75). Είναι σαν να έχουμε έναν αφηγητή που αφηγείται την ιστορία στο παρόν του, «Υστερα από αυτούς τους καλούς ανθρώπους έχουμε και άλλους. Τώρα ήρθε ο Νικολής να μας πη πως άβριο θα σφάζουνε κι αν θέλουμε να μας πάρει ένα μπουτάκι [...]»(84). Χρησιμοποιεί και τους στίχους του Παλαμά από το ποίημα «Τα Κοράκια» από τη συλλογή τα *Παράκαιρα*: «Με τα ολόανθα νιάτα, με το νου το γοργό» (75).

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η επιστολή που συντάσσει ο Εμπειρικός στις 16/10/1922. Ουσιαστικά διηγείται ένα όνειρο του στον αδερφό του. Ο τρόπος που περιγράφει τη σκηνή που τον παίρνει ο ύπνος είναι τουλάχιστον ποιητικός, γιατί εντοπίζουμε σε αυτές τις γραμμές: ομοιοτέλετο (ψιθυριστά, σιγαλά, απαλά) αντίθεση (βουβές φωνές και «παρού»-«παρελθού») και μεταφορά (χαδέβει τη ψυχή μου):

«Και γρικώ τότες κάποιες μυστικές φωνές που μιλούνε μέσα μου ψιθυριστά, σιγαλά σα ναννούρισμα γλυκό που έρχεται από μακριά και μου χαδέβει απαλά την ψυχή. Και λεν, και λεν οι βουβές φωνές. Λεν για τα παλιά τα περασμένα με τη δική τους τη λαλιά, τραγουδάν τις χαρές και κλαιν τις λύπες. Το βλέμμα θολώνει, μα της ψυχής τα μάτια τότες βλέπουν πιο καθαρά, πιο ξάστερα τα πάντα. Και ξανοίγουν, πίσω απ' τα βουνά του παρού, τον απλωτό τον κάμπο του παρελθού να φύγουν και να βλέπουν και τα ανύπαρχτα στην αόρατη χώρα της φαντασίας. Και βλέπουν όπως θέλουν» (Εμπειρικός 2009: 107).

Ο ίδιος σε συνέντευξη του το 1938 θα μιλήσει για την ποιητική διαδικασία χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του ονείρου, για να βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση του ορισμού «υπερρεαλιστικό κείμενο». Τα λόγια του για αυτό το παράδειγμα είναι τα εξής:

«Όταν ξυπνήσουμε και θέλουμε να διηγηθούμε ένα όνειρο που κάναμε, περιγράφουμε αυτό που είδαμε στον ύπνο μας στον συνομιλητή, το φίλο μας. Μπορούμε να πούμε λοιπόν, πως ένα ποίημα μη σουρρεαλιστικό αντιστοιχεί προς μια τέτοια περιγραφή και μόνο πράγματος, που ονειρευθήκαμε. Ενώ αντιθέτως, στο υπερρεαλιστικό ποίημα παρουσιάζεται αυτό το γίνεσθαι του ονείρου μας, απάνω κάτω όπως το βλέπει κανείς στον ύπνο του, κι όχι όπως ξυπνώντας το διηγείται» (Εμπειρικός 2014: 18).

Στο «Αμούρ-Αμούρ» ο Εμπειρικός περιγράφει την τεχνική του ονείρου, αφορμώμενος από τις παιδικές αναμνήσεις του στη Ρωσία. Τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν εκεί τα αντιλαμβάνεται σαν «εικόνες εναργείς, αλλά όχι ακίνητες» (Εμπειρικός 2012: 20). Πρόκειται για εικόνες που «κινούνται, επικοινωνούν αναμεταξύ των και συναγελάζονται. Έχουν ένα *modus vivendi* και ένα *status quo* δικό των. Καμία δεν περιορίζεται απολύτως, μέσα σε πλαίσια αυστηρώς καθωρισμένα. Οι σχέσεις των δεν προσδιορίζονται από ένα συνειδητό μηχανισμό» (20). Πρόκειται για αυτόνομες εικόνες, οι οποίες δεν προκύπτουν επειδή το άτομο το θέλει αλλά «από μίαν αυτόματη και ασυνείδητη προωθητική ενέργεια, που ξεφεύγει από τον έλεγχο της συνειδητής πλευράς της προσωπικότητας» (20). Αυτή την τεχνική προτείνει στους ποιητές και καλλιτέχνες, γιατί αυτή αποτελεί την ουσία, αποτελεί «αυτό τούτο το γίνεσθαι και την υπόστασι, όχι μόνο της ποιήσεως, μας και της ζωής εν γένει» (22).

Ο Εμπειρικός ερμηνεύει με βάση την ονειρική εμπειρία την παραγωγή του «ποιήματος-γεγονότος» (Γιατρομανωλάκης 2014: 19). Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στο «Αμούρ-Αμούρ» το «ποίημα-γεγονός» αντιτίθεται ως προς την παραγωγή του στη συνηθισμένη ποιητική διαδικασία. Δεν πρόκειται για μία διαδικασία γραφής εντός λογικών ορίων, με συγκεκριμένο θέμα, τυποποιημένη μορφή, λογική αλληλουχία εικόνων και σε καμία περίπτωση συμβατικής. Η γραφή αυτή δεν είναι «μία αλληλουχία στατικών περιγραφών ωρισμένων γεγονότων, ή συναισθημάτων περιγραφομένων διά της άλφα ή βήτα τεχνοτροπίας» (Εμπειρικός 2012: 10).

Θυμίζει αυτή η τεχνική την κατάσταση που βρίσκεται ο άνθρωπος, όσο ονειρεύεται. Οι ποιητικές εικόνες δεν ελέγχονται συνειδητά, ακριβώς όπως συμβαίνει «κατά τας στιγμάς της μέθης του ύπνου, ή, ακόμη καλλίτερα, όπως συμβαίνει στα όνειρα» (Εμπειρικός 2012: 20). Οι εικόνες μπορεί να συνυπάρχουν, να αποτυπώνεται η μία πάνω στην άλλη ή να βρίσκεται η προηγούμενη πάνω στην επόμενη, χωρίς καμία εικόνα να καταστρέφεται. Όλες αυτές μεταξύ τους είτε είναι τοποθετημένες σε μία λογική σειρά είτε όχι, έχουν ένα κοινό θέμα, ακόμη και αν, εκ πρώτης όψεως αυτό δεν φαίνεται.⁶⁹ Στο «Αμούρ-Αμούρ» λοιπόν, στο οποίο ο Εμπειρικός εφαρμόζει τη θεωρία του «ποιήματος-γεγονότος», βλέπουμε πως περιγράφει τους πολύπλοκους μηχανισμούς των ονείρων μέσα από τη δική του εμπειρία. Είναι μια «ήπειρος αυθαίρετα πλασμένη, της οποίας τα σύνορα με την αντικειμενική πραγματικότητα, αρχικώς διαγράφονται σαφώς, έπειτα γίνονται ακαθόριστα, και τέλος ενσωματώνονται, συγχέονται και χάνονται, μέσα στην επικράτεια της υποκειμενικής μου ενδοχώρας, της εσωτερικής αυτής πραγματικότητας» (Εμπειρικός 2012: 26).

Ακριβώς αυτό που περιγράφει μπορεί να βρεθεί μέσα στο κείμενο του «Αμούρ-Αμούρ», καθώς υπάρχουν αποσπάσματα που θυμίζουν την γραφή της *Υψικαμίνου*, κείμενο καθαρά υπερρεαλιστικό. Ένα απόσπασμα είναι το εξής: «Και ιδού που μία φράσις γίνεται κορβέττα και με ούριον άνεμον αρμενίζει, καθώς νεφέλη που την προωθεί μαϊστράλι ή τραμουντάνα. Μια ανταύγεια ηχεί, μια σταγόνα πλημμυρίζει και μία φωνή ανθεί. Ένα παιδί στέκει ορθό σε ξέφωτο άλσους σιωπηλού και ακαριαίως μεγαλώνει μπροστά σε μια γυναίκα. Ένα φουστάνι γίνεται σέλας φωτεινό. Μία φωτογραφία ζει, έχει ολόκληρη δική της δράσι, συνυφασμένη με την ζωή του θεατή, όπως ένα φλουρί, ένα κρύσταλλο, ή ένα γάντι. Ιδού και μία εφημερίς, που γίνεται δάσος μυροβόλον, ή και υψίπεδον με χιονοσκεπείς κορδιλιέρες» (Εμπειρικός 2012: 13). Πρόκειται για διάφορες εικόνες οι οποίες δεν συνδέονται λογικά μεταξύ τους, και θυμίζουν όλα αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω για την τεχνική του ονείρου στο «ποίημα-γεγονός». Υπάρχουν δέκα εικόνες ταυτόχρονα. Σε όλες τις εικόνες αποδίδονται αφύσικες ιδιότητες σε φυσικά αντικείμενα. Τέλος, έχουμε ένα λυρικό τέλος παραγράφου: «Η ποίησις μεταγγίζεται στη ζωή και η ζωή στην ποίησι. [...]» (13). Βλέπουμε το ίδιο το «ποίημα-γεγονός» με σάρκα και οστά. Είναι ένα κείμενο που μιλάει για τον υπερρεαλισμό, ο οποίος έδωσε στον Εμπειρικό τα κλειδιά να ξεκλειδώσει όλο το υλικό που

⁶⁹ Ο Εμπειρικός γράφει: «Κατ' αυτόν τον τρόπο, μπορεί να προκύψει ένα αμάλγαμα δύο ή περισσότερων εικόνων, που να αποτελέσει μια νέα σύνθεσι, ανάλογη με εκείνη που θα παρουσίαζε μία εικόν θεατρικού έργου, εις την οποίαν θα εισήρχετο και θα ελάμβανε μέρος οργανικών εις την εκτυλισσόμενη δράσι ένα πρόσωπο άλλου θεατρικού έργου, ή ένα άλλως πως ξένο πρόσωπο» (Εμπειρικός 2012: 21).

υπήρχε ήδη μέσα του, το οποίο όμως ταυτόχρονα έχει χαρακτηριστικά υπερρεαλιστικού κειμένου (Βλ. Γιατρομανωλάκη 1983:109-143).

Ο ίδιος στην επιστολή αυτή της 16/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 107-113) περιγράφει το όνειρο του. Το όνειρο αυτής της επιστολής σε σύγκριση με την τεχνική του ονείρου, που θα υπερασπιστεί αργότερα, έχουν κάποια κοινά στοιχεία. Οι αγροτικές σκηνές με το χωράφι του γερο-χωρικού είναι βγαλμένες από τις αναμνήσεις του από το Μπογιάτι, καθώς μοιάζουν πολύ με την επιστολή από τις 6/2/22 (Εμπειρικός 2009: 75,78-79,84-86,89). Και εδώ, όπως και στο «Αμούρ-Αμούρ», η μνήμη έχει άμεση σχέση με το όνειρο. Εδώ θυμάται τις παιδικές αναμνήσεις του από το Μπογιάτι (πατρικός τόπος), ενώ στο «Αμούρ-Αμούρ», όπως είδαμε, θυμάται την πατρίδα της μητέρας, την Ρωσία (μητρικός τόπος). Διαβάζοντας το κείμενο, καταλαβαίνουμε ότι ο Εμπειρικός δεν περιγράφει ένα όνειρο που είδε την προηγούμενη νύχτα, αλλά γράφει σε ενεστώτα χρόνο («είμαι, περπατώ» κ.ά.), σαν να συμβαίνουν τα γεγονότα αυτού του ονείρου εκείνη τη στιγμή. Επίσης, παρατηρείται η απότομη εναλλαγή εικόνων, χαρακτηριστικό των ονείρων και της ποιητικής τεχνικής που προσπαθεί να αναπαραστήσει αυτό το τυχαίο και αποσπασματικό κλίμα της ονειρικής διάστασης.⁷⁰ Επομένως, το κείμενο της επιστολής συμφωνεί σε μεγάλο βαθμό με την ιδέα του περί της τεχνικής του ονείρου που θα δούμε στο «Αμούρ-Αμούρ». Η διαφορά έγκειται στην μορφή: στην μία περίπτωση γίνεται λόγος για το «ποίημα-γεγονός», ενώ στην επιστολή η γραφή δεν ξεφεύγει επιφανειακά από το συνηθισμένο.

Επίσης, ο Εμπειρικός αφήνει να εννοηθεί πως μιλάει έμμεσα για το έργο του Παλαμά *Η φλογέρα του Βασιλιά*: «Η φλογέρα. Γρικώ το θείο της σκοπό μελαγχολία γεμάτο» (Εμπειρικός 2009: 109). Έπειτα, οι τελευταίες γραμμές της παραγράφου εκφράζουν το συναίσθημα της εκτίμησης και της ταύτισης που νιώθει ο αναγνώστης, όταν διαβάζει κάτι που τον συγκινεί. Έτσι μάλλον εδώ ο αναγνώστης Εμπειρικός συγκινείται με το έργο του Παλαμά και γράφει:

«Για μια στιγμούλα είμαι εφτυχισμένος. Παιξ' τη φλογέρα σου τσομπανόπουλο, παίξε την και πες τον καημό σου όλο. Ίσως ναναι ο καημός σου ο ίδιος ο δικός μου. Ο αντίλαλος του ριζώνεται βαθιά βαθιά στον νου μου» (Εμπειρικός 2009: 109).

Έπειτα αυτό το όνειρο του τον οδηγεί στην Αθήνα. Την οποία χαρακτηρίζει ως το «πνευματικό καμίνι όπου χαλκέβουνται όπου σφυροκοπούνται όλες ανεξάρτητα οι ιδέες και όλες οι ελπίδες μεγάλες, και μικρές»(Εμπειρικός 2009: 110). Στο νου μας έρχεται κατευθείαν η *Υψικάμιнос* διαβάζοντας αυτή τη πρόταση. Χρησιμοποιεί τη μεταφορά του καμινιού μέσα στο οποίο «σφυροκοπούνται» οι ιδέες. Επίσης, γνωρίζουμε πως ο πατέρας του ασχολήθηκε με τη πρώτη υψικάμινο που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα. Φαίνεται πως δεν του είναι ξένη η συσχέτιση αυτή ανάμεσα στη μεταλλουργική και την ιδεολογία ή τη δημιουργία, όταν θα επιλέξει ως τίτλο της πρώτης υπερρεαλιστικής ποιητικής συλλογής του τη λέξη «Υψικάμιнос».

⁷⁰ Οι εικόνες αυτές είναι: η εικόνα του ζεβγά με τα ζώα του, της ησυχίας του χωριού, της Αθήνας, της μεγάλης πατρίδας πέρα από τη Βιθυνία, της ύαινας και της γυναίκας που κλαίει (Εμπειρικός 2009: 108-112).

Γιατί, όπως λέει και ο ίδιος: «Μα η φαντασία δεν έχει όρια, και όλοι οι δρόμοι είναι δικοί της»(Εμπειρικός 2009: 109). Ο ρόλος του ονείρου και της φαντασίας σε αυτή την επιστολή του 1922 παίζουν καθοριστικό ρόλο και φανερώνουν πως μέσα στο μυαλό του υπάρχουν σαν ιδέες, όχι ακριβώς όπως θα σχηματιστούν στο μέλλον, αλλά σε ακατέργαστη ακόμα μορφή. Ο υπερρεαλισμός θα γίνει το κατάλληλο εργαλείο που θα τους δώσει το σχήμα που πρέπει.

Επίσης, το μοτίβο του νερού, που το βλέπουμε και αργότερα, εμφανίζεται όταν μιλά για την ζωή της Αθήνας: «Η ζωή κυλάει ομπρός μου σα ποτάμι» (Εμπειρικός 2009: 109). Επιπρόσθετα, κάτι που παρατηρείται και στη ποίηση του Παλαμά, αλλά αποτελεί και κύριο συστατικό της ποίησης του Εμπειρικού γενικά, είναι ο συνδυασμός των αντιθέτων. Εδώ φέρνει απέναντι αντίθετα όπως «μίσος» και «αγάπη», «χαρά» και «συμφορά», τρόπος που χρησιμοποιείται έντονα στην *Οκτάνα*. Η χρήση της λέξης «Ελελεύ», υπάρχει στο ποίημα «Αι Λέξεις», όπως και στην επιστολή («Ελελεύ, παιδιάς Ελλήνων»)(Εμπειρικός 2009: 110).

Τώρα μεταφέρεται σε ένα τόπο κοντά στη Βιθυνία και το κλίμα γίνεται πολεμικό αλλά όχι εχθρικό. Θέλει να ενωθεί μαζί με το στρατό που ακούγεται να φωνάζει «Ελελεύ παιδιάς Ελλήνων». Όμως ξαφνικά εξαφανίζονται και συνειδητοποιεί πως κοιμάται, «Αχ! θάταν μονάχα όνειρο μονάχα φαντασία. Οπτασία θα είτανε, τσαλίμι του νού...»(Εμπειρικός 2009: 111). Όμως, φαίνεται πως δεν ξυπνάει, αλλά πως πάλι αποκοιμείται. Το κείμενο που ακολουθεί:

«Τα ματόκλαδα μου βαραίνουν τρομερά. Μια ακατανίκητη νύστα, μια λιγοθυμιά με καταλαβαίνει...Μα πού είμαι, πού βρίσκομαι...δεν ξέρω...μου είναι αδιάφορο...Ο ήλιος πως φλογίζει, πως καίει... τα ματόκλαδα μου κλειούνε, μα όχι είναι ανοιχτά, αφού βλέπω ομπρός μου λίγο πάρα πέρα εκεί, ναι εκεί δα στο βαρικό ένα θάμπος σα μια καταχνιά και κοράκια πετούν τριγύρω από πάνω, παντού, σκίζοντας τον αέρα με τους κρωγμούς τωνε. [...] Γυρνά να δω. Είναι σκοτάδι. Σκοντάφτω...και ξυπνώ»(Εμπειρικός 2009: 112)

Το απόσπασμα αυτό από την επιστολή θυμίζει το αφήγημα «Μανταλένα» από την ενότητα «Τα γεγονότα και εγώ» των *Γραπτών*. Η θεματική του ήρωα που τον παίρνει ο ύπνος και μπαίνει στον μαγευτικό κόσμο των ονείρων, όπου ο χώρος και ο χρόνος χάνουν την λογική αλληλουχία τους, υπάρχει και στα δύο. Στη «Μανταλένα»: «Ξαφνικά, μου φάνηκε πως έπεφτα, όχι κατά τρόπο τρομακτικό, όπως συμβαίνει στους εφιάλτες, αλλά μαλακά και ηδονικά μέσα σ' ένα μπαξέ της ιδιαιτέρας μου πατρίδος Άνδρου» (Εμπειρικός 2012: 106)⁷¹. Και αυτός ο παραλληλισμός αποτελεί απόδειξη πως ο ποιητικός κόσμος του Εμπειρικού,

⁷¹ Βλ. την άποψη της Βούλγαρη για τη *Μανταλένια* του Εμπειρικού: «...όπως έχει παρατηρήσει ο Νάνος Βαλαωρίτης (1985: 85-87), η "Μανταλένια" παραπέμπει άμεσα σε ένα ποίημα του Ι. Ν. Γρυπάρη με τον τίτλο «Στον ήσκιο της καρδιάς» (1967: 191-195)» (Βούλγαρη 1999: 146). Ο Εμπειρικός χρησιμοποιεί το «μοτίβο του ύπνου», όπως και ο Γρυπάρης, δηλαδή: «οι πρωταγωνιστές-αφηγητές αποκοιμούνται κάτω από ένα δέντρο και, αντί να βρεθούν στον κάτω κόσμο, βλέπουν ένα ερωτικής φύσεως όνειρο» (Βούλγαρη 1999: 140).

υπήρχε ήδη με έναν τρόπο οργανωμένος μέσα του, απλώς περίμενε την κατάλληλη συνθήκη ώστε να μπορέσει να εμφανιστεί με μεγαλύτερη ένταση.⁷²

Κάποιες συναφείς σκέψεις μπορούν να εντοπιστούν στο όνειρο στη *Μανταλένια* και στο όνειρο στην επιστολή. Και στα δύο δημιουργήματα του, υπάρχει, όπως έχουμε αναφέρει, «η πρόταση του ονειρικού μηχανισμού ως κειμενικός μηχανισμός» (Ιατρού 2011: 144). Υπάρχει και στα δύο η χαρτογράφηση του ελληνικού τόπου (ανεξαρτήτως σκοπού). Στο ποίημα ο Εμπειρικός «επιφανειακά μόνο και ως ένα βαθμό ειρωνικά χαρτογραφεί τον ελληνικό τόπο, αφού γρήγορα απομακρύνεται απ' αυτόν συναισθηματικά, δηλώνοντας την επιθυμία φυγής» (Βούλγαρη 1999: 146). Αντιθέτως στην επιστολή ο αφηγητής διηγείται με νοσταλγία τα ελληνικά σκηνικά. Από την εικόνα του «σκυφτού ζεβγά πισ' απ' τ' αλέτρι και τα ζα» (Εμπειρικός 2009: 107), το τσοπανόπουλο (109), την Αθήνα (109) ως την Βιθυνία και τις κραυγές των στρατιωτών: «Ελελεύ παίδες Ελλήνων» (110). Ακόμη ο Εμπειρικός δεν αντιλαμβάνεται την Ελλάδα ως πολυδιάστατη έννοια και δεν είναι σε θέση να απομακρυνθεί από αυτήν την ιδέα. Όμως είναι σε θέση, να γράψει μία επιστολή στην οποία πρωταγωνιστεί το μοτίβο του ονείρου.

Ο Εμπειρικός στο Λονδίνο, παρακολουθεί και όπερα. Στην επιστολή της 18/10/1922 μαθαίνουμε πως πήγε να ακούσει τον Chaliapine, στην όπερα του Moussorgsky Boris Goudounov. Φαίνεται πως του άρεσε πολύ (Εμπειρικός 2009: 115).

Στις 20/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 117-118) ζητάει από τη μητέρα του να του σταλούν στο Λονδίνο κάποια βιβλία. Πρόκειται για τρεις τόμους του Shakespeare, τους οποίους θέλει πολύ. Αφού δίνει οδηγίες στην μητέρα του, αν δεν χωρούν όλα, να αφήσει πίσω τον Lowell και το *Pageant of English Poetry* (Εμπειρικός 2009: 117).⁷³

Στις 20/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 119,121-122,124-126) γράφεται μια επιστολή φιλοσοφικής χροιάς, η οποία παίζει σημαντικό ρόλο γιατί εμπεριέχει μέσα της την ιδέα του «καταρράκτη», την οποία θα συναντήσουμε αργότερα στο «Αμούρ-Αμούρ» σε άλλο πλαίσιο όμως. Επίσης στο δεύτερο κομμάτι της επιστολής διαβάζουμε ένα κείμενο με τρίτοπρόσωπη αφήγηση και συγγραφέα τον Ανδρέα Εμπειρικό.

Στο «Αμούρ-Αμούρ», ο Ανδρέας Εμπειρικός γράφει για τον «καταρράκτη»:

«Την εποχή εκείνη, που μπορώ να την ονομάσω περίοδο εντατικών αναζητήσεων, ωθούμενος από μια εσωτερική ανάγκη σχεδόν οργανική, προσπαθούσα να βρω, με τα ποιήματα που έγραφα τότε, έναν αμεσώτερο και πληρέστερο τρόπο εκφράσεως. Το θέαμα του καταρράκτη μου εγέννησε αιφνιδίως μια ιδέα. Καθώς έβλεπα τα νερά να πέφτουν από

⁷² Βλ. την άποψη της Ιατρού: «Η *Μανταλένια* αποτελεί γενικότερα και σχόλιο για τη σχέση του υπερρεαλισμού με τη λογοτεχνική παράδοση. Η ίδια η μορφή του ονείρου παραπέμπει σε κάτι τέτοιο. Ακριβώς όπως παρατηρήθηκε και για τα όνειρα του Γρυπάρη, το όνειρο του Εμπειρικού είναι ταυτόχρονα νεοτερικό-βιοματικό και παραδοσιακό-συμβατικό» (Ιατρού 2011: 164).

⁷³ Βλ. την υποσημείωση 1 στο βιβλίο *1934-ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ*: «Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα βιβλία που ζητά να του σταλούν στο Λονδίνο (επιστολή 20/10/22): 1. Οι τρεις τόμοι των απάντων του Shakespeare. 2. Τα ποιήματα του J. Russel Lowell (1818-1851), και 3. το *Pageant of English Poetry*, ένα γνωστό ανθολόγιο της αγγλικής ποίησης» (Γιατρομανωλάκης 2014:33).

ψηλά και να εξακολουθούν γάργαρα τον δρόμο τους, σκέφθηκα πόσον ενδιαφέρον θα ήτο, αν μπορούσα να χρησιμοποιήσω και στις σφαίρες της ποιητικής δημιουργίας, το ίδιο πρότρες που καθιστά το κύλισμα, ή την πτώσι των υδάτων, μια τόσο πλούσια, γοητευτική και αναμφισβήτητη πραγματικότητα, αντί να περιγράψω αυτό το κύλισμα, ή κάποιο άλλο φαινόμενο ή γεγονός, ή κάποιο αίσθημα, ή μια ιδέα, επί τι βάσει σχεδίου ή τύπου, εκ των προτέρων καθωρισμένου» (Εμπειρικός 2012: 9-10)

Στην επιστολή αυτή γράφει για τον «καταρράκτη»:

«Τότες κελάριζε σιγαλά και ημερωμένα το ρυάκι της ζωής, Ναννούριζε, εχάδεβε, ψιθύριζε χίλια δυό γλυκά λογάκια. Τώρα δεσ πως θέριεψε. Δες πως γίνηκε ρέμμα βαθί και άκου πως ουρλιάζει. Μέσα κει υπάρχει κάτι τρομαχτικά μεγαλόπρεπο, κάτι παράξενα ελκυστικό. Στέκεσαι στην άκρη της ψηλής χαράδρας. Κάτω κυλούν ορμητικά τα αιώνια νερά. Πού πάνε; Άγνωστο. Από πού έρχονται; Άγνωστο. Και όμως πάντα κυλάν, τρέχουν αφρίζουν. Όχι δεν είναι χείμαρρος. Είναι καταράχτης αιώνιος, παντοτινός. Ο θόρυβος του, βρίσκει σ' όλο σου το είναι, έναν αλλοιώτικο αντίλαλο. Φαινομενικά ίσως είσαι ήσυχος, ίσως φαίνεσαι ήρεμος. Στα βάθια της ψυχής σου όμως νοιώθεις να γεννιέται μια τρικυμία» (Εμπειρικός 2009: 119-120).

Μας παρουσιάζεται η ιδέα του καταρράκτη ως μεταφορά. Στο «Αμούρ-Αμούρ» ο ποιητής θέλει να εξηγήσει και να κάνει κατανοητή της διαδικασία της ποιητικής του δημιουργίας και πώς εμπνεύστηκε για να την δημιουργήσει. Στην επιστολή προσπαθεί σε ένα προσωπικό γράμμα να εκφράσει το υπαρξιακό του άγχος, για την ροή του χρόνου και την ύπαρξη του ατόμου. Μέσα σε δεκαεφτά χρόνια η εικόνα του «καταρράκτη» αντιπροσωπεύει δύο διαφορετικές σκέψεις του Εμπειρικού. Το 1922 θέτει ένα ερώτημα. Το 1939 απαντάει σε ένα ερώτημα.

Όσον αφορά το «καταρράκτη» του «Αμούρ-Αμούρ», πρόκειται για μια εικόνα η οποία «suggests resistance to the stagnation and rigidity of genre, refusal to coagulate the flowing movement into a static generic formation and the desire, which the "text-event" embodies, to assert freedom and mobility» (Voulgari 1996: 115). Το κείμενο αυτό είναι, έτσι και αλλιώς, ένα κείμενο δυναμικό, μία μείξη δοκιμίου, αυτοβιογραφίας και ποίησης, που δεν μένει περιορισμένο σε στεγανά, αλλά τα αναμειγνύει και τα ξεπερνάει, ιδιαίτερα τα όρια πεζογραφίας και ποίησης. Είναι ταυτόχρονα η εξήγηση και η πραγματοποίηση της ποιητικής του: το «ποίημα-γεγονός». «A text that can be read as an explanation of the conditions of the writer's conversion to surrealism, as a defense of surrealism against scornful critics, and as a programmatic, and at the same time, retrospective declaration of his poetic convictions and aspirations» (Voulgari 1996: 111). Γενικότερα, η μορφή του ίδιου του κειμένου, η χρήση του «καταρράκτη» ως έμπνευσης για την γραφή αυτή, φανερώνει έναν δημιουργό που προσπαθεί να σπάσει τα αυστηρά δεσμά που χωρίζουν είδη, τρόπους και εκφράσεις και να υπερασπιστεί την αισθητική ελευθερία. Προτείνει μια διαδικασία γραφής, που μοιάζει με το νερό που πέφτει στον καταρράκτη. Ελεύθερα και με ορμή, χωρίς τίποτα να μπορεί να συγκρατήσει την πορεία του προς τα εκεί που είναι καθορισμένο να πάει. Ακριβώς αυτή την πορεία διεκδικεί και για την ποιητική του παραγωγή.

Φαίνεται πως η ιδέα πίσω από την έμπνευση αυτή είναι ένας πραγματικός καταρράκτης που βρίσκεται στην Ελβετία και ο Εμπειρικός είδε πολύ αργότερα από την επιστολή της 20/10/1922, σε μία εκδρομή με τον πατέρα του γύρω στο 1929-1930. Εφόσον όμως η ιδέα αυτή είχε ήδη γεννηθεί μέσα του, ίσως αυτός ο καταρράκτης να μην ήταν η έμπνευση αλλά η αφορμή και η επιβεβαίωση.

Η ύπαρξη της ιδέας αυτής που βρίσκεται στην επιστολή αυτή εκφράζει ερωτήματα υπαρξιακής φύσεως. Και μάλιστα η σκέψη προχωράει μαζί με την γραφή, εξελίσσεται. Δηλαδή πρώτα εμφανίζεται ως ένα ήμερο «ρυάκι της ζωής», μετά μεταμορφώνεται σε «ρέμμα» και τέλος σε αιώνιο και παντοτινό «καταρράκτη». Αυτή η σταδιακή μεταμόρφωση εκπροσωπεί τις φάσεις ανάπτυξης του ανθρώπου, δηλαδή της παιδικής, εφηβικής και ενήλικης ζωής. Η ζωή ξεκινά ήμερα και όσο το άτομο εξελίσσεται τόσο οι δυσκολίες αυξάνονται και το ίδιο αρχίζει να έχει και άλλα προβλήματα, πρακτικά και πνευματικά. Αυτή η άλογη μεταμόρφωση του ίδιου όγκου νερού σε ρυάκι, σε ρέμα και σε καταρράκτη, μπορεί να θυμίζει σε μικρό βαθμό την άλογη πραγματικότητα του ονείρου, όπου οι σκηνές αλλάζουν γρήγορα και χωρίς κάποια αλληλουχία. Όμως θυμίζει και τη φυσική ροή του νερού, που κάνει έναν κύκλο και είναι αέναη. Επίσης, τα χαρακτηρίζει «αιώνια» νερά, και το καταρράκτη «αιώνιο» και «παντοτινό». Φαίνεται να κάνει δειλά την εμφάνιση της μια θεματική του Εμπειρικού που υπάρχει σε όλα του τα έργα. Η αχρονία, η αντίληψη πως ο «δρόμος από παντού πάντα περνά».⁷⁴

Στο ποίημα «Ο δρόμος» στην *Οκτάνα* βλέπουμε πως υπάρχει επανάληψη της φράσης «Ο δρόμος από παντού πάντα περνά» τέσσερις φορές (Εμπειρικός 2020: 15-17). Αυτό το «πάντα» το εντοπίζουμε επίσης στις γραμμές: «Την ίδια στιγμή, όποια και αν είναι η χώρα, όποιο και αν είναι το τοπίον, γίνεται μια τελευταία Βενετία μ' ένα Κανάλε Γκράντε- όραμα πάντα θείον [...] όλοι περνούν και μπαίνουν στις γόνδολες πάντα χωρίς αποσκευές και φεύγουν» (Εμπειρικός 2020: 17). Αυτός «Ο Δρόμος» για τον οποίο μιλάει το ποίημα, «διέρχεται μέσα από πολλούς τόπους σε διαφορετικές ώρες ή εποχές» (Γιατρομανωλάκης 1983: 171).

Στην επιστολή διαβάζουμε για αυτά τα «αιώνια νερά» και τον «παντοτινό» και «αιώνιο καταράκτη» (Εμπειρικός 2009: 121). Και στις δύο περιπτώσεις ο χρόνος είναι άχρονος, καθώς το αιώνιο και το παντοτινό δεν μπορεί να τοποθετηθεί μέσα σε κανένα καλούπι. «Στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού ο χρόνος έχει πολλαπλές νοηματοδοτήσεις αλλά

⁷⁴ Βλ. την άποψη της Αρσενίου: «Όσον αφορά την αχρονία, στην οποία καταφεύγει κάποτε η γραφή του Εμπειρικού, αυτή προβάλλεται τόσο από τον υπερρεαλισμό, όσο και από την ψυχανάλυση, καθώς η σχέση του υπερρεαλισμού με το χρόνο καθορίζεται από την επαφή του κινήματος με τις διαδικασίες απόδοσης του ασυνειδήτου μέσω της τέχνης. Η «αχρονία» αποτελεί, σύμφωνα με την ψυχανάλυση, μία από τις αναλογίες του μύθου με το όνειρο. Στο *Μύθο της αιώνιας επιστροφής* ο Mircea Eliade μελετά τον τρόπο με τον οποίο «ο αρχαϊκός άνθρωπος ανέχεται την ιστορία με δυσκολία και προσπαθεί περιοδικά να την καταργήσει». Με τους όρους του Φρόντ θα μιλούσαμε για μία επιστροφή στο χρονικό σχήμα του ονείρου. Με σκοπό ο πρωτόγονος άνθρωπος να μείνει στον παράδεισο των αρχετύπων (αυτό τον άχρονο κόσμο) προσπαθεί περιοδικά, μέσω τελετουργιών εξορκισμού, να απαλλάσσεται από την αίσθηση της «αμαρτίας». Σε μία τέτοια προοπτική εντάσσονται οι στιγμές διακοπής του χρόνου και εξαγγελίας της μελλοντικής και μόνιμης παγίωσης του. Το ταξίδι της αιωνιότητας παρατείνεται, λοιπόν, με σύμβολα και χώρους, ποιητικούς και πραγματικούς ή φανταστικούς, με την εξέλιξη των εικόνων, τη χρήση μεγάλων αλληγοριών με σκοπό την ενοποίηση τόπου και χρόνου, και την δημιουργία μίας νέας εκτεταμένης χρονικότητας» (Αρσενίου 2009: 47-48).

και χρήσεις. Οι εποχές στις οποίες αναφέρονται τα κείμενα του κλείνουν μέσα τους την αχρονία της αρχαιότητας, την χρονικότητα του μοντερνισμού, αλλά και την παροντικότητα του τέλους του χρόνου» (Αρσενίου 2009: 47). Μπορούμε να πούμε πως ενυπάρχουν όλες οι εκφάνσεις του χρόνου, γεγονός σύνθητες όταν μιλάμε για τον χρόνο μέσα στα πλαίσια του μοντερνισμού (Αρσενίου 2009: 41).

Φαίνεται πως ο χρόνος δεν σταματάει για κανέναν. Ο θάνατος δεν μπορεί να σταματήσει τον χρόνο, ούτε στην επιστολή, ούτε στο «Δρόμο». Και ο 21χρονος Εμπειρικός και ο 63χρονος Εμπειρικός ζουν ένα υπαρξιακό άγχος. Ο θάνατος έρχεται σαν θέμα και στα δύο. Στην επιστολή ο αφηγητής κάθεται στην άκρη μιας χαράδρας βλέποντας τον αθάνατο καταράχτη, αναρωτώμενος πού πάνε και από πού έρχονται τα νερά του, τα οποία «πάντα κυλάν, τρέχουν αφρίζουν» (Εμπειρικός 2009: 121). Ενώ στο «Δρόμο» η σκέψη του θανάτου εμφανίζεται πιο άμεσα μέσα από την αναφορά του αρχαιοελληνικού μύθου του βαρκάρη: «Τέρμα εδώ. Ετοιμασθήτε. Ο ποταμός Αχέρων» (Εμπειρικός 2020: 17). Και στα δύο κείμενα όμως δεν νικάει ο θάνατος αλλά η ζωή. Το 1922 γράφει: «Μ' όλα τα πάρα πάνω, και μ' όλα της τα βάσανα πώς να μην την αγαπάμε τη θεόσταλη ζωή» (Εμπειρικός 2009: 122). Το 1964 ο δρόμος παραμένει το ίδιο σκληρός για όλους, μαλακώνει μόνο στο πέρασμα «των ποιητών εκείνων, που οι ψυχές των ένα με τα κορμιά των είναι, των ποιητών εκείνων των ακραιφνών και των αχράντων, καθώς και των αδελφών αυτών Αγίων Πάντων» (Εμπειρικός 2020: 18). Ως ποιητής, και όχι μόνο, φαίνεται πως ο δρόμος μαλακώνει και για αυτόν, καθώς ικανοποιεί την δίψα για την οποία μιλάει το 1922: «Μπαίγνια στα χέρια της ζωής και της τύχης. Διψάμε, όλα τα θέλουμε και τίποτις δεν βρίσκουμε. Η δίψα είν' ανθρώπινη και διψάμε, ω πώς διψάμε! Η ζωή!» (Εμπειρικός 2009: 122), όταν ανακαλύπτει τον υπερρεαλισμό λίγο αργότερα.

Άξιο να συμπεριληφθεί είναι πως πέρα από τη θεματική του νερού, αυτή η κλιμάκωση θυμίζει και την τεχνική της γραφής των δημοτικών τραγουδιών. Ιδιαίτερα, τον νόμο των τριών. Ο καταράχτης ξεκινάει από 1. «ρυάκι», γίνεται 2. «ρέμμα» και τέλος 3. «καταράχτης». Όσο προχωράει το κείμενο, η μορφή του νερού διογκώνεται.⁷⁵ Γεγονός δικαιολογημένο, αν λάβουμε υπόψη ότι ο Εμπειρικός εμπνέεται από τον τρόπο που ακολουθεί την παράδοση ο Παλαμάς.⁷⁶

Εκτός από όλα αυτά, για τον νεαρό Εμπειρικό αυτός ο «καταρράκτης» έχει έντονη επίδραση πάνω του· όπως γράφει, «Ο θόρυβος του, βρίσκει σ' όλο σου το είναι, έναν αλλιοώτικο αντίλαλο. Φαινομενικά ίσως είναι ήσυχος, ίσως φαίνεσαι ήρεμος. Στα βάθια της ψυχής σου όμως νοιώθεις να γεννιέται μια τρικυμία» (Εμπειρικός 2009: 121). Σίγουρα η θέαση αυτού του ορμητικού νερού, δημιουργεί συναισθήματα στον νεαρό. Ίσως ακόμα, δεν

⁷⁵Βλ. τον ορισμό του «τριάδικου σχήματος» στον Πολίτη: «Πρόκειται για ένα γενικότερο και παγκόσμιο σχήμα, που το παρατηρούμε άλλωστε πολύ συχνά και στα παραμύθια, και που εισάγει το κύριο πρόσωπο ή αντικείμενο ως τρίτο, τονίζοντας συνάμα τις υπέρτερες ιδιότητες-του ως προς τα δύο πρώτα. Ο τονισμός αυτός εμφανίζεται μορφικά με τη μεγαλύτερη θέση που κατέχει ο τρίτος και καλύτερος στην έκταση του στίχου, και νοηματικά με κάποιον προσδιορισμό, επίθετο ή ό,τι άλλο» (Πολίτης 2017: 153).

⁷⁶Ο Παλαμάς στρέφεται στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι. «Αυτό φαίνεται από τις πρώτες συλλογές, *Τα τραγούδια της πατρίδος μου* (1886) και το πρώτο εκτενές ποίημα του Παλαμά, το οποίο αντλεί από την προφορική παράδοση για να δώσει μορφή σ' ένα σαφώς εθνικό μήνυμα, *Οι χαιρετισμοί της Ηλιογέννητης* (1900), μαζί με το ηθογραφικό διήγημα *Θάνατος παληκαριού*» (Beaton 1996: 120-121).

υπάρχει μέσα του ώριμη η ιδέα για να δώσει καρπούς, όμως επιβεβαιώνεται αυτό που γράφει στο «Αμούρ-Αμούρ»: «δεν εννοώ πως οι προσωπικές μου προ-υπερρεαλιστικές θεωρίες ήταν εντελώς όμοιες ή ταυτόσημες με το περιεχόμενο του υπερρεαλισμού, ούτε πρόκειται να ποζάρω, εδώ, ως πρόδρομός του. Βεβαίως, οι θεωρίες αυτές, παρουσιάζουν μία συγγένεια με τις υπερρεαλιστικές, αλλ' εν τω συνόλω, ο υπερρεαλισμός ξεπερνά τις αρχικές μου επιδιώξεις, και, επί πλέον, μας δίδει τα μέσα μιας πρακτικής εφαρμογής του περιεχομένου του, ανοίγοντας ορίζοντες ακόμη μεγαλειτέρους, από εκείνους που έβλεπα εγώ στις προσωπικές μου δοξασίες» (Εμπειρικός 2012στ: 12). Το γεγονός πως ο Εμπειρικός του 1922 ήδη έχει συνδέσει την εικόνα του καταρράκτη με κάποιες φιλοσοφικές ιδέες και με την αιώνια ροή του χρόνου είναι αρκετό για να μπορούμε να υπερασπιστούμε πως ο Εμπειρικός πολύ πριν συναντήσει τον υπερρεαλισμό, που του έδωσε τα κατάλληλα εργαλεία, είχε ήδη μέσα του την πρώτη ύλη, που με αυτά τα εργαλεία τελειοποιήθηκε, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Επιπροσθέτως, μία σημαντική διαφορά ανάμεσα στους δύο καταρράκτες είναι, η θέση του Εμπειρικού ως προς αυτόν. Τον «καταρράκτη» του «Αμούρ-Αμούρ» τον παρακολουθεί από κάτω: «Καθώς έβλεπα τα νερά να πέφτουν από ψηλά» (Εμπειρικός 2012:9). Αντιθέτως, τον «καταρράκτη» της επιστολής τον κοιτάει από ψηλά, βλέπει τα νερά να πέφτουν: «Και τα νερά πως παφλάζουν κει κάτω»(Εμπειρικός 2009: 121). Βρίσκεται πάνω σε ένα γκρεμό. Νιώθει ανασφάλεια: «Το χώμα που με βαστά μπορεί να υποχωρήσει και τότε πού βρίσκουμαι. Τι φρίκη! Αφτός ο λογισμός σε παραλεί για μια στιγμούλα» (Εμπειρικός 2009: 121). Ίσως αυτή η ανασφάλεια είναι προϊόν και της νεαρής ηλικίας. «Τέλος σηκώνεσαι, το κεφάλι σου είναι ακόμα ζαλισμένο» (Εμπειρικός 2009: 121-122). Διαφέρει και η ίδια η λέξη, το 1922 λέγεται «καταράχτης» και το 1939 «καταρράκτης». Πρόκειται για την στροφή του Εμπειρικού, όσον αφορά την γλώσσα. Καθώς είναι γνωστό, οι πρώτες του προσπάθειες έγιναν στη δημοτική και με πρότυπο τη παλαμική γραφή. Μόλις ο υπερρεαλισμός⁷⁷ εισαχθεί στην ποιητική του σκέψη με το εγχείρημα της αυτόματης γραφής, υιοθέτησε την απλή καθαρεύουσα, καθώς αυτή ήταν που έρρεε αυτόματα από το υποσυνείδητο του. Η αλλαγή από τη δημοτική στην καθαρεύουσα θα σηματοδοτήσει και μια «βαθμιαία απομάκρυνση του από την παράδοση μιας λογοτεχνίας και ιδεολογίας» (Γιατρομανωλάκης 2009: 53).

Ο Εμπειρικός πραγματοποιεί μια στροφή στην επιλογή του γλωσσικού οργάνου του. «Άλλη γλώσσα χρησιμοποιεί στις πρώτες επιστολές, άλλη στις τελευταίες και άλλη στη λογοτεχνία του» (Γιατρομανωλάκης 2009: 53). Η γλώσσα που συναντάμε στις πρώτες επιστολές, η «παλαμικού, ή μάλλον ψυχαρικού τύπου»(Γιατρομανωλάκης 2009:41), θα μεταβληθεί ολοκληρωτικά όσο ο Εμπειρικός ωριμάζει. «Λεκτικοί τύποι όπως αφτήνε, πιστροφές, κατομύρια, σκετικά, του παρού, του φωτού, κανενού, ύπαρχε, φκαριστώ, ύστερις, νεχτάτι, σύφτωση, Σάμπωνας, Λωζάννα, ποταμώνε, αλλά και ρίζα, ῥώτημα, χείμαρρος (!) και άλλα παρόμοια δείχνουν πως η χρήση αυτού του είδους της γλώσσας δεν γίνεται από πραγματική ανάγκη, δεν υπαγορεύεται από κάποια εσωτερική καλλιτεχνική ανάγκη, απλώς ακολουθεί, και μάλιστα ασυνείδητα, μια υπάρχουσα παράδοση» (Γιατρομανωλάκης 2009:

⁷⁷Βλ. το άρθρο της Αρσενίου: «Ο υπερρεαλισμός ζει δημιουργώντας μια νέα φαντασία και γλώσσα» (Αρσενίου 2008: 23-25).

53-54). Την θέση του Παλαμά θα πάρει ο Μπρετόν, την θέση της δημοτικής θα πάρει η καθαρεύουσα και την θέση της παράδοσης θα πάρει ο υπερρεαλισμός.

Κοινή θεματική αυτής της επιστολής και της εργογραφίας του Εμπειρικού, το μοτίβο του νερού, τεράστιο κομμάτι της ζωής του και της λογοτεχνίας του. Γόνος εύπορης παλαιάς οικογένειας караβοκύρηδων της Άνδρου, ενηλικιώνεται μέσα στο νερό. Κάνει πολλά ταξίδια με τα καράβια του πατέρα του. Υπάρχουν φωτογραφικά ντοκουμέντα της σχέσης του αυτής με τη θάλασσα, τόσο στα *Γράμματα* (2009) όσο και στο *Η Άνδρος του Ανδρέα Εμπειρικού* (Σταθάτος, Πολέμης, Εμπειρικός 2004: 67-218) Επομένως αυτή η συσχέτιση της λογοτεχνικής δημιουργίας του με το νερό, είναι φαινόμενο που δεν προκαλεί έκπληξη. Ο Guy Saunier στο *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και το αρσενικό νερό*, διαιρεί την εμφάνιση αυτή του νερού, σε θηλυκό και αρσενικό. Ταυτίζει το θηλυκό νερό με την καθιερωμένη παραδοσιακή χρήση που έχει στην λογοτεχνική παραγωγή, ενώ ταυτίζει περισσότερο το αρσενικό νερό με το έργο του Εμπειρικού. «Η παρουσία λοιπόν πολλών στοιχείων της φύσης και των συμβόλων τους σα θεμελιακά συνθετικά της ποιητικής φαντασίας του Εμπειρικού είναι ήδη αξιοπρόσεχτο φαινόμενο. [...] ότι πρόκειται συχνότατα για αρσενικό νερό, δηλαδή για μια εμφάνιση του υγρού στοιχείου που αντιτίθεται σε πολλές από τις συνηθισμένες παραστάσεις και ιδιότητες του» (Saunier 2001: 13).

Στο δεύτερο μέρος της επιστολής, ο γράφων αλλάζει και από το φιλοσοφικό πλαίσιο περνάει στο αφηγηματικό. Έχουμε ως αφηγητή τον συγγραφέα της επιστολής που «θυμάται». Περιγράφει μια σκηνή που εκτυλίσσεται ανάμεσα σε έναν μαθητή και έναν δάσκαλο: «Τον βλέπω μέσα από τον καπνό της πίπας μου» (Εμπειρικός 2009: 124). Ο χρόνος επιστρέφει για λίγο στο τώρα, και ο αφηγητής μοιάζει σαν «θεός» που μπορεί να παρακολουθεί ταυτόχρονα μια άλλη πραγματικότητα που ανήκει στο παρελθόν (το δικό του παρελθόν). Ο αφηγητής δίνει μια ηχητική εικόνα και συνεχίζει εισάγοντας ένα μικρό διάλογο. Αυτή η πρώιμη λογοτεχνική προσπάθεια στην παρουσίαση μιας απλής ανάμνησης και μάλιστα σε πεζό λόγο, καθώς θυμίζει μικρή διήγηση, είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα της λογοτεχνικής επαγρύπνησης του Εμπειρικού, ο οποίος, φαίνεται, αφότου ξύπνησε μέσα του, δεν κοιμήθηκε ποτέ ξανά.

Οι πρώιμες λογοτεχνικές προσπάθειες του Εμπειρικού δεν εμφανίζονται μόνο στις επιστολές του, όπως στην παραπάνω.⁷⁸ Μάλιστα έχει ξεκινήσει την συγγραφή ποιημάτων από δεκάξι ετών έφηβος. Το πρωϊμότερο δείγμα ενδέχεται να είναι ένα ποίημα τριών τετράστιχων στροφών με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, που μοιάζει να έχει ως πρότυπο το σολωμικό «Η καταστροφή των Ψαρών» και γράφεται στην Αθήνα το 1918. Το τετράστιχο αυτό το βρίσκουμε χειρόγραφα γραμμένο σε μία σελίδα μιας έκδοσης των τραγωδιών του Σαίξπηρ (Γιατρομανωλάκης 2014: 48).

⁷⁸ Βλ. τα λόγια του Γ. Ρούσσο στην συνέντευξη που πήρε το 1938 από τον Εμπειρικό: «Από δεκάξη χρονών παιδί άρχισε να γράφει στίχους – όχι βέβαια υπερρεαλιστικούς. Επηρέασθηκε κατά σειράν απ' όλες τις φιλολογικές σχολές [sic], από τον ρομαντισμό ως τον συμβολισμό, μέσα δε σε πολλά ποιήματα του της εποχής εκείνης υπάρχει ακόμη έντονη η επίδραση του Παλαμά καθώς και άλλων ποιητών» (Γιατρομανωλάκης 2014: 16-17).

Στις 25/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 129-135) με αφορμή τη Μικρασιατική Καταστροφή αφηγείται, με οδηγό τον Παλαμά, μία ιστορική και λογοτεχνική «λιτανεία», αναφερόμενος σε πολλές σημαντικές προσωπικότητες που συνδέονται άρρηκτα με την «Ρωμιοσύνη». Κάνει μία περιγραφική αναφορά στην ιστορία της Ελλάδος, από την αρχαιότητα και τους «Όμηρους, Τυρταίους, Αλέξανδρους» και τους Ρωμαιογένητους αυτοκράτορες, «τους Λέοντες, τους Φώτιους» (Εμπειρικός 2009: 131) και ολόκληρο το Βυζάντιο, τους «μάρτυρες του παραδαρμού και της σκλαβιάς, τον Διονύσιο Σολωμό και τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, τον «προφήτη της γενιάς μας» και «ψυχοπλάστη» Παλαμά και τον Ψυχάρη (Εμπειρικός 2009: 134), τον Ελευθέριο Βενιζέλο⁷⁹ και τον Λεωνίδα Εμπειρικό (Εμπειρικός 2009: 134-135). Αυτές είναι οι σημαίνουσες προσωπικότητες στο σύμπαν του Εμπειρικού. Στο σύμπαν αυτό, με παρόμοιο τρόπο παράθεσης, θα προστεθούν στο μέλλον και άλλοι δημιουργοί, όπως τους παρουσιάζει στην *Οκτάνα* στο ποίημα «Οι Μπεατοί ή της



Εικόνα 7: Ο Α. Ε. στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Πηγή: Γιατρομανωλάκης 2009.

μη συμμορφώσεως οι Άγιοι». Ενδιαφέρον είναι που μέσα στην ίδια κατηγορία συμπεριλαμβάνει τον Όμηρο και τους βυζαντινούς αυτοκράτορες και τον πατέρα του. Η επιστολή γράφεται το 1922. Ακόμα, μας δίνονται απλόχερα τα πρότυπα του νεαρού Ανδρέα. Οι σταθμοί της Ρωμιοσύνης, φαίνεται να ασκούν μεγάλη έλξη στον ποιητή.

Ο Παλαμάς αποτελεί το κύριο πρότυπο του Εμπειρικού αυτή την περίοδο. Μέσα στις επιστολές της νεότητας του εμφανίζεται συχνά το όνομα του και πάντα ζευγαρωμένο με ένα κοσμητικό επίθετο. Εδώ τον αποκαλεί «μεγάλο ψυχοπλάστη μας Παλαμά» (Εμπειρικός 2009: 130). Πρόκειται τόσο για λογοτέχνη, όσο και για κριτικό, κερδίζοντας την «επικράτηση στα ελληνικά γράμματα με τους τρεις τόμους ποίησης που δημοσιεύτηκαν κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αι.» (Beaton 1996: 123), όσο και στην κριτική (121). Αν και επηρεάζεται από τον Παρνασσισμό ως προς το θέμα της μορφής και από τον Συμβολισμό ως

προς τη θεματική των υπερβατικών Ιδεών, ο Παλαμάς «δεν λειτούργησε ως οπαδός καμία

⁷⁹ Βλ. την άποψη του Σιγάλα: «Ουσιαστικά πρόκειται εδώ για μια αυτοψυχαναλυτική πρσέγγιση του νεανικού μεγαλοϊδεατικού βενιζελισμού του Ανδρέα Εμπειρικού – οφειλόμενο σε μεγάλο ποσοστό στο βενιζελισμό του πατέρα του – από τη σαδιστική πλευρά του οποίου πίστευε πως τον απήλλαξε εν τέλει η ειλικρινής αποδοχή του ερωτισμού του, αποκαθιστώντας την αγάπη για την πατρίδα του σε πιο υγιή, μη σαδιστικά, πλαίσια» (Σιγάλας 2004: 106-107). Η σύνδεση λοιπόν του Εμπειρικού με τον Βενιζέλο οφειλόταν στον πατέρα του πρώτου. Στο λήμμα «Βενιζέλος» στο ανολοκλήρωτο λεξικό του ο Εμπειρικός γράφει: «Παρόλα αυτά δεν έπαυσα να θαυμάζω τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ακόμη και όταν, κατά μίαν περίοδον εντόνου προσηλώσεώς μου εις τον Τολστοϊσμόν εστράφη, αργότερα, προς τας σοσιαλιστικές θεωρίας, που με εκράτησαν επί ένα μεγάλο διάστημα υπό την γοητείαν των διεθνιστικών και αταξικών ιδεωδών των [...] Ναι ο Βενιζελισμός, που ποτέ δεν υπήρξε δι' εμέ τέρμα, αλλά πάντοτε φωτεινή και ευοίωνα αφετηρία, είναι αναμφισβητήτως η χρυσή κολυμβήθρα στην οποίαν ανεβαπτίσθη και απέκτησε νέα πτερά, νέαν ορμήν, νέαν συνείδησιν και νέες δυνατότητες (ασχέτως παντός διαφορετικού, εν τω μέλλοντι, προσωπικού ιδεολογικού προσανατολισμού) το γένος των Ελλήνων» (Σιγάλας 2004: 107).

σχολής και κανενός κινήματος» (Beaton 1996: 120). Μέσα από αυτή την μορφή του Παλαμά, ο Εμπειρικός έρχεται κοντά στην ελληνική παράδοση και εκδηλώνει μία «ελληνολατρεία». Αυτή η λατρεία για τον ελληνισμό, όσο περνάει ο καιρός δεν θα χαθεί από τα κείμενα του, αλλά θα αλλάξει μορφή. Ο ελληνοκεντρισμός «θα είναι μεταποιημένος, λουσμένος, θα λέγαμε, στο φως του διεθνισμού που κηρύττει το κομμουνιστικό κίνημα, στο οποίο ο ποιητής θα προσχωρήσει κάποια στιγμή, για να το εγκαταλείψει αργότερα» (Γιατρομανωλάκης 2014: 41)⁸⁰.

Από λογοτεχνικής άποψης αυτά τα οχτώ τετράστιχα αποτελούν πολύτιμο κομμάτι της προϊστορίας του Εμπειρικού. Αποτελούν τις πρώτες προσπάθειες συγγραφής, απόλυτα πανομοιότυπα με τις παλαμικές γραμμές, πολύ σημαντικές όμως γιατί μας δίνουν τη δυνατότητα να γνωρίσουμε την ποίηση του Εμπειρικού όσο είναι ακόμα σε εμβρυακή κατάσταση – να γνωρίσουμε τον ποιητή, πριν γίνει ο ποιητής που ξέρουμε. Μέσα από τα μικρά τετράστιχα που στέλνει σε μια προσωπική επιστολή στον αδερφό του, την οποία δεν περιμένει πως θα διαβάσει κανείς άλλος. Θα λέγαμε πως μπορούμε όχι μόνο να δούμε τις αρχικές ποιητικές προσπάθειες του, αλλά και τις προσπάθειες αυτές μέσα σε ένα κλίμα ασφάλειας και εμπιστοσύνης, το οποίο σίγουρα δεν υπάρχει σε ποιήματα τα οποία κάποιος προορίζει για έκδοση, ή τουλάχιστον θέλει να τα μοιραστεί με ένα κοινό.

Η «Ρωμιοσύνη» θα αποτελέσει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο μόνιμο θέμα στις αρχικές αυτές προσπάθειες. Αρχικά έχει ένα πιο εθνοκεντρικό πρόσημο, στη συνέχεια όμως, όσο ανοίγεται η σκέψη του Εμπειρικού μετά την επαφή με τον υπερρεαλισμό, η «ελληνικότητα» αποκτά μία πιο καθολική έννοια. Στα *Γραπτά* συναντάμε μια μορφή αυτής της «ελληνικότητας», όπου ο αρχαιοελληνικός μύθος υιοθετείται από την ποιητική του Εμπειρικού, και συγκεκριμένα στην ενότητα «Πρόσωπα και έπη» (Γιατρομανωλάκης 1983: 11). Ο Εμπειρικός χρησιμοποιεί τον αρχαιοελληνικό μύθο. Εύλογο είναι να ερωτηθούμε πώς αυτή η στροφή στο παρελθόν δεν έρχεται σε εκ διαμέτρου αντίθεση με τα υπερρεαλιστικά ιδανικά, που υπερασπίζονται τη ρήξη με την παράδοση και την υπέρβαση των εθνικών συνόρων.⁸¹

«Οι άνθρωποι που τόνισαν επανειλημμένα σε μανιφέστα και διακηρύξεις την ολοκληρωτική απελευθέρωση του νου και την πίστη τους στη σκέψη που υπαγορεύεται

⁸⁰ «Είναι φανερό ότι η διάδοση του υπερρεαλισμού στην Ελλάδα μετά το 1935 είναι πίσω από το πρόβλημα της ελληνικότητας, γιατί δεν είναι τυχαίο ότι οι διάλογοι και τα κείμενα σχετικά με το θέμα εμφανίζονται αποκλειστικά σχεδόν στη δεκαετία 1937-39, όταν ο υπερρεαλισμός στην Ελλάδα αρχίζει να κερδίζει έδαφος» (Τζιόβας 1989: 122). Με τον ευαγγελισμό του Εμπειρικού στον υπερρεαλισμό καταλαβαίνουμε ότι μεταμορφώνεται ο «ελληνισμός» στα γραπτά του. Ταυτόχρονα με την μύηση του στον μαρξισμό, ο οποίος δεν ανεχόταν «την εθνοκεντρική ομφαλοσκόπηση και ρητορεία» (Τζιόβας 1989: 116) και πρότεινε «διεθνιστικά οράματα», ενισχύεται αυτή η αλλαγή του Εμπειρικού από τον ελληνοκεντρισμό στον διεθνισμό. Μάλιστα, πρόκειται για μια εποχή που το ζήτημα της ελληνικότητας απασχολεί γενικά την λογοτεχνική κοινότητα και τις συζητήσεις τους (Τσάτσος-Σεφέρης).

⁸¹ Βλ. την άποψη Γιατρομανωλάκη: «...η στροφή του Εμπειρικού στη θεματολογία της ελληνικής μυθολογίας, αποτελεί βέβαια συνέχεια και προέκταση της στροφής του στην ελληνική παράδοση και λογοτεχνία και από μία άλλη σκοπιά αποδειχνει τον εθνικό χαρακτήρα που προσέλαβε ο υπερρεαλισμός στην Ελλάδα. [...] Στην περίπτωση του Εμπειρικού ειδικότερα η “διαπήδηση” από την “προσωπική” στην καθολική μυθολογία και αντιστρόφως αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο της ενοποιητικής, φιλελεύθερης και συνθετικής γραφής του» (Γιατρομανωλάκης 1983: 11-112).

χωρίς τον παραμικρό έλεγχο της λογικής και πέρα από οποιοδήποτε αισθητικό και ηθικό έλεγχο, θα φαίνονταν να αντιφάσκουν αν χρησιμοποιούσαν ένα παλαιότερο υλικό και μάλιστα κλασικό» (Γιατρομανωλάκης 1983: 112).

Ωστόσο, ποτέ οι υπερρεαλιστές δεν αρνήθηκαν την άμεση σύνδεση του κινήματος του υπερρεαλισμού με τον ρομαντισμό και τον συμβολισμό. Και για τον ελληνικό υπερρεαλισμό ο διονυσιασμός ήταν κάτι που υπήρξε όχι μόνο στα κείμενα του Εμπειρικού αλλά στου Ελύτη, του Σεφέρη, του Κάλας, του Εγγονόπουλου, ιδιαίτερα την εποχή του μεσοπολέμου. Βέβαια, η χρήση του μύθου έχει και μια άλλη καταγωγή, και αυτή είναι «η φροϋδική στροφή στους αρχαίους ελληνικούς μύθους» (Γιατρομανωλάκης 1983: 114).

Η σχέση του Εμπειρικού με την «ελληνικότητα» και την έννοια του έθνους και του κράτους άλλαξε ριζικά με την πάροδο του χρόνου, και ιδιαίτερα μετά την υιοθέτηση μαρξιστικών και υπερρεαλιστικών αντιλήψεων, όπως προαναφέρθηκε. Η σκέψη του πάνω στην αντίληψη εθνικών ζητημάτων φαίνεται στο ποίημα «Όχι Μπραζίλια μα Οκτάνα» της ομώνυμης συλλογής *Οκτάνα* (Εμπειρικός 2009: 75-79). Η γενικότερη α-χρονία και α-τοπία με κάποιες εξαιρέσεις είναι χαρακτηριστικά που εντοπίζονται στο έργο του. Ένα από τα σταθερά μοτίβα του Εμπειρικού, λοιπόν, είναι ο διεθνισμός του, όπως τονίζει και ο Ν. Σιγάλας στο άρθρο «Η αναρχική γεωγραφία του Ανδρέα Εμπειρικού ή Ο υπερρεαλισμός πέραν της ατομικότητας και των πατρίδων» (2004: 54-129). Όπως είδαμε, η σχέση του με την πατρίδα αλλάζει μορφή και σχήμα, όσο κυλάει ο χρόνος. Η αρχική αγάπη για την «Ρωμιοσύνη», θα παραμείνει αγάπη, αλλά δεν θα έχει ως αντικείμενο της την «Ελλάδα» ως εθνικό σύμβολο. Προς το τέλος της ζωής του είχε σχηματίσει μια πιο κατασταλαγμένη αντίληψη. Σε μια ηχογραφημένη συζήτηση του 1975 ακούμε: «Το τρομερό δίλημμα. –Την αγαπάς βρε αδελφέ την πατρίδα; [...] –Ναι. Είσαι πατριώτης; –Όχι. –Πώς την αγαπάς; Από ιδεολογία αγαπάς τη γυναίκα σου; Αμφιβάλλω τότε αν είσαι καλός εραστής. Έτσι αγαπώ την Ελλάδα. Βγήκα από τη μήτρα της, αλλά δεν είμαι πατριώτης, είμαι ιδεολόγος πολύ πέραν των πατρίδων. Αν είναι ανάγκη όμως και κινδυνεύσει η Ελλάς και με καλέσουν υπό τα όπλα, και 78 ετών να είμαι θα πάω. Και με πρησμένο χέρι θα πάω. Αλλά δεν είμαι πατριώτης. Δεν είμαι εθνικόφρων. Δεν είμαι. Ούτε καταδέχομαι να πω ότι είναι ιδεολογία η εθνικοφροσύνη.» (Σιγάλας 2004: 107).

Βλέπουμε πώς γεννιέται μέσα του το εθνικό αίσθημα, μέσω του Παλαμά και της επιρροής από την οικογενειακή εμπλοκή με την κυβέρνηση του Βενιζέλου. Ωστόσο, αυτή η μορφή του εθνικού αισθήματος αλλάζει. Η «Ρωμιοσύνη» δεν είναι πλέον ιδανικό. Υπάρχει η σκέψη, η φροντίδα και η αγάπη για την πατρίδα αλλά όχι η εξιδανίκευση.

Η επιστολή που γράφεται στις 26/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 137) ακολουθεί ακριβώς το ίδιο μοτίβο και την ίδια θεματική με την επιστολή της 20/10/1922. Δηλαδή η θεματική του νερού που συνδυάζεται με υπαρξιακά και φιλοσοφικά ζητήματα, όπως αυτό της ροής του χρόνου. Γράφει ο Εμπειρικός: «Ναι, ναι η νιότη φέβγει σαν τα νερά ταγύριστα των ποταμών που κυλάν μέσα από κάμπους και λιβάδια σε χαράδρες και σ' ερημιές. Καμιά φορά φαίνονται σαν ασάλεφτα. Τι απάτη! Κυλανε πάντα, φέβγουνε, είτε σιωπηλά και ήμερα, είτε μανιασμένα κι ορμητικά, πάντα τραβάν κατά την εκβολή. Κ' εκεί, πια, είναι η συχώνεψη. Σβήνει το γλυκό νερό μες' την αρμύρα της θάλασσας. Έτσι κι ο άνθρωπος. Είτε

σιγαλά κατεβαίνει, είτε γκρεμίζεται απότομα, πάντα στη γης καταλήγει, πάντα στο χώμα ξαναγυρνά. Και όταν μια φορά σε σκεπάσει τι μνήσκει; Ίδού το μεγαρώτημα. Ένα μόνο βλέπουμε 'τα χορταράκια που θα φυτρώσουν πάνω από το μνήμα...' Σαν που είπε κάπου ο θείος Τολστόης» (137).

Βλέπουμε και εδώ, όπως και στις 20/10/1922, να υπάρχει ένας φόβος· και ιδιαίτερα ο φόβος του θανάτου. Το νερό εδώ φέρνει θλίψη στον ποιητή, καθώς του θυμίζει πόσο γρήγορα κυλάει η ζωή. Θα λέγαμε πως για έναν άνθρωπο στα είκοσι ένα του χρόνια είναι ένα προσωπικό ερώτημα κάπως αταίριαστο. Όμως επιβεβαιώνεται αυτό που είδαμε, στον αυτοβιογραφικό άξονα των επιστολών, η τάση προς κατάθλιψη που είχε ο Εμπειρικός, η οποία φαίνεται μέσα σε όλο τον αριθμό των επιστολών.

Ωστόσο, μια ενδιαφέρουσα προσθήκη σε αυτή την επιστολή είναι ο «θείος Τολστόης». Ο Εμπειρικός τοποθετεί μία φράση από τον Τολστόι μέσα στην επιστολή του, ενώ αναφέρεται στην ταχύτητα με την οποία κυλάει ο χρόνος και πως η τελική κατάσταση όλων είναι ο θάνατος. Όπως αναφέρει στην συνέντευξη που δίνει στην Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου, «Το πνευματικό μου βάπτισμα έγινε με τον Λέοντα Τολστόι. Με συγκίνησε βαθύτατα. [...] Εγνώρισα τον Τολστόι όχι μόνον σαν καλλιτέχνη αλλά σαν φιλόσοφο που εμάχετο για την κοσμοθεωρία που θεωρούσε σωστή» (Βούρτσης 1985: 517). Δεν θαυμάζει μόνο τον Τολστόι σαν συγγραφέα αλλά και σαν φιλόσοφο. Και όντας έφηβος ακόμα όταν τον πρωτοδιαβάσει, ενθουσιάζεται με αυτή τη διαφορετική και ελεύθερη κοινωνία που παρουσιάζει ο Ρώσος συγγραφέας. Η πρώτη επαφή με μία πιο «αναρχική» προσέγγιση πρέπει να είναι αυτή με τον Τολστόι. Η φιλοσοφία του ίδιου, η οποία αντιτίθεται στην κάθε κρατική εξουσία και δηλώνει εμπιστοσύνη στην ικανότητα του ανθρώπου να δουλεύει και να εξελίσσεται, όντας κοντά στη φύση, χωρίς ο κόπος του να γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης. «Οι τολστοϊκές ιδέες μιας παγκόσμιας, πέραν των εθνών, αταξικής κοινωνίας, διοχετεύεται σε μεγαλύτερη ηλικία στο μαρξισμό του Εμπειρικού» (Σιγάλας 2004: 105). Ο Τολστόι φαίνεται να επηρεάζει την γραφή και την ιδεολογία του Εμπειρικού και μετέπειτα. Η οικειότητα που νιώθει ο ίδιος με τον συγγραφέα αυτόν εκδηλώνεται και με την προσφώνηση «θείος Τολστόης».

Στις 31/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 139, 142, 145-146, 148, 152, 155-156, 158) έχουμε δύο λογοτεχνικά ζητήματα. Πρώτον, καθώς ο Εμπειρικός περιγράφει τη Δύση του ηλίου πίσω από τις βουνοκορφές του Dent du Midi⁸², χρησιμοποιεί το γνωστό σε εμάς ερωτικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί για να περιγράψει τα τοπία-γυναίκες. Εδώ γράφει «κάτασπρες παρθένες» (Εμπειρικός 2009: 152) για να περιγράψει τις βουνοκορφές της οροσειράς, «οι στερνές αχτίδες θα παιγνιδίζουν με τα βουνά και θα υπόσκονται ερωτικά την πιστροφή του άβριου»(155), τοποθετεί μία ερωτική ατμόσφαιρα στο παιχνίδι του φωτός και «ω τότε θαπολάψουμε εμείς το θείο ροδόβαμμα των των παρθενικών κορφών» (Εμπειρικός 2009: 155), πάλι τοποθετεί μία ερωτική υφή στο νόημα της πρότασης. Οι περιγραφές αυτές των τόπων και των τοπίων, του Μπογιατιού, της Νίκαιας και των ελβετικών βουνών, είναι ένας πρώτος σχεδιασμός των μετέπειτα διττών τοπίων που θα περιγράψει ο Εμπειρικός στα

⁸² Οροσειρά της Ελβετίας.

ποιήματα του. Η διττή μορφή αυτή αποτελείται από τον πραγματικό τόπο και το τοπίο ενός γυναικείου σώματος που αφήνει να σχηματιστεί στο μυαλό του αναγνώστη ενώ αυτός περιγράφει το πρώτο. Αυτό συμβαίνει σε ποιήματα όπως το «Τόπος τοπείου» και το « Φώς παραθύρου» (Εμπειρικός 2012στ: 53-60 και 61-68).

Για ακόμη μία φορά επανέρχεται ο Παλαμάς, καθώς εκφράζει τη λύπη του αναπολώντας τους περιπάτους που έκανε με τον φίλο του (πιθανόν τον Ηρακλή Ιωαννίδη), ο οποίος φαίνεται να βασανιζόταν:

«Με τα ολόανθα νιάτα, με το νού το γοργό

Περπατούσαμ' ο φίλος και γώ» (Εμπειρικός 2009: 158).

Η επιστολή που γράφεται στις 12/3/1923 (Εμπειρικός 2009: 159) είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα λογοτεχνίζουσας επιστολής. Μπορούμε να την διακρίνουμε σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, «Αγαπητέ Μαράκη [...] για τις ιέριες του», η γραφή η ίδια έχει λογοτεχνικές αξιώσεις. Στο δεύτερο, «Μα νομίζω [...] Αντρέας», ο γράφων σχολιάζει ένα λογοτεχνικό έργο από φιλολογικής απόψεως, το *Σκλάβοι στα δεσμά τους* του Θεοτόκη (Εμπειρικός 2009: 162).

Το κομμάτι με τις λογοτεχνικές αξιώσεις θυμίζει πιο πολύ κεφάλαιο μυθιστορήματος. Ειδικά με τις περιγραφές των χαρακτήρων που δουλεύουν στα γραφεία B.S.C. Ltd.⁸³ Αναφέρεται στο απολυμένο, μη απαραίτητο προσωπικό με την έκφραση «της λείπουν μερικά γριναζάκια δεφτερέβουσας εντελώς σημασίας» (Εμπειρικός 2009: 159).

Ενδιαφέρον είναι ο τρόπος που μιλάει για το «βιβλίο» της ζωής σύμφωνα με τον Γιατρομανωλάκη (Γιατρομανωλάκης 2014: 41)⁸⁴. Γράφει ο Εμπειρικός:

«Μου φάνηκε, σα να διάβαζα ένα βιβλίο με πολλά κεφάλαια, όπου κόντεψα να ξεχάσω κάποια πρόσωπα που συστηθήκανε στην αρχή κάποιου κεφαλαίου μέσα σε κείνη δα την κάμερη, εδώ και λίγους μήνες πίσω. Και βέβαια που το ξέχασα, αφού το βιβλίο αφτό με τις ζωντανές σελίδες του, με συνεπήρε και με απίθωσε ξαφνικά σε άλλους τόπους, στη μέση άλλων ανθρώπων που τους αναγνώριζαν πραγματικά τα μάτια μου και η καρδιά μου. Σε λίγο ο άπιαστος συγκραφέας, που έγγραψε τόσα βιβλία, όσοι είναι οι τωρινοί και οι περασμένοι κάτοικοι της παλαιάς μας γης, με μια σύντομη κατακλείδα τελείωσε το διάμεσα κεφάλαια του βιβλίου που μου γράφει, και να με πάλι, βρίσκουμαι μπροστά σε κείνους που ξαναζωντάνεψαν αγνάντια μου. Ο συγκραφέας ξανάπιασε το παλιό νήμα και αρχινά και πλέκει πάλι, γύρω από τα ξεχασμένα πρόσωπα. Και το βιβλίο ξακολουθεί...» (Εμπειρικός 2009: 160).

Τοποθετεί την καθημερινότητα του σε ένα λογοτεχνικό πλαίσιο. Η ζωή του γράφεται από ένα «συγκραφέα», για τον οποίο ο ίδιος έχει επίγνωση και περιμένει ποια θα είναι η

⁸³ B.S.C. Ltd: Byron Steamship Company Ltd, η ναυτιλιακή εταιρεία των αδελφών Εμπειρικών.

⁸⁴ Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «...τα όποια γεγονότα βιώνει είναι ωσάν συμβάντα αποτυπωμένα σε ένα "βιβλίο" που γράφεται από έναν άπιαστον συγγραφέα για να το διαβάσει ο ίδιος. Πρόκειται για το βιβλίο της ζωής που ο ίδιος διαβάσει καθημερινά» (Γιατρομανωλάκης 2014: 41).

επόμενη κίνηση αυτού του «συγκραφέα». Υιοθετεί ένα προσωπίο, με τον ίδιο τρόπο όπως και στα ποιήματα του.⁸⁵

Στη συνέχεια περιγράφει τους χαρακτήρες των υπαλλήλων του γραφείου, με έναν τρόπο λογοτεχνικό. Σαν να αποτελούν «τύπους» ανθρώπων και να μην είναι πραγματικοί άνθρωποι ξεχωριστοί. Ο κ. Εμορφόπουλος, ο κ. Παπαδάτος και ο κ. Bannatyne είναι οι χαρακτήρες για τους οποίους διαβάζουμε. Τον πρώτο τον χαρακτηρίζει ως «απαρράλλαχτα πολιάσκολο, απαρράλλαχτα στερεότυπο, απαρράλλαχτα σιγομίλητο και επιφυλαχτικό» (Εμπειρικός 2009: 160). Βλέπουμε την επανάληψη του επιρρήματος «απαρράλλαχτα». Ενώ τον τρίτο τον χαρακτηρίζει ως το «πιο κωμικό (αντικειμενικά) άτομο, ή τουλάχιστο his person suggests a comical type» (160). Κάνει αναφορά σε τύπους, γενικεύοντας τα πρόσωπα και απομακρύνοντας τα από μια πιο προσωπική προσέγγιση.

Στο δεύτερο μέρος, παρακολουθούμε την φιλολογική ανάλυση του *Οι Σκλάβοι στα Δεσμά τους* του Θεοτόκη από τον Εμπειρικό στον αδερφό του Μαράκη. Φαίνεται από τις συζητήσεις τους το κοινό τους ενδιαφέρον για τα λογοτεχνικά ζητήματα.⁸⁶ Και όχι μόνο επιφανειακά, καθώς φτάνουν μέχρι το σημείο της ανάλυσης σε βάθος, του έργου και του χαρακτήρα του.

Ο Εμπειρικός θεωρεί ισάξιο το έργο αυτό με το *Όνειρο του Γιαννίρη* του Ψυχάρη. Αυτή η σύγκριση είναι σημαντική, γιατί προοικονομείται η θέση που θα πάρει και μετέπειτα στο για την γλώσσα του κειμένου (Πολίτης 1985: 208-210). Το θεωρεί αναζωογονητικό, γιατί φαίνεται πως διακρίνει πολλές αρετές σε αυτό, «με τόσο πλούτο *καλοχρωματισμένων* πορτραίτων, και με τόση τέχνη ξοδεμένη στις δυνατές και τις λεπτές αντάμα πινελιές» (Εμπειρικός 2009: 162). Μάλιστα προτάσσει και μία καθαρά φιλολογική ανάλυση. Μπορεί και διακρίνει, δηλαδή συλλαμβάνει την ουσία του μυθιστορήματος, αναλύοντας τον τρόπο της κατασκευής του (Γιατρομανωλάκης 2009: 37).

Εκτιμάει την ατμόσφαιρα που δημιουργεί ο Θεοτόκης, γιατί μέσα από αυτήν παρέχει τα κατάλληλα μέσα για μια σημαντική ανάπτυξη. Και κάνει μία «βαθμιαία και λογική επεξεργασία του καθενός συντελεστή της πλοκής» (Γιατρομανωλάκης 2009: 37). Ο Εμπειρικός δίνει βάρος στο χτίσιμο των χαρακτήρων, και θεωρεί το έργο επιτυχημένο γιατί έχει «ψυχολογημένες ζουγραφιές» (Εμπειρικός 2009: 163), δηλαδή δεν αντιμετωπίζει τους χαρακτήρες ως απλούς συντελεστές της πλοκής αλλά ως χαρακτήρες με δικό τους αυτόνομο βάθος και πάθη. Αφιερώνει δύο σελίδες περίπου για να αναλύσει τους χαρακτήρες του βιβλίου, «τον Αλέξανδρο Οφιομάχο, την Αιμιλία Βαλσάμη, τον Άλκη και τον Πέτρο Αθάνατο» (163). Αξιόλογο είναι πως σχολιάζει το έργο και από την άποψη της γλώσσας. Οπαδός της δημοτικής σε αυτή τη περίοδο της ζωής του, μαθητής του Ψυχάρη, μαλλιάρος, υπερασπίζεται ακριβώς αυτά τα διδάγματα στη κρίση του βιβλίου του Θεοτόκη. Ενώ αναγνωρίζει μεγάλη αξία σε αυτό, επικρίνει τη χρήση του κερκυραϊκού ιδιώματος μέσα στο

⁸⁵ Κυρίως στα *Γραπτά* το πρόσωπο του ποιητή υποκαθίσταται από διάφορα προσωπία (personae) (Γιατρομανωλάκης 1983: 109).

⁸⁶ Βλ. τα λόγια του Εμπειρικού προς τον αδερφό του Μαράκη: «Τώρα θέλω να σε φκαριστήσω για το γράμμα σου, και να χαρώ μαζί σου, που το τελευταίο έργο του Θεοτόκη σου άρεσε, όπως μου λες» (Εμπειρικός 2009: 162).

έργο. Θα προτιμούσε να είχε γραφεί το έργο χωρίς «καθόλου ποικιλίες και να είχαν λεχτικά και κατάληξες ρηματικές, παντού ομοιόμορφα» (Εμπειρικός 2009: 166). Τέλος αναφέρεται και ο Βουτυράς, με μία ελπίδα για την προοπτική του συγγραφέα (166).

Μία παρόμοια προσπάθεια βρίσκουμε, όχι σε επιστολή αλλά στις τελευταίες σελίδες ενός τετραδίου του 1960, που περιλαμβάνουν την αρχική μορφή της *Οκτάνας*. Πρόκειται για ένα κείμενο του Ανδρέα Εμπειρικού που σχολιάζει το μυθιστόρημα του Δημήτρη Καραγάτση *Σέργιος και Βάκχος* (Εμπειρικός 2013).

Συνοψίζοντας, οι επιστολές αυτής της περιόδου, όσον αφορά την γλώσσα γραφής και το περιεχόμενό τους, είναι έντονα επηρεασμένες από τον Παλαμά, το πρότυπο του Εμπειρικού για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο (1921-1923). Μάλιστα όπως διαβάζουμε στα *Γράμματα*, ο νεαρός Εμπειρικός πρέπει να είχε συναντήσει τον Παλαμά δύο φορές, το 1923 και το 1926: «Ανάμεσα στα βιβλία του Α.Ε., διασώζεται η ποιητική συλλογή του Κ. Παλαμά *Πεντασύλλαβοι – Τα παθητικά κρυφομιλήματα – Οι λύκοι – Δυό λουλούδια από τα ξένα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1925, με ιδιόχειρη αφιέρωση του Κ. Π. «Πάντα θα θυμάται ο ποιητής τις ωραίες στιγμές του δειλινού (26 του Ιουλίου 1926) που πέρασε στο κελλί του με τον κύριο Αντρέα Εμπειρικό, που του κάνει τη χαρά να τον ξέρη και να τον αγαπά. Κωστής Παλαμάς. Αθήνα» (Γιατρομανωλάκης 2009: 42). Η πρώτη φορά που τον εμπιστεύτηκε φαίνεται να ήταν «κάποιο δειλινό τον χειμώνα του 1923» (Γιατρομανωλάκης 2009: 44). Ο συνδυαστικός κρίκος ανάμεσα σε αυτές τις δύο προσωπικότητες είναι ο κ. Χρήστος, δάσκαλος της οικογένειας Εμπειρικού και γνωστός του Παλαμά, όπως μαθαίνουμε από τα ίδια τα λόγια του δεύτερου, ο οποίος γράφει στον Γιώργο Κ. Κατσίμπαλη: «Μιάν ιδέαν του κύκλου αυτού, ζωηρή και αλησμόνητη, μου έδωκε τον περασμένο χειμώνα, νομίζω, η επίσκεψη ένα δειλινό του κυρίου Εμπειρικού, που μου έφερε προς τους άλλους και τους χαιρετισμούς του κυρίου Κίτσου, που, καθώς φαίνεται πρωτοστατεί, στη συμπάθεια που τόσο ευγενικά δείχνεται προς τον ποιητή. Και ακόμα δεν κατόρθωσα ούτε ένα απλό και ξερό ευχαριστώ να τους στείλω» (Γιατρομανωλάκης 2009: 44). Ταυτόχρονα, βλέπουμε μια φωτογραφία του ίδιου που στέλνει ο Παλαμάς στο «φίλο» του Εμπειρικού στις 3.8.1927 (45).

Στις επιστολές που γράφει ο Εμπειρικός, τον Αύγουστο του 1921 (Εμπειρικός 2009: 63-65), στις 6/2/22 (75, 78, 79, 84, 85, 86, 89) στις 10/10/1922 (101-102), 16/10/1922 (107-113) και στις 25/10/1922 (129-135) και στην *Φλογέρα του Βασιλιά* του Κ. Παλαμά εντοπίζεται μια πληθώρα κοινών στοιχείων. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει την θέση που διατηρεί ο Παλαμάς στο συγγραφικό σύμπαν του Εμπειρικού εκείνη την περίοδο, μία θέση που διατηρήθηκε στο πέρασμα του χρόνου. Τα διδάγματα του Παλαμά ο Εμπειρικός τα απορρόφησε, τα επεξεργάστηκε και τα προσάρμοσε στα μέτρα του, γεγονός που θα φανεί στην μετέπειτα παραγωγή του.

Καταρχάς, υπάρχει ένα κοινό μοτίβο: η προσπάθεια σύνδεσης της αρχαιοελληνικής παράδοσης, του Βυζαντίου και της νεοελληνικής πραγματικότητας. Στην *Φλογέρα του Βασιλιά* «όσον αφορά τη μορφή, το ύφος και τη θεματική του, το ποίημα προσπαθεί να φέρει κοντά τα πιο σημαντικά ρεύματα, όπως τα αντιλαμβάνεται ο Παλαμάς, του Ελληνισμού διά μέσου των αιώνων: τον αρχαίο κόσμο (έπος) το Βυζάντιο (μέτρο, πολλά υφολογικά χαρακτηριστικά) και την σύγχρονη παράδοση (μέτρο, γλώσσα, υφολογικά χαρακτηριστικά)»

(Beaton 1996: 126). Μια παρόμοια προσπάθεια κάνει και ο Εμπειρικός στην επιστολή της 25^{ης} Οκτωβρίου του 1922 (Εμπειρικός 2009: 129-135), επηρεασμένος από τον «Τρισμέγαλο ποιητή», τον Παλαμά. Εκμεταλλευόμενος το πρόσωπο του ποιητή, περιγράφει μια φανταστική πομπή που σαν όνειρο παρουσιάζεται μπροστά του. Αυτή η πομπή αρχίζει με πρόσωπα του αρχαιοελληνικού παρελθόντος, όπως: «Όμηροι και Τυρταίοι, Δημοστένηδες και Πλάτωνες, Περικλήδες και Θεμιστοκλήδες, Λυκούργοι, Αριστοτέληδες και Αλέξαντροι, Πανώριοι του νου θεοί και του σπαθιού ηρώοι. Μαζί σας οι σποριάδες Αχαιοί, Ίωνες και Δώριοι» (Εμπειρικός 2009: 131). Συνεχίζει με βυζαντινές μορφές: «Ρωμιογέννητοι και οι Ελληνογέννητοι Κωνσταντίνοι, Τσιμισκήδες, Σλαβομάχοι, Φωκάδες, Νικηφόροι του Ισλάμ ξολοθρεφτές, Ιουλιανοί και Λέοντες, Παραβάτες και Σοφοί, Βασίληδες και Ηράκλειοι ρηγάδες σπαθοφόροι» (Εμπειρικός 2009: 131). Παρουσιάζονται και ονόματα των ηρώων και των συγγραφέων της Επανάστασης του 1821: «Τον τραβούν οι Αντρούτσοι κι ο Κολοκοτρώνης, ο Μιαούλης κι ο Κανάρης. Πίσω τα φουστάτα οι κλεφτουριές. Κι' οι λέφτεροι πολιορκημένοι είναι εκεί, κι' ο Σολωμός ο Ψάλτης της Ελεφτεριάς» (Εμπειρικός 2009: 131). Η πομπή αυτή των «αιώνιων πατέρων» κλείνει με προσωπικότητες της σύγχρονης πραγματικότητας του ποιητή: τον Παλαμά, τον Ψυχάρη, τον Βενιζέλο και τον πατέρα του, Λεωνίδα Εμπειρικό (Εμπειρικός 2009: 134). Έτσι, με αυτό τον τρόπο συνδέει τις κύριες φάσεις του ελληνισμού όπως τις αναφέρει και ο Παλαμάς: αρχαία Ελλάδα, Βυζάντιο και τη σύγχρονη παράδοση.

Ο Παλαμάς στην *Φλογέρα του Βασιλιά* χρησιμοποιεί το συγκεκριμένο υλικό, δηλαδή δύο διαφορετικά ιστορικά γεγονότα (της εποχής του Βουλγαροκτόνου και την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους σταυροφόρους δύομιση αιώνες αργότερα), διότι «έχουν άμεση σχέση με τους φόβους και τις φιλοδοξίες των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα: Οι σχέσεις με την Βουλγαρία βρίσκονται σε ένταση, με αφορμή το Μακεδονικό, και η 'Μεγάλη Ιδέα' μιας ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης, αυτή τη φορά από τους Τούρκους, φαινόταν περισσότερο παρά ποτέ πραγματοποιήσιμη» (Beaton 1996: 126). Το κείμενο του Εμπειρικού γράφεται τον Οκτώβριο του 1922, σε μια στιγμή που η 'Μεγάλη Ιδέα' έχει καταρρεύσει και η Ελλάδα ζει τις επιπτώσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής. Οι σκέψεις αυτές σε μια σελίδα αλληλογραφίας αποτυπώνουν την πίστη που είχε ο Εμπειρικός τότε στο ιδανικό της πατρίδας, όπως το εξέφραζε ο Παλαμάς. Ο ένας βέβαια απευθύνεται στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, ενώ ο άλλος στον αδερφό του.

Μια άλλη ομοιότητα που παρατηρείται ανάμεσα στη γραφή του Εμπειρικού και του Παλαμά, είναι η προσωποποίηση των τόπων. Οι τόποι αντιμετωπίζονται σαν ζωντανά πλάσματα με χαρακτήρα γυναίκας. Ο Εμπειρικός περιγράφει μια Μικρασιάτικη Γη, η οποία είναι «Μάνα μας» και «νοιώθει μίαν ανέκφραστη ηδονή, αντάμα μ' ένα ιερό αναγάλιασμα» (Εμπειρικός 2009: 64) και την Ανατολή, η οποία «βαφόταν πορφυρένια» (65). Ο Παλαμάς, περιγράφει πόλεις που συμπεριφέρονται σαν να έχουν ρόλο γυναίκας:

«Φαντάζει κ' η Αντιόχεια, πλάϊ στον Ορόντη, νύφη,

σαν κάμπος με τα λουλούδια, σαν ουρανός με τ' άστρα.

Και κρύβοντας η Πέργαμο στο βαθουλό της κόρφο

θρέφει τους πολεμόχαρους θεούς και τους γιγάντους» (Παλαμάς: 52).

Μία μορφή που χρησιμοποιείται και από τους δύο είναι ο Διγενής Ακρίτας. Ήρωας του γνωστού από την παράδοση έπους και πρωταγωνιστής των ακριτικών τραγουδιών, ο οποίος αποτελεί σύμβολο δύναμης. Είναι ένας ατρόμητος ήρωας, τον οποίο δεν μπορούν να σταματήσουν ούτε οι υπερφυσικές δυνάμεις. Έχει πολύ στενή σχέση με τον «μάβρο» του και τολμάει να τα βάλει ακόμα και με τον Χάρο (Πολίτης 2017: 55-57). Ο Εμπειρικός στις επιστολές της νιότης του αναφέρεται και αυτός στον ήρωα αυτό της Ρωμιοσύνης δύο φορές: «Είναι οι Ακρίτες θρυλλικοί, κι' ο Διγενής μέσα στους πρώτους πρώτους» (Εμπειρικός 2009: 132) και «της Μικρασίας τα νιογέννητα αδέρφια του Διγενή Ακρίτα» (Εμπειρικός 2009: 133). Η θέση που έχει ο Διγενής στο ιδεολογικό σύστημα του Εμπειρικού φαίνεται να είναι υψηλή και να ανταποκρίνεται ακριβώς στην παράδοση και στην εικόνα που παρουσιάζει ο Παλαμάς για την ηρωική αυτή φιγούρα. Γράφει ο Παλαμάς στην *Φλογέρα του Βασιλιά*:

«Ο Διγενής γιατ' είμ' εγώ, γιατ' είμ' εγώ ο Ακρίτας,

Τραβώ προς την Ανατολή και πάω κατά τη Δύση,

κι όπου κλεισούρα καρτερώ και στέκομαι όπου πόρτα.

κι όλο κρατώ στ' απόμακρα με τη γυμνή ρομφαία

της Ρωμιοσύνης τον οχτρό, τον άπιστο του θρόνου» (Παλαμάς: 123).

Η χρήση του Διγενή Ακρίτα οδηγεί σε μία αβίαστη σύνδεση και με τα δημοτικά τραγούδια, κυρίως τα ακριτικά δημοτικά, όπως είδαμε παραπάνω. Μία θεματική τους είναι ο θάνατος, αλλά δεν παρουσιάζεται με την μελαγχολική του χροιά. Μέσα στα *Γράμματα* πολλές φορές βλέπουμε εικόνες που σχετίζονται με τον ενταφιασμό: «τα δάφνινα στεφάνια στους νωπούς τους τάφους» (Εμπειρικός 2009: 63), «Κατάχαμα κοιμούνται ΕΚΕΙΝΟΙ που πότισαν τον πολύκαρπο κάμπο με το αίμα τους το αγνό το παρθένο, δημιουργώντας, δίνοντας καινούργια πνοή σε κάτι που ποτέ δεν έπαψε να ζη, πάντα υπήρξε και που θα υπάρξει πάντα» (63) και «λαφρύ το χώμα που σκεπάζει τους νεκρούς της και μαλακό το κρεβάτι των πολεμιστάδων» (64). Στην *Φλογέρα του Βασιλιά* όλο το ποίημα έχει ως αφορμή την ανακάλυψη του τάφου του Βασιλείου Β', μέσα στον οποίο βρισκόταν και μια φλογέρα, που αρχίζει να διηγείται όχι τα κατορθώματα του στη μάχη, αλλά επικεντρώνεται στο «προσκύνημα του Βασιλείου στην Αθήνα για να προσευχηθεί στην εκκλησία της Παναγίας που ήταν κάποτε ο Παρθενώνας» (Beaton 1996: 126).

Παλαμάς και Εμπειρικός θεωρούν την Αθήνα έναν ιδιαίτερο τόπο. Ο Εμπειρικός την ονομάζει «το πνευματικό καμίνι όπου χαλκέβονται όπου σφυροκοπούνται όλες ανεξάρτητα οι ιδέες και όλες οι ελπίδες μεγάλες, και μικρές» (Εμπειρικός 2009: 110). Η φλογέρα περιγράφει το προσκύνημα του Βουλγαροκτόνου στην Αθήνα. Ταυτόχρονα, ο Παλαμάς την τοποθετεί στο κέντρο της ιστορίας του. Της δίνει μια ιδιαίτερη θέση στο ποίημα, καθώς στην

Αθήνα βρίσκεται ο ναός της Παναγίας και παίρνει λίγη από την δόξα της. Την χαρακτηρίζει «ζαφειρόπετρα στις γης το δαχτυλίδι» (Παλαμάς 1909: 91).

Τέλος, μέσα στις επιστολές ο Εμπειρικός έχει κάποιες ξεκάθαρες αναφορές σε στίχους του Παλαμά αλλά και κάποιες έμμεσες. Στις 25/10/1922 παραθέτει τους στίχους : «Έρμη σκλάβα, πικρή Ρωμοσύνη», από τον Στ' Λόγο του παλαμικού *Δωδεκάλογο του Γύφτου* (Εμπειρικός 2009: 130) και στις 31/10/1922 γράφει : « 'Με τα ολόανθα νιάτα, με το νου το γοργό. Περπατούσαμ' ο φίλος μου και γω.' » Αφτός ο στίχος του Παλαμά βουίζει τούτη τη στιγμή σταφτιά μου» (158) από το ποίημα *Τα Κοράκια* από την ποιητική συλλογή του Παλαμά *Τα Παράκαιρα* (1918). Αυτός ο στίχος εμφανίζεται και άλλη φορά στις 6/2/22 (Εμπειρικός 2009: 75). Άλλος ένας στίχος που υπάρχει γραμμένος στο πλάι μιας φωτογραφίας, προφανώς του σπιτιού με κατοικούσαν στο Μπογιάτι, είναι: «Το σπίτι, ας το νοθέψανε το σχήμα και το χρώμα και ανόθευτο και αγάλαστο, να με προσμένει ακόμα» (76) από το ποίημα «Το σπίτι που γεννήθηκα» της συλλογής του Παλαμά *Τα Παράκαιρα*.

Διαβάζοντας την επιστολή που γράφει ο Εμπειρικός στον Μαράκη στις 16/10/1922 βλέπουμε δύο έμμεσες αναφορές σε δύο έργα του Παλαμά, *Τα μάτια της ψυχής μου* (1892) και *Η Φλογέρα του Βασιλιά* (1910). Συγκεκριμένα, όταν εκφράζει την νοσταλγία του για την πατρίδα του, όπως αναφέρει, γράφει: «Το βλέμμα θολώνει, μα της ψυχής τα μάτια τότες βλέπουν πιο καθαρά, πιο ξάστερα τα πάντα» (Εμπειρικός 2009: 107). Ενώ λίγο πιο κάτω, όταν περιγράφει την βύθισή του σε ένα όνειρο, "ακούει" μια φλογέρα:

«Και άξαφνα! Θεέ μου τι μαγεία! Η φλογέρα. Γρικώ το θείο της σκοπό μελαγχολία γεμάτο. Και η κάμερη μου μυρίζει θυμάρι απ' τα βουνά και τα λειβάδια της Ελλάδας, της Ρωμοσύνης όλης. Η γαλήνη μου φέρνει ξαφνικά ανησυχία. Η ειρήνη μου σηκώνει τρικυμία στην καρδιά και η γλυκειά φλογέρα μου συνεπέρνει την ψυχή και την ταλαντέβει σε κύματα ανέκφραστης λύπης [...] Και όμως μου φέρνει μια παράξενη ηδονή. Για μια στιγμούλα είμαι εφτυχισμένος. Παιξ' τη φλογέρα σου τσοπανόπουλο, παίξε την και πες τον καημό σου όλο. Ίσως να ναι ο καημός σου ο ίδιος ο δικός μου. Νιώθω τον σκοπό σου να μιλάη στην ψυχή μου. Ο αντίλαλος του ριζώνεται βαθιά βαθιά στον νου μου» (109).

Ο πατρινός συγγραφέας είχε καταλυτικό ρόλο στα πρώτα συγγραφικά βήματα του Εμπειρικού, όπως βλέπουμε στις επιστολές, καθώς ακόμα και σε αυτές βλέπουμε να επηρεάζει τη θεματική, τη γλώσσα και το ύφος στο οποίο γράφει. Ο τεράστιος θαυμασμός που εκφράζει ο Εμπειρικός για τον Παλαμά και την προσφορά του ως συγγραφέα φαίνεται από το τρόπο που τον περιγράφει στις 25/10/1922: «Ο αδύνατος λιγνός με τα βαθιοστόχαστα μάτια. Σα προφήτης της γενιάς μας ο ηλιογέννητος Παλαμάς. Ο Τρισμέγαλος ποιητής. Ψάλτης όλων των πατρίδων. Ψάλτης της ύλης και της ψυχής» (Εμπειρικός 2009: 134).

Μπαίνουμε σίγουρα στον πειρασμό να αντιμετωπίσουμε τις επιστολές της περιόδου 1921-1923 ως λογοτεχνικά κείμενα, συγκεκριμένα αυτές που γράφονται τον Αύγουστο 1921 (63-65), 6/2/22 (75-94), 16/10/1922 (107-113). Βλέπουμε πως σκοπός τους δεν είναι μόνο να μεταφερθεί το μήνυμα από τον πομπό στον δέκτη, όμως μας ενδιαφέρει το ίδιο το μήνυμα, ο τρόπος που εκφέρεται. Το μόνο σημαντικό δεν είναι το μήνυμα να φτάσει από τον πομπό στο δείκτη αλλά την ίδια βαρύτητα έχει και το ίδιο το μήνυμα απομονωμένο από το

πως το εκμεταλλευόμαστε. Οι επιστολές του Εμπειρικού δεν έχουν μόνο χρηστικό χαρακτήρα, αλλά έχουν αξία και σαν λογοτεχνικά κείμενα, καθώς η κύρια λειτουργία τους είναι ποιητική,⁸⁷ με αποκορύφωμα την επιστολή μέσα στην οποία βρίσκονται ποιητικές προσπάθειες του Εμπειρικού (Εμπειρικός 2009: 129-135). Ανάμεσα στη ροή της επιστολής παρεμβάλλονται δύο φορές ποιήματα που αποτελούνται από δύο στροφές και ένα από τέσσερις στροφές (131-134).

Κάνοντας μια προσπάθεια να αντιγράψουμε μόνο τους στίχους χωρίς την υπόλοιπη επιστολή, έχουμε το παρακάτω αποτέλεσμα:

«Νομοθέτες, ποιητάδες
κι' αχνοπρόσωποι σοφοί,
οι Ολύμπιοι αστράφτουν
κι όλοι οι βωμοί.

Και διαβαίνουν. Μα που πάνε,
σ' άυλες χώρες της σκιάς;
Σώπα συ ψυχή μου τώρα·
μην ρωτάς.

Η πεζούρα η καβάλλα,
ακρίτες και εκατόνταρχοι,
Και ρηγάδες πορφυρένιοι
πολέμαρχοι.

Παν' απ' όλους να πλανιέται
σε φωτόςγενεφο ο Εβραίος
ο θεόσταλτος πανώριος
Ναζωραίος.

⁸⁷ Βλ. την άποψη της Αρσενίου: «Λογοτεχνία είναι το σύνολο των έργων του λόγου με κύρια λειτουργία την ποιητική» (Αρσενίου 2012: 34).

Η αγλαότατη αρχαία
κι' η πανώρια Βυζαντινή,
κι' η σύγκαιρη η Ρωμιοσύνη.
Το παιδί.

Άδεια είναι τα παλάτια
άδειες εκκλησιές ναοί
άδειοι είναι και οι τάφοι
των προγόνων οι παλιοί.

Και περνάνε ομπροστά μου
Άρχοντες, σοφοί, ποιητές,
Στο δαφνόσπαρτο το δρόμο,
σα σκιές.

Και διαβαίνουν. Μα που πάνε,
σε σκοτάδια λησμονιάς ;
Όχι. Πάψε συ ψυχή μου
Βλέπε, μην ρωτάς...» (Εμπειρικός 2009: 131-134)

Στον «Πρόλογο» των *Γραμμάτων* ο Γιατρομανωλάκης παρατηρεί πως επιστολές που έχουν λογοτεχνική χροιά δεν εμφανίζονται ξανά μετά τις 12/3/1923 (Εμπειρικός 2009: 159-167). «Ο Α.Ε δεν "κάνει" λογοτεχνία».⁸⁸ Ωστόσο, ακόμα και αν δεν «κάνει» λογοτεχνία, μπορούμε να εκμαιεύσουμε κάποιες πληροφορίες στις μετέπειτα επιστολές για τα λογοτεχνικά του ενδιαφέροντα.

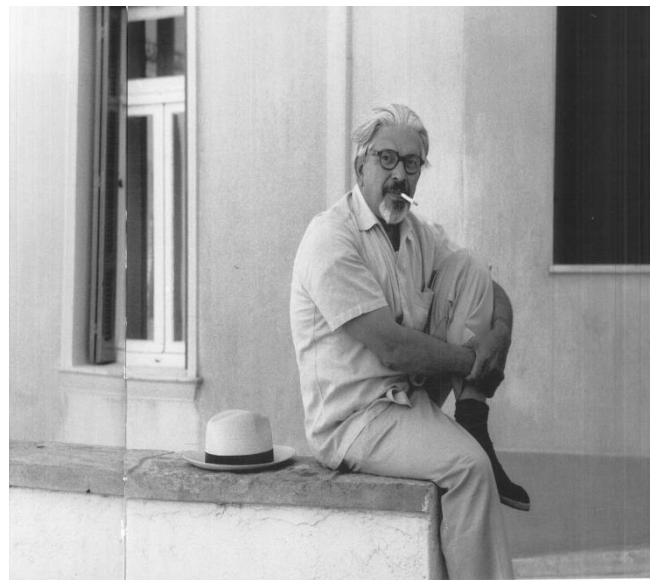
⁸⁸ Σύμφωνα με τον Γιατρομανωλάκη: «... δεν πρόκειται να συναντήσουμε κάποιον, ελάχιστο έστω, δείγμα της λογοτεχνίας εκείνης που θα εμφανιστεί αργότερα (σαν από πουθενά), ούτε φαίνεται κάτι που να προκαταλαμβάνει, έστω και αμυδρά, τα μελλοντικά γεγονότα» (Γιατρομανωλάκης 2009: 41).

Έτσι, στις 30/5/24 μαθαίνουμε πως παρακολουθεί στο King's College μαθήματα: «Ιστορία της Φιλοσοφίας», «Ethics», «Ψυχολογία» και «Αγγλική Φιλολογία» (Εμπειρικός, 2009: 171-172). Ο ίδιος προσπάθησε δύο φορές να ακολουθήσει τη καριέρα αυτή, της κλασικής φιλολογίας. Μαθαίνουμε επίσης για τα μουσικά του ακούσματα του, το «Ring του Wanger» και κάποια «έργα του Strauss» (172).

Σε ένα γράμμα του 1945 ζητά από την Μάρω Γούδα, τη δεύτερη σύζυγο του πατέρα του, να του μεταφέρει η ίδια, καθώς αυτός ήταν τυφλός πια, πως ο Εμπειρικός του αφιερώνει «ένα από τα καλύτερα του ποιήματα, που λέγεται ‘Στροφές Στροφάλων’» (Λ. Εμπειρικός 2004: 45). Το ποίημα αυτό ανήκει στη συλλογή ποιημάτων *Ενδοχώρα* στην ενότητα «Το σώμα της πρωίας» (Εμπειρικός 2003στ: 100-106).

«Ω υπερωκεάνειον τραγουδάς και πλέχεις
Θαρρώ πως τα ταξείδια μας συμπίπτουν
Νομίζω πως σου μοιάζω και μου μοιάζεις
Οι κύκλοι μας ανήκουνε στην οικουμένη
Πρόγονοι εμείς των γενεών που εκκολάπτονται ακόμη
Πλέχουμε προχωρούμε δίχως τύψεις
Κλωστήρια κ' εργοστάσια εμείς
Πεδιάδες και πελάγη κ' εντευκτήρια
Όπου συνέρχονται με τις νεάνιδες τα παλληκάρια
Κ' έπειτα γράφουνε στον ουρανό τις λέξεις
Αρμαλα Πόρανα και Βέλμα».(102)

Προχωρώντας στις μεταγενέστερες επιστολές, αυτές που ανταλλάσσει με τον Βαλαωρίτη (Εμπειρικός 2002: 27-37), (Εμπειρικός 1997: 90-109) και (Εμπειρικός 2004: 35-36) συνειδητοποιούμε πως περιέχουν ένα μεγάλο όγκο σημαντικών πληροφοριών, οι οποίες σχετίζονται κυρίως με το ζήτημα της έκδοσης του *Μ. Ανατολικού* και με τον André Breton. Ο Βαλαωρίτης γνωστοποιεί στον Breton την ιδέα του Εμπειρικού για τον *Μέγα Ανατολικό*, ο οποίος δείχνει ενδιαφέρον για το εγχείρημα αυτό και θέλει να εκδώσει



Εικόνα 8: Ο Α. Εμπειρικός στη Χώρα, Ιούλιος 1960. [N. 12]. Πηγή: Σταθάτος, Πολέμης, Εμπειρικός 2004.

μέρος του στο περιοδικό του, και ζητάει 12-15 σελίδες (Εμπειρικός 2002: 27). Μάλιστα προτείνει και κάποιον εκδότη για κανονική έκδοση, τον J-J. Pauvert (27).⁸⁹ Ο Βαλαωρίτης παραθέτει αυτολεξεί κάποια λόγια του Breton όσον αφορά το λεξιλόγιο και την ορολογία τέτοιου είδους μυθιστορημάτων, που προκαλεί προβληματισμούς στον Εμπειρικό όσον αφορά την έκδοση (Εμπειρικός 2002: 27). Αναφέρονται κάποια παρόμοια έργα συγγραφέων, το *Wisdom of the Lash* του P. Reage και το *The Rosy Crucifixion* του Henry Miller (Εμπειρικός 2002: 27). Ο Lacarriere είναι αυτός που θα βοηθήσει στη μετάφραση στα γαλλικά και ζητά, δύο κεφάλαια από την μέση και από το τέλος και μία σύνοψη. Το σχέδιο είναι πρώτα να γίνει η γαλλική μετάφραση, και έπειτα να μεταφραστεί από τα γαλλικά στα αγγλικά, έτσι ζητάει την άδεια από τον Εμπειρικό να αλλάξει την ορολογία, ώστε να γίνει δυνατή αυτή η μετάφραση (Εμπειρικός 2002: 28). Ακόμα του ζητά κάποια βιογραφικά στοιχεία του ίδιου και του Ελύτη, καθώς ο Βαλαωρίτης είναι αυτός που θα γράψει μια μικρή εισαγωγή για αυτούς, πριν μπουν τα έργα τους στο περιοδικό του Μπρετόν (29). Τέλος, ζητάει μία διευκρίνιση για μια συζήτηση που είχε κάνει ο Εμπειρικός με τον Μπρετόν, για την εμπλοκή της εγελιανής διαλεκτικής στο έργο του Μπρετόν. Χαρακτηριστικά μεταφέρει τα λόγια του Breton: «να άνθρωποι που ζουν κάπου μακριά, και με καταλαβαίνουν καλύτερα απ' ότι καταλαβαίνω τον εαυτό μου» (28). Όπως και τον ρωτάει να αναλύσει την θέση του πως ο «Freud δεν κατανόησε τον Breton, ενώ ο Breton κατανόησε τον Freud» (28).

Προσθέτει ένα υστερόγραφο, εξίσου πλούσιο σε πληροφορίες. Ζητάει και άλλα κείμενα από τον Εμπειρικό, το «Πλους αεροστάτου» και το «Μεταμορφώσεις» (Εμπειρικός 2002: 29). Επανέρχεται στο θέμα για το τρίπτυχο Μπρετόν-Φρόντ-Χέγκελ. Διότι η σκέψη του Εμπειρικού τράβηξε το ενδιαφέρον του Μπρετόν και δεν είχε ξαναειπωθεί από κανέναν ποτέ πριν. Πρόκειται για «μία ερμηνεία του έργου του Breton διά του Hegel, ότι δηλαδή είναι μία εφαρμογή της πνευματικής διαλεκτικής στο επίπεδο των συναισθημάτων» (29). Ακόμα θέλει συγκεκριμένα βιογραφικά στοιχεία και ημερομηνίες δημοσιευμένων έργων του Εμπειρικού και του Ελύτη. Άξιος αναφοράς είναι ο χαρακτηρισμός του Εμπειρικού από τον Breton ως «d' une richesse inouïe» (δηλ. απίστευτο πλούτο), καθώς μιλάει στη γυναίκα του (29).⁹⁰ Επικροτεί την ιδέα του Εμπειρικού για το «Λεξικό», αναφέρεται πιθανότατα στην ανέκδοτη «Προσωπική Εγκυκλοπαίδεια», και αναφέρεται στην ιδέα αυτή ως «geniale» (29). Ο Βαλαωρίτης θέλει να δώσει κουράγιο στο φίλο του για να ολοκληρώσει το εγχείρημα του «Λεξικού», γιατί πιστεύει πολύ σε αυτόν και στις ικανότητες του: «Θέλω να σε ενθαρρύνω να την συνεχίσεις, με αδιάπτωτο και ταχύ ρυθμό. Βρισκόμαστε στα πρόθυρα μιας συστηματικής αναθεωρήσεως της γλώσσας από ριζικής συγκινησιακής απόψεως. Το έργο σου αποκτάει τεράστια σημασία σ' αυτόν τον τομέα⁹¹» (29). Βλέπουμε τις πολλαπλές

⁸⁹ Jean-Jacques Pauvert.

⁹⁰ Βλέπουμε πως η σχέση τους ήταν αμφίδρομη και πως και ο Μπρετόν έτρεφε βαθιά εκτίμηση για τον Εμπειρικό. Μαθαίνουμε από τον ίδιο τον Βαλαωρίτη: «Τον Εμπειρικό τον είχα γνωρίσει ίσως λίγο αργότερα, το 1941, όταν ερχόταν με τη Μάτση και τρώγανε στον «Βασιλικό» της οδού Βουκουρεστίου, όπου σύχναζαν κι άλλοι, όπως ο Τσαρούχης, ο Βελούδιος, ο Γαβαλάς, ο Βουσβούνης, ο Αντρέας Νομικός, ο Καμπάς. Νομίζω μάλιστα ότι τον Ανδρέα Εμπειρικό μου τον σύστησε ο Τσαρούχης. Ο Γαβαλάς ήταν ψυχαναλυόμενος του Εμπειρικού, κι εγώ, ακολουθώντας το παράδειγμα πολλών εκείνη την εποχή, του ζήτησα να μ' εξετάσει κι έκανα μια επίσκεψη, αλλά μου 'πε ότι δεν υπήρχε λόγος σοβαρός να ψυχαναλυθώ και τα προβλήματά μου θα περνούσαν» (Βαλαωρίτης 1997: 15-16).

κατευθύνσεις που παίρνει η γραπτή συζήτηση των δύο φίλων. Κυρίως, έκδηλη είναι η βοηθητική λειτουργία του Βαλαωρίτη ως μεσολαβητή ανάμεσα στην Γαλλία/Μπρετόν και την Ελλάδα/Εμπειρικό, όπως φαίνεται.

Γνωρίζουμε ήδη τις σχέσεις του Εμπειρικού με τον Μπρετόν. Τους συνδέει ένα φιλικό ενδιαφέρον και η πάντα κοινή αγάπη για την λογοτεχνία και τον υπερρεαλισμό. Γνωρίζουμε, τις ψυχαναλυτικές γνώσεις του Εμπειρικού και ιδιαίτερα έπειτα από την θεραπεία και μαθητεία δίπλα στον R. Laforge, όπως και την άριστη γνώση που είχε για τις φροϋδικές θεωρίες. Όσον αφορά το Χέγκελ και την εγελιανή διαλεκτική, την συναντάμε πολλές φορές στο έργο του. Όμως στο «Αμούρ-Αμούρ», ο ίδιος αναφέρεται στο πόσο βοηθητικές για τον ίδιο του ήταν η διαλεκτική του Χέγκελ και οι ψυχαναλυτικές του γνώσεις, για την κατανόηση του υπερρεαλισμού (Εμπειρικός 2012στ: 14). Στην ομιλία του στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης ενδεικτικά αναφέρει: «Η εγελιανή διαλεκτική επιτρέπει την ταχύτερα κατανόησιν του υπερρεαλισμού. Με τη διαφορά πως ο Έγκελς έκανε ιδεαλισμόν – με την ευρύτερη βέβαια έννοια – ενώ ο υπερρεαλισμός αντλείται από αλλού. Ναι μεν εντάσσεται ο Έγκελς ή η εγελιανή διαλεκτική σε ορισμένες δοξασίες υπερρεαλιστικές, αλλά ο υπερρεαλισμός αντλεί και από αλλού. Τολμώ να πω ότι εάν ζούσε σήμερα ο Έγκελς θα ήταν ίσως από τους ελάχιστους ανθρώπους που θα μπορούσαν να εκφράσουν φιλοσοφικά τον υπερρεαλισμό» (Εμπειρικός 1985:638). Φαίνεται λοιπόν πως για το εσωτερικό του σύστημα αυτές οι τρεις προσωπικότητες είχαν ενεργό ρόλο και τον επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό.

Η πρώτη απάντηση του Εμπειρικού στο προηγούμενο γράμμα του Βαλαωρίτη, στις 15/12/1957 (Εμπειρικός 2002:30), είναι καθαρά συναισθηματική. Γεμάτη από τη βαθιά ευγνωμοσύνη του για την βοήθεια του φίλου του.

Η δεύτερη απάντηση του, γράφεται στις 24/1/1958 (Εμπειρικός 2002: 31). Και μας προσφέρει μία ματιά στις προσωπικές σκέψεις του Εμπειρικού για το ζήτημα της έκδοσης του *Μ. Ανατολικού*, «του πιο σημαντικού έργου που έγραψε έως τότε», όπως ο ίδιος παραδέχεται στο γράμμα αυτό (31). Όπως γράφει και ο Γιατρομανωλάκης στη «Σημείωση», παρέχονται πολλά σημαντικά στοιχεία σε αυτήν την επιστολή, όπως οι σκέψεις του Εμπειρικού γύρω από την έκδοση του *Μεγάλου Ανατολικού*. Ο φόβος του πως αυτή η έκδοση θα επηρεάσει με άσχημο τρόπο την οικογένεια του και κυρίως το γιο του, που αγαπά τόσο πολύ, είναι μεγάλος, όπως καταλαβαίνουμε. Όπως παραδέχεται και ο ίδιος, αυτός ο φόβος δεν στηρίζεται σε αλλαγή της ιδεολογίας του. Αντιθέτως πίστευε πως η ιδεολογία αυτή θα συνέδραμε τον μικρό Λεωνίδα σε πεδίο πνευματικό. Αυτό που φοβόταν ήταν το κοινωνικό κόστος της δικής του λογοτεχνικής επιλογής πάνω στα κοντινά του πρόσωπα και κυρίως τον γιο του. Έτσι, μετά από ενδελεχή σκέψη κατέληξε σε μία λύση: Αποφασίζει να εκδώσει όντως τον *Μεγάλο Ανατολικό*, απόφαση που, όπως γνωρίζουμε τώρα, δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς το έργο των οχτώ τόμων εκδίδεται το 1990. Επιστρέφοντας στο 1958, ο Εμπειρικός βάζει δύο όρους στην πραγματοποίηση αυτής της πολυπόθητης έκδοσης. Ο πρώτος όρος είναι «να μην γίνη καμία απολύτως αλλαγή των λέξεων» (32). Αναγνωρίζει πως ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του *Μ. Ανατολικού* είναι η ελευθεροστομία του και τη συγκαταλέγει στις αρετές του. Ο δεύτερος όρος είναι να μην υπογράψει με το αληθινό του επώνυμο, αλλά με ψευδώνυμο, πρακτική η οποία απείχε από τις αντιλήψεις του, αλλά που ήταν πρόθυμος να

ακολουθήσει για να αποτρέψει τον αρνητικό αντίκτυπο της έκδοσης στην οικογένεια του. Μέσα από αυτό το ζήτημα, είναι φανερό η τεράστια αγάπη που έτρεφε ο συγγραφέας για τους δικούς του ανθρώπους. Μαζί με αυτή την επιστολή του στέλνει και μία περίληψη των πρώτων δεκαπέντε κεφαλαίων, δηλαδή το πρώτο μέρος του μυθιστορήματος που αποτελείται από τέσσερα μέρη.

Εστιάζοντας στο ερώτημα του Βαλαωρίτη για την σκέψη του Εμπειρικού πάνω στη συσχέτιση του Έγγελου και του Φρόντ με τον Μπρετόν, παρατηρούμε πως τράβηξε το ενδιαφέρον του τρίτου, του Αντρέ Μπρετόν. Στα λόγια του Εμπειρικού που θα ακολουθήσουν εντοπίζεται μία παραδοχή που κάνει και στο «Αμούρ-Αμούρ» των *Γραπτών*, δηλαδή πως «η ποίηση μεταγγίζεται στη ζωή και η ζωή στην ποίηση» (Εμπειρικός 2012στ: 13). Γράφει υπερασπιζόμενος με έναν τρόπο τον Μπρετόν, πως αυτό το κομμάτι της διαλεκτικής που εντοπίζουμε στη σκέψη του Έγγελου, αυτός το εφαρμόζει και στην καθημερινή ζωή, αλλά και στο συναισθηματικό επίπεδο. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Φρόντ, ο οποίος σύμφωνα με τα λεγόμενα του Εμπειρικού, μπορεί σχετικά με την ψυχανάλυση και την έρευνα να ήταν «επαναστάτης», δεν ήταν όμως και στον καθημερινό βίο: «Ήταν ένας αστός και συντηρητικός άνθρωπος» (32). Προσπαθεί να δικαιολογήσει όμως, αυτή τη στάση του, προτάσσοντας ως δικαιολογία το «άγχος» που μπορεί να προκαλέσει στον εισηγητή των θεωριών το βάρος της ευθύνης. Δηλαδή το γεγονός πως οι θεωρίες, οι οποίες πρότειναν πως υπάρχουν κάποια στοιχεία στον ψυχισμό του ανθρώπου τα οποία αν απελευθερωθούν, θα απελευθερωθεί και ο άνθρωπος, μπορούσαν όντως να μετατρέψουν τον άνθρωπο από δούλο σε ελεύθερο (32-33). Στη σύγκριση που κάνει ανάμεσα σε Μπρετόν και Φρόντ, ο Εμπειρικός τάσσεται με το μέρος του πρώτου, αν και αναγνωρίζει και σέβεται την ιδιοφυΐα του δεύτερου. Θεωρεί τον Μπρετόν όμως «επαναστάτη», «μη κομφορμίστα» και «διψασμένο για πραγματική ελευθερία», ικανό να αναζητεί και να αναγνωρίζει «τον έρωτα για τις υπερβατικές ομορφιές της ζωής» (33).

Ο Φρόντ και ο Μπρετόν, είναι ευρέως γνωστό πως είχαν έρθει σε επαφή. Για αυτό και το σχόλιο πως ο Μπρετόν κατανόησε τον Φρόντ αλλά όχι το αντίθετο, φαίνεται να άγγιξε τον Μπρετόν. Αν τοποθετήσουμε τον Εμπειρικό ανάμεσα τους, θα τον τοποθετούσαμε ανάμεσα στην ψυχανάλυση και τον υπερρεαλισμό. Επηρεασμένος ως το κόκκαλο και από τα δύο, δεν διαλέγει μία ιδιότητα, αντιθέτως, όπως είδαμε, συμβαίνει να εισάγει στην Ελλάδα και τον υπερρεαλισμό και την ψυχανάλυση. Και τα δύο, λαμβάνουν μία αντίδραση καθόλου ζεστή. Είναι ο «πρώτος Έλληνας ψυχαναλυτής», «ο πρώτος που εισήγαγε τον φροϋδισμό και ως πράξη στη χώρα μας» (Κουριάς 2001: 9-10). Και ο ίδιος γράφει κάποια ψυχαναλυτικά κείμενα, με το μοναδικό δημοσιευμένο το 1950 στη Γαλλική Ψυχαναλυτική Επιθεώρηση, το «Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκπερματώσεις» (Κουριάς 2001:10), όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ο Εμπειρικός μπορεί να κάνει πράξη τον φροϋδισμό στην Ελλάδα, αυτό όμως δεν σημαίνει πως βρίσκεται σε πλήρη ταύτιση με τον Φρόντ, όπως είναι φανερό και σε αυτό το γράμμα. Συμφωνεί με τις ιδέες του περί ικανοποίησης των ερωτικών ενστίκτων· και πως αυτή η ικανοποίηση είναι σημάδι προόδου και διεθισμού, όπως δείχνει στη συγγραφή του *Μ. Ανατολικού* (Σιγάλας 2004: 41). Εξάλλου, όπως ο ίδιος δηλώνει στο προγραμματικό «Αμούρ-Αμούρ», ο ποταμός Έρωτος είναι αυτός στον οποίο λέει πάντα «Ναι» (Εμπειρικός 2012στ: 29), και μέσα από ολόκληρο το έργο του γίνεται εντελώς

αντιληπτή η κοσμοθεωρία του, δηλαδή το γεγονός πως ο άνθρωπος μπορεί κάποια στιγμή να γίνει ελεύθερος πραγματικά μόνο μέσα από τον απελευθερωμένο έρωτα: «Οκτάνα θα πη έρωσ ελεύθερος με όλας τας ηδονάς του» (Εμπειρικός 2020: 77). Όμως, όπως επιβεβαιώνεται και εδώ, ο Εμπειρικός αναζητά την εφαρμογή της θεωρίας στην πραγματική ζωή. Και αυτό, δεν το υποστηρίζει ούτε ο Φρόνυτ αλλά ούτε ο Μπρετόν.

Ακόμα, η χρήση της εγγελιανής διαλεκτικής ως εργαλείου κατανόησης του έργου του Μπρετόν, είναι ενδιαφέρουσα σκέψη και καθόλου τυχαία. Βοήθησε σίγουρα τον Βαλαωρίτη στην κατανόηση του έργου του τελευταίου⁹². Καταλαβαίνουμε πως ο Breton εκμεταλλεύεται την διαλεκτική του Χέγκελ, όχι πάνω στο «Πνεύμα» αλλά πάνω στο συναίσθημα. Το ίδιο παράπονο έχει ο Εμπειρικός και για τον Έγελο, όπως και για τον Φρόνυτ, πως εφάρμοζε την διαλεκτική του μόνο στο πνευματικό επίπεδο και όχι σε αυτό της ζωής, το συναισθηματικό. Σύμφωνα με τον Σιγάλα, όταν πρώτος ο Εμπειρικός παρατήρησε πως είναι δυνατόν να ερμηνευθεί το έργο του Breton μέσα από τον Hegel, αν εφαρμόσουμε την πνευματική διαλεκτική στο επίπεδο των συναισθημάτων, διέβλεπε πως «η θεωρία της γνώσης του μπρετονικού υπερρεαλισμού βασίζεται στη δυνατότητα υπέρβασης, ολοκλήρωσης, της κειμενικής λογικής μέσω της κατανόησης του ποιητικού μηχανισμού, του μηχανισμού του αισθήματος, της ανθρώπινης ευαισθησίας» (Σιγάλας 2004: 44) και πως ο υπερρεαλισμός συνέχιζε μια παλιά παράδοση, που ενώνει τη φιλοσοφία της φύσης με την αισθητική, μέσω της οποίας «θα μπορούσε κανείς να διεισδύσει στην ανθρώπινη φύση» (44). Άρα μέσω του υπερρεαλισμού θα έφτανε ο άνθρωπος στο βάθος της ψυχής του, το υποσυνείδητο: «τα αισθήματα, τα αντανακλαστικά, ήταν οι εκδηλώσεις του ασυνείδητου ψυχικού κόσμου» (44). Συνεπώς, καθοριστικό ρόλο παίζει ο Hegel για την κατανόηση του υπερρεαλισμού και για την διαμόρφωση της κοσμοθεωρίας του Εμπειρικού. Εμφανίζεται στο λογοτεχνικό σύμπαν του Εμπειρικού, όχι μόνο μέσα στο προγραμματικό «Αμούρ-Αμούρ» (Εμπειρικός, 2012στ: 14) αλλά και στο *Μεγάλο Ανατολικό* να παίρνει την μορφή του Χανς Έντελμαν.⁹³

Στην επιστολή αυτή ο Εμπειρικός γράφει στο υστερόγραφο την άποψη του για την αλλαγή λέξεων ή εκφράσεων ερωτικής κυριολεξίας. Την απεχθάνεται. Και μάλιστα κάνει έναν πολύ ευφυή παραλληλισμό. Γράφει: «Θα ήτο σα να φορούσα σε ένα ωραίο κεφάλι με θαυμάσια ξανθά ή μαύρα μαλλιά μια πουντραρισμένη περρούκα – την περρούκα αθλίας “grivoiserie”, με την οποία δεν έχω καμία απολύτως σχεση» (Εμπειρικός 2002: 33). Θεωρεί αυτές τις διορθώσεις παράταιρες και απάτες. Και κάτι που δεν του ταιριάζει.

Στο τέλος της επιστολής, υπάρχει μία παραδοχή του Εμπειρικού: θεωρεί πως «ο *Μέγας Ανατολικός* ανήκει στην πιο καθαρή ποίηση του έρωτος» (33), καθώς και τα περισσότερα έργα του. Ο «Έρωτας», τοποθετείται σε πυρηνικό σημείο στο σύμπαν του Εμπειρικού, καθώς φαίνεται πως είναι η κεντρομόλος δύναμη του⁹⁴. Όπως τονίζει και ο ίδιος μέσα από κάθε ποίημα του με αποκορύφωμα τον *Μεγάλο Ανατολικό*.

⁹² Βλ. τα λεγόμενα του Βαλαωρίτη: «Η ερμηνεία του έργου του Breton διά του Hegel, ότι δηλαδή είναι μια εφαρμογή της πνευματικής διαλεκτικής στο επίπεδο των συναισθημάτων (Βαλαωρίτης 2002: 29).

⁹³ Βλ. την άποψη του Σιγάλα: «...ο Χανς Έντελμαν αποτελεί τον ευθύ εκπρόσωπο του Χέγκελ στον *Ανατολικό*. (Σιγάλας 2004: 43).

⁹⁴ Βλ. *Η ποιητική του έρωτα στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού* (Αναγνωστοπούλου 2005: 7-175)

Στην επιστολή που στέλνει ο Βαλαωρίτης στις 3/2/1958 (Εμπειρικός 2002: 34), ζητάει να του στέλνει από εδώ και μπρος τακτικά κεφάλαια του *Μέγα Ανατολικού*. Ένα ζήτημα χωρίς ακριβή λύση είναι η μετάφραση του στα αγγλικά και η έκδοσή του. Η μετάφραση στα αγγλικά προϋποθέτει την γαλλική μετάφραση, την οποία θα την αναλάμβανε λογικά ο Lacarrière. Για την έκδοση, αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στον Jean-Jacques Rauvert και τον Girodias. Για την επιλογή, ρόλο παίζει και η χρηματική απολαβή, την οποία φαίνεται να εξασφαλίζει περισσότερο ο Girodias (34).⁹⁵ Όλα αυτά αφορούν την έκδοση του βιβλίου. Όσον αφορά τη δημοσίευση στο περιοδικό *Surréalisme même* του Breton, ενημερώνει τον Εμπειρικό πως ενδέχεται να υπάρξει τροποποίηση ως προς το τι θα δημοσιευτεί τελικά, πιθανώς μόνο το δεύτερο κεφάλαιο και μια περίληψη του πρώτου (35). Επαναλαμβάνει δύο φορές πως η μετάφραση του Lacarrière είναι «εξαιρετικά επιτυχημένη» (35).

Σε άγνωστο χρόνο ο Εμπειρικός του απαντάει, από την Αθήνα, πως συμφωνεί μαζί του για το ζήτημα της έκδοσης και της δημοσίευσης στο περιοδικό (Εμπειρικός, 2002: 35). Πρόκειται να του στείλει την περίληψη των κεφαλαίων των τριών υπόλοιπων μερών. Και πως δεν κατάφερε να βρει κάποιο ψευδώνυμο που να του αρέσει. Η επιστολή αυτή αποτελεί σχεδίασμα, και μάλιστα, υπάρχει και άλλο με μία παράγραφο παραπάνω που αναφέρεται σε ένα έργο του Βαλαωρίτη με το τίτλο «Problems of an Empire»⁹⁶. Αυτή η παράγραφος είναι περισσότερο μια προσπάθεια χαρακτηρισμού του έργου, παρά αξιολόγησής του.

Ένα ζήτημα που βασανίζει τον Εμπειρικό σε όλη τη συγγραφική του πορεία είναι το ζήτημα της δημοσίευσης και της έκδοσης των έργων του. Εξετάζοντας τη χρονική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στον χρόνο γραφής και στον χρόνο έκδοσης σε όσα έργα πρόλαβε να εκδώσει εν ζωή, παρατηρούμε ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο. Η απόσταση ανάμεσα σε αυτούς τους δύο χρόνους είναι μεγάλη. Η *Υψικάμινος* γράφεται ανάμεσα στο 1928-1934, εκδίδεται το 1935. Η *Ενδοχώρα* γράφεται ανάμεσα στο 1934-1937, εκδίδεται το 1945. Τα *Γραπτά* εκδίδονται το 1960, έχουν γραφτεί ανάμεσα στο 1936-1946. Η *Οκτάνα* που εκδίδεται μετά θάνατον, το 1980, είναι γραμμένη ανάμεσα στο 1942-1965. Όπως φαίνεται, σε καμία περίπτωση ο Εμπειρικός δεν βιάζεται να μοιραστεί τα έργα του με το κοινό. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποδώσουμε την ευθύνη αυτής της απροθυμίας αποκλειστικά στον ίδιο.⁹⁷

Όπως διαβάζουμε, σε μία συνέντευξη του Λεωνίδα Εμπειρικού, στην οποία ερωτάται για ακριβώς αυτό το ζήτημα της έκδοσης γενικά, και του *Μεγάλου Ανατολικού* ειδικά,

⁹⁵ Ο Maurice Girodias (1919-1990) είναι Γάλλος εκδότης απαγορευμένων βιβλίων, περιλαμβανόμενων πολλών κλασικών βιβλίων της σύγχρονης λογοτεχνίας. (Britannica)

⁹⁶ Πρόκειται για το ποίημα «Προβλήματα μιας αυτοκρατορίας» του Ν. Βαλαωρίτη. Το ποίημα αυτό μπόρεσα να το εντοπίσω στο περιοδικό *Διαγώνιος* στο τεύχος 5 (Μάιος-Αύγουστος 1973), σ. 133.

⁹⁷ Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «Ο Εμπειρικός δεν βιάζεται να δημοσιεύσει, τουναντίον δείχνει μια απροθυμία που φτάνει στα όρια του αυτοπεριορισμού. Όσες φορές δημοσιεύει, καθυστερεί και δεν μας δίνει όλη την ως τότε παραγωγή του. Κάθε βιβλίο του Εμπειρικού, ή μάλλον το υλικό κάθε βιβλίου, δεν εξαντλείται με την έκδοση του. Αυτό σημαίνει ότι ο ποιητής αφήνει κάθε φορά κάποια ύλη, "μαγιά", από το βιβλίο που εκδίδει για να περιληφθεί ως υλικό στο επόμενο ή στα επόμενα βιβλία του, και έτσι το ένα βιβλίο επικαλύπτει χρονικά το άλλο. Η τακτική αυτή του Εμπειρικού φανερώνει, πολύ πιθανώς, την πρόθεση του να δείξει (και με άλλο τρόπο) ότι υπάρχει μια αδιάκοπη συνέχεια παραγωγής, κάποιο *προτσές* γραφής, η ατέρμονη ποιητική παραγωγή, που υπογράμμισε στο "Αμούρ-Αμούρ". Ίσως μάλιστα να υποστήριζε κάποιος ότι ο Εμπειρικός γράφει ένα κείμενο σε συνεχείς, αποκαλυπτικές και γοητευτικές παραλλαγές και εκδοχές, και ότι η ποίηση του είναι ένα συνεχές γίνεσθαι, ποίηση in progress. Το χαρακτηριστικό αυτό δεν έχει να κάνει, ωστόσο, μόνο με την ιδιοσυγκρασία ή την ιδεολογία του --- σχετίζεται με την ουσία του ίδιου του υπερρεαλιστικού κινήματος» (Γιατρομανωλάκης 1983: 41-42).

μαθαίνουμε αρκετά, μέσα από τα ίδια τα λόγια του γιου του: «Μας είπε να το κάψουμε» (Γεωργουπλή 2013). Η αυτο-λογοκρισία του, ήταν προϊόν της εποχής που ζει, δηλαδή της Χούντας των συνταγματαρχών, αλλά και της σεμνοτυφίας που διέκρινε την κοινωνία. Οι προσπάθειες του Βαλαωρίτη για κανονική έκδοση του μυθιστορήματος αυτού, εν τέλει, ναυάγησαν. Όμως ο *Μέγας Ανατολικός* τελικά ταξίδεψε και στο λιμάνι της έκδοσης το 1990.

Ο Νάνος Βαλαωρίτης ενημερώνει στις 10/5/1958 τον Εμπειρικό για την γαλλική μετάφραση από τον Lacarrière της σύντομης και δύο ακόμα κεφαλαίων, πριν υποβάλει το σύνολο στον εκδότη για την αγγλική έκδοση (Εμπειρικός 2002:36). Η γαλλική εκδοχή, αν και πιθανή, αναφέρει πως είναι πιο δύσκολη λόγω του τολμηρού περιεχομένου, και της τύχης που έχουν τέτοιου είδους μυθιστορήματα μετά την δίκη του Μαρκήσιου ντε Σαντ. Του ζητάει να στείλει το κεφάλαιο από τον *Μεγάλο Ανατολικό*, όπου πρωταγωνιστούν η ηθοποιός Jane Boswell και ο μικρός ναύτης. Τον πληροφορεί πως θα έρθει στην Ελλάδα, μία συνεργάτιδα του εκδότη και θα επικοινωνήσει μαζί της, η Iris Dwens, όπως επίσης ότι θα επισκεφθεί την Ελλάδα και ένας σημαντικός ποιητής μαζί με την γυναίκα του, ο Allain Jouffroy (36).

Σε μια επιστολή άγνωστης ημερομηνίας γραφής (Εμπειρικός 2002: 37), διαβάζουμε μία κρίση για τον Εμπειρικό από τον Βαλαωρίτη, στην οποία τονίζεται η ιδιαίτερη χρήση της ελληνικής γλώσσας από τον Εμπειρικό. Όπως καταλαβαίνουμε, πιθανώς ο Εμπειρικός είχε στείλει στον Βαλαωρίτη τα δύο ποιήματα από την μετέπειτα συλλογή *Οκτάνα*, το «Δύο άλογα» και το «Σαλτιπάγκοι στα πέριξ του Παρισιού», τα οποία είναι εμπνευσμένα από τους πίνακες του Giorgia de Chirico (Γιατρομανωλάκης 1983: 191). Επαινεί τον Εμπειρικό για τον τρόπο που μεταχειρίζεται την ελληνική γλώσσα, «το στυλ και το ύφος» του (37). Τον τοποθετεί ανάμεσα στον Καβάφη, τον Παπαδιαμάντη και τον Κάλβο (37). Ενθουσιάζεται, γιατί ο Εμπειρικός, δεν χρησιμοποιεί απλώς την ελληνική γλώσσα, την οικειοποιείται, την κάνει κτήμα του και έπειτα την οδηγεί όπου αυτός επιθυμεί (37). Όπως ο ίδιος αναγνωρίζει, η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι η «μεικτή» (Εμπειρικός 1985: 639), ένα κράμα καθαρεύουσας και δημοτικής. Απόλυτος δημοτικιστής στα νεαρά του χρόνια, όπως ήδη είδαμε στις επιστολές που γράφει στα νεανικά του χρόνια, μετά την επαφή με τον υπερρεαλισμό και την αυτόματη γραφή, η οποία πηγάζει από το υποσυνείδητο, η καθαρεύουσα έρχεται να διεκδικήσει το μερίδιο της στο ποιητικό του έργο. Έτσι, το αποτέλεσμα είναι έργα, όπου λόγιες καθαρεύουσες εκφράσεις συνυπάρχουν με λαϊκές. Π.χ. στο ποίημα «Ο Δρόμος» της *Οκτάνας* συνυπάρχει η δημοτική με την λογιότερη μορφή της ελληνικής γλώσσας:

«Και ο δρόμος εξακολουθεί, σκληρός, σκληρότερος παράποτέ, σκυρόστρωτος ή με άσφαλτο ντυμένος, και μαλακώνει μόνο, όποια και αν είναι η χώρα, όποιο και αν είναι το τοπίον, κάτω από σέλας αγλαόν αθανασίας, μόνον στα βήματα των ποιητών εκείνων, που οι ψυχές των ένα με τα κορμιά των είναι, των ποιητών εκείνων των ακραιφνών και των αχράντων, καθώς και των αδελφών αυτών Αγίων Πάντων» (Εμπειρικός 2020: 17).

Έχουμε παρήχηση του «ρ» και του «π», όπως και επανάληψη της φράσης «ποιητών εκείνων», ομοιοκαταληξία στους δύο τελευταίους στίχους. Ωστόσο, στο ίδιο ποίημα έχουμε και την φράση «Περάστε, κύριοι, απ' εδώ. Τούτη είναι η βάρκα σας. Εμπάτε.» Προφορικό

λόγο, όπως φαίνεται από τα εισαγωγικά και τη λέξη «Εμπάτε». Χαρακτηριστικό παράδειγμα της «μεικτής» γλώσσας του Εμπειρικού, ο οποίος επιτυγχάνει με ένα ευφυή τρόπο να συνδυάζει αυτά τα δύο αντίθετα (δημοτική- καθαρεύουσα).

Επίσης, ένα από τα βασικά γνωρίσματα της ποίησης του Εμπειρικού, όπως φαίνεται, είναι η συνύπαρξη εννοιών με αντιθετικά πρόσημα. Η ενοποιητική τάση και η συγχώνευση ετερόκλητων στοιχείων εμφανίζεται επανειλημμένα μέσα στο έργο του, και κυρίως θα μπορούσε να ειπωθεί, πως είναι ένα από τα δομικά συστατικά του συνολικού του έργου και της ποιητικής συλλογής *Οκτάνας*. Ήδη από το «Αμούρ-Αμούρ» και το «ποίηση-γεγονός» η ποιητική του Εμπειρικού βασίζεται «στην προάσπιση της ελευθερίας του καλλιτέχνη δημιουργού, στην απόρριψη των αισθητικών και κοινωνικών απαγορεύσεων και στην ανάδυση μέσα από την συγχώνευση ετερόκλητων στοιχείων μιας φιλοσοφικής και κοσμικής ενότητας» (Βούλγαρη 2001: 34). Όσον αφορά το λογοτεχνικό είδος, ο Εμπειρικός ακολουθεί μια κατεύθυνση, από το «Αμούρ-Αμούρ» μέχρι την *Οκτάνα*, συγχωνεύοντας «φαινομενικά ασυμβίβαστα ειδολογικά στοιχεία» και προσπαθώντας να ενοποιήσει το λόγο (34). Η τάση ενοποίησης διαφορετικών στοιχείων, σε όλα τα επίπεδα της εμπειρίας και της έκφρασης (Voulgari 1996: 118) παρατηρείται ως και στην επιλογή της γλώσσας και του είδους. Ο Εμπειρικός, όπως είναι γνωστό, «επέλεξε τον συγχρωτισμό των δύο γλωσσικών επιπέδων» (Βούλγαρη 2001: 34) (καθαρεύουσα και δημοτική) και όσον αφορά το είδος επέλεξε να κινείται «μεταξύ ποίησης και πεζογραφίας» (33) θέλοντας να επιτύχει την ενότητα χωρίς όρια.⁹⁸

Είναι το μόνο έργο του στο οποίο ο Εμπειρικός εκφράζεται τόσο ξεκάθαρα, χωρίς υπαινιγμούς. Διακηρύττει ευθέως και με θάρρος ένα σύστημα, «το οποίο την ίδια ώρα προβάλλει άμυνα στις αντίθετες θέσεις και ευαγγελίζεται τον εαυτό του» (Γιατρομανωλάκης 1983: 149). Είναι μία συλλογή στην οποία γίνεται γεγονός το όραμα του Εμπειρικού. Πρόκειται για το «εσχατολογικό, υπερρεαλιστικό όραμα, η συμφιλίωση των αντιθέτων μέσα από το σωματικό έρωτα, και τον καθημερινό ερωτισμό και μέσα από τον κοσμικό, αιώνιο έρωτα των ψυχών» (149). Με κυριότερα θέματα: τον έρωτα, τον θάνατο, το όραμα της άνω Πόλης, βλέπουμε πως καταφέρνει να μεταγγίσει την ζωή στην ποίηση και το αντίθετο (149).

Σε γενικό πλαίσιο, μπορούμε να εντοπίσουμε σε ολόκληρο το έργο του, από τις αρχικές του ποιητικές προσπάθειες, το εγχείρημα να συμφιλιώσει ετερόκλητα στοιχεία μεταξύ τους, με σκοπό την αιώνια ενοποίηση, την «Άνω Πόλη» της *Οκτάνας*. Προσπαθεί να συμφιλιώσει αντίθετα: έρωτας/θάνατος, χριστιανική/αρχαιοελληνική παράδοση, καθαρεύουσα/δημοτική, εσωτερική/εξωτερική πραγματικότητα και ποιητικό/πεζολογικό στοιχείο μέσα από το σωματικό έρωτα. Σε κάθε έργο του αυτή η συνύπαρξη εκφράζεται διαφορετικά. Στην *Υψικάμινο* «πεζός λόγος, δημοτική και καθαρεύουσα, προφορικότητα και

⁹⁸ Βλ. την άποψη της Βούλγαρη όσον αφορά το «ποίηση-γεγονός» και την συγχώνευση ετερόκλητων στοιχείων: «The text-event is understood here as a text where Embirikos unifying ideology finds its most apt application. It is a text where linguistic ambiguity is matched by generic-discursive ambiguity; it not only mingles katharevousa and demotic, and, by extension, textual and oral modes of expression, but also brings together disparate generic, modal and discursive elements, verse and prose, poetry and fiction, the lyrical and the narrative, poetry and philosophy theory the fictional and the autobiographical, high and low discourse» (Voulgari 1996: 119).

κειμενικότητα, επιστημονικός/επίσημος και καθημερινός/λαϊκός λόγος συμπλέκονται, διαλέγονται και επενεργούν ο ένας πάνω στον άλλον» (Βούλγαρη 2001:35). Στην *Οκτάνα* έχουμε να κάνουμε «with an interpenetration of various genres and discourses : poetry, prose, the lyrical, the narrative, rhetoric, speculative (philosophical and religious) (Voulgari 1996: 152).

Και ακριβώς αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση του Εμπειρικού, αντιθετικά στοιχεία συμβιώνουν και ταυτόχρονα παράγουν νόημα βοηθώντας τον να επικοινωνήσει το μήνυμά του για την πόλη που θα ονομασθεί *Οκτάνα*. Δεν θα μπορούσε να έχει διαλέξει ένα διαφορετικό λογοτεχνικό είδος για να εκφραστεί ποιητικά και ιδεολογικά, πέρα από το πεζό ποίημα που είναι η ζωντανή βίωση δύο αντιθέτων που δημιουργούν ένα κείμενο, ισάξιο της ποίησης ή του πεζογραφήματος – ενός είδους που αγνοεί τις παραδοσιακές φόρμες και τις ξεπερνά, διεκδικώντας την ίδια του την ύπαρξη – όπως ακριβώς και η ποίηση του Εμπειρικού.

Η αλληλογραφία μεταξύ των δύο φίλων συνεχίζεται. Έχουμε κάποιες επιστολές από το 1961 έως και το 1975 που περιλαμβάνονται στο βιβλίο *Μοντερνισμός, πρωτοπορία και Πάλι* του Νάνου Βαλαωρίτη (1997). Ο Εμπειρικός γράφει στον Βαλαωρίτη στις: 15/12/1961 (90-91), 14/1/1961 (91-92), 25/1/1962 (92-95), 12/2/1962 (95-98), 17/2/1962 (98-99), 25/2/1962 (100-103), 16/6/1962 (103-104), 21/8/1962 (104-105), 6/6/1965 (105-106), 8/8/1966 (106-108), 27/1/1975 (108-109).

Αυτές οι επιστολές μάς ανοίγουν μια πόρτα σε δύο κυρίως λογοτεχνικά ζητήματα που απασχολούσαν τον Εμπειρικό (Εμπειρικός 1997: 90-109). Πρώτον, βλέπουμε συζητήσεις που αφορούν την έκδοση ενός περιοδικού από τον Βαλαωρίτη, τον Εμπειρικό και τον Ελύτη. Το εγχείρημα αυτό συνάντησε πολλά εμπόδια. Δεύτερον, όπως είδαμε και στις προηγούμενες επιστολές με παραλήπτη τον Βαλαωρίτη, συζητούν κυρίως για θέματα συγγραφής και έκδοσης των έργων του, του *Μεγάλου Ανατολικού*, της *Αργούς*, της *Οκτάνα*, της *Ζέφυρα*. Επιπλέον, μαθαίνουμε τα αντικείμενα των ενδιαφερόντων του εκείνη την εποχή.

Συγκεκριμένα, αναφέρεται σε αυτό το περιοδικό, το οποίο δεν υπάρχει με συγκεκριμένη ονομασία στις επιστολές που γράφονται: 25/1/1962 (92-94), 12/2/1962 (96-97), 17/2/1962 (98-99), 25/2/1962 (101) και 16/6/1962 (103) και βρίσκονται στο *Μοντερνισμός, πρωτοπορία και Πάλι*. Πρόκειται για ένα περιοδικό «πολύ διαφορετικό», σαν τα *Νέα Γράμματα* αλλά «πιο προχωρημένο, με πιο συγκεκριμένες και πιο τολμηρές επιδιώξεις – πράγμα που είναι οπωσδήποτε αναγκαίο, μάλιστα σήμερα που τα πνεύματα είναι πιο ξυπνημένα και ζητούν κάτι πιο ουσιαστικά πρωτότυπο, κάτι που να μην είναι συμβατικά φιλολογικό, αλλά κάτι που να είναι ποιητικά αληθινό και ανόθευτο» (Εμπειρικός 1997: 93). Ωστόσο, προκύπτουν εμπόδια που αφορούν κυρίως τον Οδυσσέα Ελύτη. Φαίνεται ότι η πιθανή έκδοση ενός άλλου περιοδικού, που θα έχει το ίδιο κοινό αλλά και τους ίδιους

συνεργάτες τον προβληματίζει.⁹⁹ Αυτή η στάση θλίβει τον Εμπειρικό ιδιαίτερα, ο οποίος πιστεύει πως ο Ελύτης δεν θέλει να συνεργαστεί μαζί τους για διαφορετικούς λόγους και σκοπεύει να εγκαταλείψει την θέση του ως μέλους της επιτροπής του περιοδικού (96).¹⁰⁰ Τελικά όμως, ο Ελύτης αποφασίζει να παραμείνει στην ομάδα υπό κάποιες συγκεκριμένες προϋποθέσεις (99).¹⁰¹ Στην επιστολή στις 25/2/1962 ο Εμπειρικός εκφράζει την ελπίδα πως αυτό το περιοδικό θα γνωρίσει κάποια στιγμή το φως της δημοσιότητας: «(ελπίζω να βγη τελικώς)» (102) και επεξεργάζεται ποια από τα κείμενά του θα μπορούσε να δώσει για να δημοσιευτούν στο δικό τους περιοδικό: «θα μπορούσα να δώσω ωρισμένα κεφάλαια από την *Πόλι*, 4 ή 5 πεζά ποιήματα καινούργια, 2 ή 3 παλαιά ανέκδοτα ποιήματα, ολόκληρη την *Ζέμφυρα* (ένα ανέκδοτο διήγημά μου, που δεν το γνωρίζεις). Ίσως 2 ή 3 κεφάλαια από τον *Μεγάλο Ανατολικό*, και ίσως μια εκλογή από την *Αργώ*» (103). Επιπρόσθετα, ο Σεφέρης έχει δηλώσει την υποστήριξη του, αν τελικά βγει το περιοδικό αυτό (Εμπειρικός 1997: 101). Τέλος, δεν αναφέρεται ξανά το περιοδικό αυτό μετά τις 16/6/1962, όταν ο Εμπειρικός ζητάει από τον Βαλαωρίτη να μιλήσουν για το περιοδικό (103).

Εξίσου σημαντικές είναι και οι συζητήσεις περί έκδοσης και συγγραφής των έργων του Εμπειρικού με τον Βαλαωρίτη. Φαίνεται πως ο τελευταίος ήταν σημαντικός φίλος και συνεργάτης του πρώτου, καθώς αποτελούσε τον μεσάζοντα και σημαντική βοήθεια για τον Εμπειρικό. Ο *Μέγας Ανατολικός* και η *Αργώ* επανέρχεται σαν θέμα στις επιστολές. Απασχολεί τον μυθιστοριογράφο εδώ, η μετάφραση και η πιθανή έκδοση του έργου του. Οι ενέργειες αυτές γίνονται με την συνδρομή του Βαλαωρίτη.¹⁰²

Στις 15/12/1961 ο Εμπειρικός ψάχνει για μεταφραστή για την *Αργώ*, καθώς ο Lacarriere δεν μπορεί, και ζητάει από τον Βαλαωρίτη πληροφορίες για έναν νέο γνωστό του (90). Στις 14/1/1962 του στέλνει τα δύο πρώτα κεφάλαια από την *Αργώ* γραμμένα σε γραφομηχανή και δέχεται να μεταφραστεί και να εκδοθεί ο *Μ. Ανατολικός* σε συμπυκνωμένη μορφή (condensed form), δηλαδή όπως γράφει, η εκλογή αυτή θα περιλαμβάνει τα μισά έργο (92). Η μετάφραση και η πιθανή έκδοση του *Μ. Ανατολικού* σε ολοκληρωμένη μορφή δεν είναι δυνατή. Ο Εμπειρικός δέχεται όμως να γίνει μια προσωρινή έκδοση μιας σύνοψης του έργου, αν στο μέλλον το μυθιστόρημα εκδοθεί ολόκληρο (94). Ζητάει από τον Βαλαωρίτη να του υπενθυμίσει μέχρι ποιο κεφάλαιο είχαν φτάσει οι περιλήψεις του *Μ. Ανατολικού* που του είχε στείλει πριν μερικά χρόνια. Ο Εμπειρικός αναφέρεται στις περιλήψεις που αναφέρθηκαν

⁹⁹Πρόκειται για την ομάδα Γ. Π. Σαββίδης, Καραπαναγιώτη και άλλων. Ο Βουσβούνης είχε προτείνει στον Ελύτη να αναλάβει την διεύθυνση, ο οποίος αρνήθηκε γιατί ήξερε πως εξαιτίας της παρουσίας της Ελένης Βλάχου και του «Γαλαξία» δεν θα ήταν όσο ελεύθερος ήθελε (Εμπειρικός 1997: 96-97).

¹⁰⁰Βλ. την επιστολή του Εμπειρικού προς τον Βαλαωρίτη: «Πάντως, η στάσις του Ελύτη στο ζήτημα αυτό, με ελύπησε πολύ, διότι -σου το λέγω ειλικρινώς, αγαπητέ μου Νάνο- πήρα εξ αρχής κατάκαρδα τη υπόθεσι του περιοδικού, που με τόση αγάπη ονομάζουμε δικό μας» (Εμπειρικός 1997: 96).

¹⁰¹Αυτές οι προϋποθέσεις είναι οι εξής: «...εάν πρόκειται να βγη χωρίς ονόματα διευθυντού και μελών επιτροπής. Εάν όμως γίνει διευθυντής ο ίδιος, θέλει να είναι απολύτως βέβαιος, ότι δεν θα αναμειχθή στο περιοδικό η Ελένη Βλάχου, ή ο Χουρμούζιος, και επίσης, είπε, ότι, για να δεχθή να γίνη διευθυντής, πρέπει να μη βγη το περιοδικό του Σαββίδη» (Εμπειρικός 1997: 101).

¹⁰² Ο Εμπειρικός γράφει στον Βαλαωρίτη: «Σου γράφω πολύ βιαστικά ολίγα μόνο λόγια, για να σε ευχαριστήσω θερμά για την επιστολή σου, τις ευχές και όλες σου τις φροντίδες σου για τον *Μ. Ανατολικό* και την *Αργώ*» (Εμπειρικός 1997: 91).

παραπάνω στις επιστολές του 1958 ανάμεσα στους δύο φίλους¹⁰³. Στέλνει επίσης και ένα ακόμα κεφάλαιο από την *Αργώ*.

Μία σταθερά στη ζωή του Εμπειρικού είναι η κατάθλιψη και την βλέπουμε και σε αυτές τις επιστολές. «Μία κρίσις καταθλίψεως δεν με άφησε να σου γράψω ενωρίτερα», γράφει στον Βαλαωρίτη (Εμπειρικός 1997: 95). Πηγή του επεισοδίου αυτού η συμπεριφορά του Ελύτη, όσον αφορά το περιοδικό που προσπαθούσαν να βγάλουν. Στο υστερόγραφο αυτής της επιστολής της 12/2/1962 τον πληροφορεί πως σε λίγες μέρες θα έχει τις περιλήψεις των πρώτων κεφαλαίων του δεύτερου μέρους του *Μ. Ανατολικού* (98).

Ιδιάζουσα σημασία έχει η επιστολή που γράφεται στις 25/2/1962 λόγω των πληροφοριών για την συγγραφή του *Μ. Ανατολικού*, και συγκεκριμένα την διαδικασία που παραδέχεται ο Εμπειρικός ότι ακολούθησε για να φτάσει στο μέχρι τότε τελικό αποτέλεσμα του μυθιστορήματος (Εμπειρικός 1997:100-103). Όπως είναι γνωστό, το έργο αυτό δεν ολοκληρώθηκε το 1962. Μάλιστα, αυτή η χρονολογία ανήκει στη δεύτερη φάση της, σύμφωνα με τον Γιατρομανωλάκη: «μπορούμε για την ώρα, να ορίσουμε τρεις φάσεις γραφής του Μυθιστορήματος: 1^η φάση 1945-1951 γραφή της ΠΡΟΜ. 2^η φάση 1951-1962 διεύρυνση και επεξεργασία της ΠΡΟΜ. 3^η φάση 1962-1970 “αντιγραφή” της ΤΟΜ. Παράλληλα με τη φάση αυτή αρχίζει να δακτυλογραφείται η ΤΟΜ» (Γιατρομανωλάκης 1990: 294).

Μέχρι τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Εμπειρικός ασχολείται με το εκτενές αυτό μυθιστόρημα, καθώς η συγγραφική διαδικασία, όπως περιγράφει και σε αυτήν την επιστολή, ήταν χρονοβόρα. «Τον *Μεγάλο Ανατολικό* τον έγραψα σε περίπου 5 ½ ή 6 χρόνια. Το πρώτο και το δεύτερο μέρος εγράφη πιο γρήγορα από τα υπόλοιπα. Όταν τελείωσα όμως το έργο, ξανάγραψα μερικά κεφάλαια, και προσέθεσα ενδιάμεσως μερικά. Τα πιο πολλά, σχεδόν όλα, τα έγραψα μέσα σε έναν πυρετό διεγέρσεως και εξάρσεως. Όλα σχεδόν τα δούλεψα και τα κτένισα κάμποσο, μετά το πρώτο γράψιμο, και άλλη μία φορά όταν τελείωσα το έργο. Κατά διαστήματα σταματούσα για να αναπαυθώ και συνέχιζα πάλι» (Εμπειρικός 1997: 101-102). Αυτό το στοιχείο της επιστολής επιβεβαιώνει τα λεγόμενα του Γιατρομανωλάκη για τον *Μ. Ανατολικό*: «Όπως θα δούμε, ο Εμπειρικός, ως τα τελευταία χρόνια της ζωής του, ασχολείται με τον *Μ.Α.* καθώς γράφει και ξαναγράφει κεφάλαια, αφαιρεί ή προσθέτει σκηνές, προβαίνει σε γλωσσικές ή φραστικές διορθώσεις, βελτιώνοντας έτσι και φροντίζοντας το κείμενο του, αφοσιωμένος διά βίου στο ανώτατο και ανεπανάληπτο έργο του» (Γιατρομανωλάκης 1990: 291).¹⁰⁴ Επιπλέον κάνει λόγο για την *Πόλι*, την οποία δεν έχει συνεχίσει ακόμη και ελπίζει να

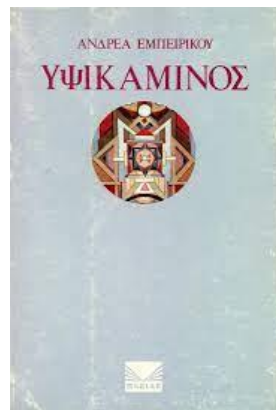
¹⁰³ Βλ. την αλληλογραφία Εμπειρικού-Βαλαωρίτη το 1958: Πρώτον: «Σήμερα σου στέλνω σε χωριστό φάκελλο και την περίληψη των 15 κεφαλαίων που αποτελούν το πρώτο μέρος του έργου. Τα μέρη είναι 4» (Εμπειρικός, 2002: 32). Δεύτερον: «Σου ξαναγράφω ένα σημείωμα επειγόντως μετά λήψιν των περιλήψεων των 7 πρώτων κεφαλαίων» (34). Τρίτον: «Σε λίγες μέρες θα σου στείλω τμηματικές τις περιλήψεις των κεφαλαίων των υπόλοιπων τριών μερών του μυθιστορήματος. Την ερχόμενη εβδομάδα ελπίζω να μπορέσεις να σου στείλω ολόκληρο το πρώτο κεφάλαιο» (35).

¹⁰⁴ Αυτή τη τεχνική δημιουργίας δεν την ακολουθεί μόνο στον *Μ. Ανατολικό* αλλά και σε άλλα έργα. Ένα επιπλέον παράδειγμα αποτελεί *Η Ζέφυρα*, στην οποία έχουμε ακόμη μια φορά την ευκαιρία να παρατηρήσουμε τη συνήθη συγγραφική του διαδικασία. «Στην αρχή σχεδιάζει και “περατώνει”, σε πρώτη μορφή, το κείμενο του, γραμμένο συνήθως σε λυτές κόλλες αναφοράς. Κατόπιν το καθαρογράφει (με προσθέσεις, αφαιρέσεις,

συνεχίσει μετά τον Μάρτιο. Υποθέτουμε πως όταν μιλάει για την *Πόλι*, μιλάει για την μετέπειτα *Οκτάνα* (Εμπειρικός 1997: 102).

Ο Εμπειρικός στις 8/8/1966 αναφέρεται στο περιοδικό *London Magazine*, το οποίο αφιέρωσε ένα τεύχος στους Έλληνες ποιητές, μέσα στους οποίους βρίσκεται και ο Εμπειρικός. Δημοσιεύεται το *Amour-Amour* σε μετάφραση του Νίκου Στάγκου τον Αύγουστο του 1966.¹⁰⁵ Επίσης, το 1966 κυκλοφορούν *Τα Γραπτά* σε αγγλική έκδοση σε μετάφραση του Νίκου Στάγκου και Alan Ross (Βούρτσης 1985: 523). Στο τέλος της επιστολής, ευχαριστεί τον Βαλαωρίτη για την «*ωραιοτάτη* εισαγωγή που έγραψε για το *Amour-Amour*» (Εμπειρικός 1997: 107).

Στις 27/1/1975, ζητάει ουσιαστικά μέσω του Βαλαωρίτη, την άδεια της γυναίκας του, Marie Wilson-Βαλαωρίτη, να χρησιμοποιήσει τα σχέδια της για τα εξώφυλλα μιας νέας έκδοσης των τριών γνωστών βιβλίων του: *Υψικάμιнос*, *Ενδοχώρα* και *Γραπτά*.¹⁰⁶ Πρόκειται για τρία μοτίβα από έναν πίνακα της που ο Εμπειρικός είχε αγοράσει (Εμπειρικός 1997: 108).



Εικόνα 9: Εξώφυλλο της 4^{ης} έκδοσης της «Υψικάμινου». Πηγή: <https://www.pixelbooks.gr/book/ipsikaminos>

διορθώσεις κλπ.) και κάποτε, αν χρειασθεί, το ξαναγράφει σε αρτιότερη, οριστική μορφή» (Γιατρομανωλάκης 2012: 19).

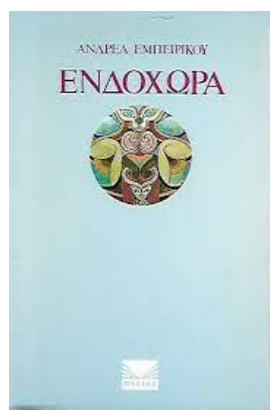
¹⁰⁵Βλ. την ιστοσελίδα https://moderngreekliterature.org/texts/1630?from_search=false

¹⁰⁶ Βλ. τα λεγόμενα του Εμπειρικού: «Ένας εκδότης (ο κ. Μειμάρης, του νέου εκδοτικού οίκου 'Πλειάς'), μου πρότεινε να τυπώσω τα τρία γνωστά μου βιβλία, (*Υψικάμιнос*, *Ενδοχώρα*, *Γραπτά*) σε νέα έκδοσι, με όλα τα έξοδα δικά του» (Εμπειρικός 1997:108).



Εικόνα 10: Εξώφυλλο των *Γραπτών*. Πηγή:

<https://eratobooks.gr/product/%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%AE-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BC%CF%85%CE%B8%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1/>



Εικόνα 11: Εξώφυλλο της *Ενδοχώρας*. Πηγή: <https://www.kougeasbooks.gr/site/bkdetails/5851?bc=1>

Άλλα λογοτεχνικά ζητήματα της εποχής που συζητούν Βαλαωρίτης και Εμπειρικός είναι για λογοτεχνικά έργα που στέλνει ο πρώτος στον δεύτερο από το Παρίσι, όπως *Οι Νύχτες* του Edward Young (Εμπειρικός 1997:91). Ακόμα, εμφανίζεται το όνομα Akbar del Piombo και δύο έργα του καλλιτέχνη/συγγραφέα: *Fuzz against Junk* και *The Fetish Growd* (Koger 2021). Από ό,τι καταλαβαίνουμε από τα συμφραζόμενα, ο Βαλαωρίτης τον είχε προτείνει στον Εμπειρικό ως εικονογράφο για την *Αργώ*. Ήταν ήδη γνωστός στον Εμπειρικό ο δημιουργός αυτός και εκφράζει την γνώμη του για το έργο του.¹⁰⁷ Το Φεβρουάριο του 1962 θα δημοσιευτεί το άρθρο του «Ο θρίαμβος της αισθησιακής ζωγραφικής» στον *Ζυγό* (Βούρτσης 1985: 522). Πριν δημοσιευτεί, θα ενημερώσει για αυτό τον Βαλαωρίτη (Εμπειρικός 1997: 95).

Δεν υπήρξε, βέβαια, μόνο ο Βαλαωρίτης μεγάλη βοήθεια για τον Εμπειρικό αλλά και το αντίθετο. Όπως παραδέχεται ο ίδιος στο άρθρο του «Μια προσωπική αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό»: «Όταν το 1963 εξέδωσα το μικρό πρωτοποριακό περιοδικό "Πάλι",

¹⁰⁷ Ο Εμπειρικός γράφει για τον Akbar del Piombo: «Ο Akbar del Piombo μου είναι γνωστός όχι μόνο από το *Fuzz against Junk*, αλλά και από ένα μεγάλο ερωτικό του έργο – *The Fetish Crowd*. Τις εικόνες του, τις διαιρώ σε δύο κατηγορίες – τις αραιές και τις πυκνές. Οι αραιές δεν μου αρέσουν πολύ. Αντιθέτως, οι πυκνές μου αρέσουν πολύ». (Εμπειρικός 1997: 94).

προσέφερε τόσο την ηθική του βοήθεια, δημοσιεύοντας άρθρα και ποιήματα, όσο και την οικονομική, τη στιγμή που άλλοι, με εξαίρεση τον Νικόλαο Κάλας, από την Νέα Υόρκη, και τον Τάκη Παπατσώνη και τον Νίκο Εγγονόπουλο, στάθηκαν απρόθυμοι» (Βαλαωρίτης, 2019: 1) Για αυτή την οικονομική βοήθεια διαβάζουμε στην επιστολή που γράφεται στις 6/6/1965: «Στον Ταχτσή έδωσα 1.000 δρ. για το *Πάλι*. Επειδή θα χρειασθή και άλλα χρήματα, για να βγη το περιοδικό, και κανείς άλλος, ως φαίνεται, δεν μπορεί, αυτή τη στιγμή, να το δώσει, του είπα ότι θα του δώσω εγώ τις επί πλέον 1.000 ή 1.500 δρχ. που χρειάζεται, για να μην ματαιωθή η έκδοσις» (Εμπειρικός 1997: 105).

Στην ίδια επιστολή ενημερώνει τον Βαλαωρίτη πως βρήκε ένα ποίημα του Aragon που έψαχνε μέσα σε ένα βιβλίο του Μορίς Ναντώ. Μάλλον πρόκειται για το βιβλίο: *Ιστορία του Σουρρεαλισμού*. Τέλος, του ζητάει στις 8/8/1966 να του αγοράσει δύο τεύχη του *London Magazine* και δύο βιβλία: *Sex Histories of American College men* και *Pornography and the Law* του Eberhard Kronhausen και της γυναίκας του, Phyllis Kronhausen (Εμπειρικός 1997: 107). Τα δύο αυτά έργα επιγραμματικά τα βρίσκουμε στο βιβλίο *National Library of Medicine Programs and Services*, καθώς πρόκειται για ένα ζευγάρι σεξολόγων.

Έχουμε επίσης κάποιες επιστολές προς την Βιβίκα Ζήση (την οποία φαίνεται πως γνωρίζει τον Ιανουάριο μέσα σε αυτό το έτος, δηλαδή το 1945) στις 16/9/1945 και ένα απόσπασμα επιστολής που γράφεται το ίδιο έτος μια μέρα στις 11μ.μ (Εμπειρικός 2002: 39-42). Το γράμμα που συντάσσει στις 16/9/1945 είναι η αρχή της αλληλογραφίας ή «μάλλον της μονογραφίας», όπως λέει και ο ίδιος, αφού αυτές οι επιστολές έχουν ένα σταθερό αποστολέα και ένα σταθερό παραλήπτη, χωρίς αυτοί οι ρόλοι να εναλλάσσονται. Με αποστολέα τον Ανδρέα Εμπειρικό και παραλήπτη τη μέλλουσα σύζυγο του, Βιβίκα Ζήση. Όμως η επιστολή αυτή δεν είναι μία ερωτική επιστολή, αν και καταλαβαίνουμε πως τους συνδέει μία σχέση, αφού ο Εμπειρικός θέλει η πρώτη που θα διαβάσει τον *Μεγάλο Ανατολικό* να είναι η Βιβίκα. Πρόκειται για μία επιστολή στην οποία ο Εμπειρικός ενημερώνει την Βιβίκα για την λογοτεχνική του δραστηριότητα» (39-41).

Έχει τελειώσει ένα «μικρούτσικο διήγημα», το *Buffalo Bill*¹⁰⁸ (Εμπειρικός 2012: 195-247) και ξεκίνησε να συγγράφει ένα μυθιστόρημα, το «πρώτο του ρομάντζο», τον «Μέγα Ανατολικό» (Εμπειρικός 2002:41). Στις 16/9/1945, είχε γράψει ένα σύνολο 220 σελίδων. Μέσα σε αυτό το γράμμα γνωστοποιεί στην Βιβίκα την υπόθεση του και τον κατάλογο των προσώπων που αναλαμβάνουν δράση στο μυθιστόρημα αυτό, μαζί με μία μικρή επεξήγηση/ανάλυση για αυτά. Πέρα από τον *Μεγάλο Ανατολικό* την ενημερώνει και για την υπόλοιπη συγγραφική του δραστηριότητα. Ως τις 17/9 έχει γράψει οχτώ ποιήματα. Το 1945 έχει ήδη έτοιμα τρία βιβλία, την *Ενδοχώρα*, τα *Γραπτά* και τα *Χαϊμάλια του Έρωτα και των Αρμάτων*.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Πρόκειται για το τρίτο μέρος της τριλογίας *Τα χαϊμάλια του έρωτα και των αρμάτων*: «Βεατρίκη ή Ο έρωτας του Buffalo Bill» (Γιατρομανωλάκης 2012: 12). Είναι ένα κείμενο που «σχετίζεται ευθέως στη ερωτική ιστορία, στο φλογερό "ρομάντζο" του ποιητή με τη μετέπειτα σύζυγο του Βιβίκα» (12).

¹⁰⁹ *Τα χαϊμάλια του έρωτα και των αρμάτων* αποτελούνται από τρία μέρη : 1. Την *Αργώ* 2. Την *Ζέμφουρα ή Το μυστικόν της Πασιφάης* 3. Τη *Βεατρίκη ή Ο έρωτας του Buffalo Bill* (Γιατρομανωλάκης 2012: 11-12)

Στο απόσπασμα επιστολής που έχουμε και γράφεται στις 11μ.μ έχουμε, όπως αναφέρει και ο Γιατρομανωλάκης, στο σημείωμα του κάτω από τις ανέκδοτες επιστολές, «την προϊστορία της εκδοτικής πορείας της 'Ένδοχώρας'» (Γιατρομανωλάκης 2002: 43). Αποκαλύπτει στην Βιβίκα πόσο ευγνώμων είναι για την προσφορά των φίλων του, Ξυδή και Βουσβούνη, να εκδώσουν αυτοί την *Ένδοχώρα*. Καταλαβαίνει ότι την έκβαση αυτών των γεγονότων επηρέασε καταλυτικά η πρώτη του σύζυγος, Μάτση Χατζηλαζάρου (Εμπειρικός 2002: 42).

Η γυναίκα αυτή θα αφήσει το στίγμα της στη ζωή του. Όπως φαίνεται και από την επιστολή προς τη Βιβίκα, γράφει για την Μάτση: «η κοπέλλα αυτή στάθηκε πάντα για μένα μια χρυσή και αφοσιωμένη φίλη» (42). Ο Εμπειρικός γνωρίζει τη Μάτση, αρχικά στον ρόλο του ψυχαναλυτή και έπειτα στον ρόλο του εραστή. Πρέπει να σημειωθεί πως τότε αυτές οι εναλλαγές δεν ήταν κάτι το ασυνήθιστο. Πιθανότατα η ψυχανάλυση ξεκίνησε ανάμεσα στα μέσα του 1936 και στις αρχές του 1937 (Δανιήλ 2013: 16). Ξέρουμε πως ο έρωτας τους απεικονίζεται μέσα στην ποίηση του Εμπειρικού. Κυρίως, με το ποίημα «Γήπεδον» των *Γραπτών*, το οποίο δεν δηλώνει μέσα του σε κανένα σημείο το αντικείμενο του πόθου του γράφοντος¹¹⁰. Όμως φροντίζει να ενημερώσει τον αναγνώστη για την ταυτότητα αυτού του αντικείμενου, βάζοντας στο περικείμενο την αφιέρωση: *για την Μάτση* (Δανιήλ 2013: 11). Ένα άλλο έργο μέσα στο οποίο εντοπίζεται ένα πρόσωπο που είναι εμπνευσμένο από την Μάτση είναι η «Μαρία» από τα «Τεκταινόμενα»¹¹¹. Καθώς και η ίδια η ποιήτρια, φαίνεται να επηρεάζεται και να έχει ως μέντορα, ποιητικά, τον Εμπειρικό.

Η ίδια θα φύγει για το Παρίσι το 1945, με υποτροφία που έχει χορηγήσει το Γαλλικό Ινστιτούτο σε Έλληνες σπουδαστές. Θα γίνει δεκτή, και με τη βοήθεια τριών συστατικών επιστολών από τον Ανδρέα Εμπειρικό, που την αποκαλεί «την μεγαλύτερη Ελληνίδα ποιήτρια», συγκαταλεγόμενη ανάμεσα στον Οδυσσέα Ελύτη και στον Τάκη Παπατσώνη. Από το Παρίσι η Μάτση θα του στείλει έξι επιστολές στις 5/1/1946, στις 12/2/1946, στις 26/4/1946, στις 24/8/1946, στις 1/9/1946 και στις 25/3/1947 (Χατζηλαζάρου 2013: 69-72, 78-82, 93-99, 114,118-123,142-144). Διαθέτουμε μόνο τα γράμματα της Μάτση Χατζηλαζάρου και όχι τις απαντήσεις του Ανδρέα Εμπειρικού.

Αυτά τα γράμματα έχουν κάποια αξία για την έρευνα γύρω από τον Εμπειρικό. Η Μάτση στην πρώτη επιστολή αναφέρεται στον Εμπειρικό, ως «gogochaki» (Χατζηλαζάρου 2013: 72,78). Γενικά, η χρήση υποκοριστικών με οικεία πρόσωπα δεν είναι κάτι ξένο για την αλληλογραφία του Εμπειρικού. Στην δεύτερη επιστολή, η Μάτση Χατζηλαζάρου γράφει «γιατί ξέρω πόσο μισείς να γράφεις» (78), και μαθαίνουμε πως η εμπειρία της αλληλογραφίας, ενώ ήταν κάτι που του προσέδιδε χαρά στις πρώτες επιστολές του 1921-1935, δεν του προκαλεί πια τα ίδια συναισθήματα. Αυτή η απροθυμία αναφέρεται και από

¹¹⁰ Βλ. την άποψη του Δανιήλ: «Στο 'Γήπεδον' συναντούμε τον ερωτικό λόγο του ποιητικού υποκειμένου ο οποίος απευθύνεται σε ένα άρρητο δεύτερο πρόσωπο, το αντικείμενο του πόθου του. Πρόκειται στην ουσία για δημοσιοποιημένα *αποσπάσματα ημερολογίου* ή για μια δημοσιοποιημένη ερωτική επιστολή. Πουθενά μέσα στο σώμα του κειμένου δεν κατονομάζεται ο αποδέκτης του. Όπως και στις επιστολές, ο παραλήπτης σημειώνεται στο περικείμενο· εν προκειμένω, στην αφιέρωση που συνοδεύει το ποίημα: *στη Μάτση*» (Δανιήλ 2013: 11).

¹¹¹ Ο ίδιος ο Εμπειρικός παραδέχεται πως η Μάτση είναι η Μαρία των «Τεκταινόμενων» δηλαδή η «γυναίκα» του (Δανιήλ 2013: 27).

τον ίδιο στο γράμμα του προς τον Βαλαωρίτη το 1974 (Εμπειρικός 2004: 35). Όσο η Μάτση βρίσκεται στο Παρίσι, έρχεται σε επαφή με παλαιούς υπερρεαλιστές, γνωστούς του Εμπειρικού, όπως τον Tzara, τον ζωγράφο Dominguez και κυρίως τον Breton. Όλοι τους ενθουσιάζονται, όταν μαθαίνουν πως η κυρία που γνωρίζουν είναι η πρώην σύζυγος του Εμπειρικού και όλοι έχουν ένα καλό λόγο να πουν για τον Έλληνα υπερρεαλιστή.¹¹² Επιπλέον, μαθαίνουμε το πιθανό σχέδιο να μετακομίσει ο Εμπειρικός με τη Βιβίκα στο Παρίσι και για τον λόγο αυτό του γράφει και ο Λαφόργκ στις 29 Ιανουαρίου του 1946, με την ελπίδα πως θα καταφέρουν να συνεργαστούν.¹¹³ Επιθυμία που δεν ευοδώθηκε, αν και ο Εμπειρικός εγκαταστάθηκε το 1951 για λίγο στο Παρίσι. Επέλεξε να συνεργασθεί με τη Μαρία Βοναπάρτη, που το 1946 είχε φθάσει στην Ελλάδα. Όταν η Μάτση συναντά πρώτη φορά τον Μπρετόν, και αυτός εκφράζει το ενδιαφέρον του για τον πρώην άντρα της, που δεν τον ξέχασε. Αναφέρεται και ο *Μέγας Ανατολικός*, που αυτήν τη περίοδο αυξάνει σε σελίδες. Θα ολοκληρωθεί το 1951, έχοντας 1.700 χειρόγραφες σελίδες.

Ο Εμπειρικός εξομολογείται στη Βιβίκα την χαρά του για την πρόταση της εκδόσεως της *Ενδοχώρας* από τον Βουσβούνη και τον Ξυδή. Γράφει: «τα ποιήματα αυτά, που είναι του 1933-1936, θα βγουν τελευταία» (Εμπειρικός 2002: 41), δηλαδή τα ποιήματα της *Ενδοχώρας*. Φαίνεται πως νιώθει μία αδικία γιατί αυτός είναι που ξεκίνησε να γράφει πρώτος, αλλά θα καταφέρει να εκδώσει τα ποιήματα του, τελευταίος (41). Ωστόσο, παρά την πικρία του, δεν έχει την αντίδραση του Εγγονόπουλου, που είναι πιο στενάχωρη, αλλά κρατάει χαρακτήρα. Διαβάζουμε ουσιαστικά, μέσα στο γράμμα αυτό κάποια αυτοβιογραφικά σχόλια, με έντονη την αίσθηση του «πείσματος» του Εμπειρικού στα ιδανικά του (όπως τα διαμόρφωσε ο ίδιος) παρά τις αντιξοότητες τις οποίες συναντά.

Ένα ζήτημα, παρόμοιο με την προβληματική που τον ακολουθεί σε όλη τη συγγραφική του καριέρα, προκύπτει και στο κείμενο που γράφει για τον Εγγονόπουλο με τίτλο «Νικόλαος Εγγονόπουλος ή το θαύμα του Ελμπασάν και του Βοσπόρου» (Εμπειρικός 1999:3-16). Οι ίδιοι φίλοι, Ξυδής και Βουσβούνης, του ζητούν, να αλλάξει τρεις λέξεις οι οποίες, όπως καταλαβαίνουμε, ήταν πολύ έντονες για να δημοσιευθούν, οι οποίες είναι οι «πέος, αιδοίον, σκατά». Ο ίδιος αρνείται την αλλαγή τους. Αναμενόμενο, καθώς οι απόψεις του περί ερωτικής κυριολεξίας είναι γνωστές. Ο Ξυδής και ο Βουσβούνης του δίνουν δύο επιλογές, είτε να γράφει ένα καινούργιο άρθρο με το ίδιο νόημα, χωρίς όμως αυτές τις λέξεις, είτε να δημοσιευθεί το ήδη υπάρχον άρθρο, αφήνοντας όμως κενό το χώρο τον οποίο θα κατείχαν αυτές οι λέξεις. Ο Εμπειρικός, για χάρη του Εγγονόπουλου διάλεξε το δεύτερο.

¹¹² Βλ. την άποψη του Δανιήλ: «Ο Όσκαρ Ντομίνγκεζ διατηρούσε αλληλογραφία με τον Ανδρέα Εμπειρικό, στην οποία τον ενημέρωνε για τις δράσεις της υπερρεαλιστικής ομάδας κατά τα χρόνια του μεσοπολέμου. Σε επιστολή του χαρακτηρίζει τον Εμπειρικό ως *σύντροφο*, τίτλο που χρησιμοποιούσαν ως προσφώνηση μεταξύ τους τα μέλη της υπερρεαλιστικής ομάδας» (Δανιήλ 2013: 100).

¹¹³ «Σε δακτυλόγραφη επιστολή του, που στέλνει ο Λαφόργκ στον Εμπειρικό στις 29 Ιανουαρίου 1946, τον πληροφορεί ότι έμαθε τις προθέσεις του να πάει στο Παρίσι από μία κοινή τους γνωστή και πως σε αυτή την προοπτική *θα ήταν ευτυχής* εάν κατά την παραμονή του στο Παρίσι μπορούσαν να *έχουν μια στενότερη συνεργασία στην υπηρεσία του μεγάλου τους σκοπού, το να κάνουν, δηλαδή, να θριαμβεύσει η ψυχαναλυτική σκέψη στον μοντέρνο κόσμο*. Η Μάτση επομένως πληροφορήθηκε την πρόταση του Λαφόργκ μέσω του γράμματός του Εμπειρικού» (Δανιήλ 2013: 103).

Έτσι το κείμενο δημοσιεύτηκε τελικά στο τεύχος 3 του περιοδικού *Τετράδιο*¹¹⁴ τον Δεκέμβριο του 1945.¹¹⁵

Ο Εμπειρικός και ο Εγγονόπουλος βαδίζουν χέρι-χέρι μέσα στο ελλαδικό χώρο του 20^{ου} αι. ως λογοτέχνες¹¹⁶. Και οι δύο γίνονται αποδέκτες σκληρής κριτικής και χλεύης εξαιτίας των προσπαθειών τους να μείνουν αυθεντικοί στον εαυτό τους και στο είδος της λογοτεχνίας το οποίο εκπροσωπούν. Και οι δύο ανήκουν στον λογοτεχνικό τόπο του υπερρεαλισμού¹¹⁷ και ζουν τις επιπτώσεις αυτής της επιλογής, σε μία Ελλάδα που δεν ήταν ακόμα έτοιμη να ακούσει για το υποσυνείδητο, ούτε να δεχθεί την αυτόματη γραφή ως γραφή με λογοτεχνικές αξιώσεις. Ωστόσο, σίγουρα ο Εμπειρικός, όντας ο εισηγητής είναι και αυτός που θα δεχθεί τις πρώτες "σφαίρες" και τις πιο έντονες αντιδράσεις. Και όπως διαβάζουμε στην επιστολή, ο Εγγονόπουλος έχει μια πιο συναισθηματική αντίδραση στην κριτική: «Αλλοιώς ίσως να κλαιγόμουν και εγώ, όπως ο Εγγονόπουλος» (Εμπειρικός 2002: 41).¹¹⁸

Ένας ακόμα συνδετικός κρίκος ενώνει αυτούς τους δύο δημιουργούς: Ο τρόπος που υπάρχει η «ελληνικότητα» μέσα στα έργα τους δεν είναι ο κλασικός και ο συμβατικός. Ο Εγγονόπουλος όπως και ο Εμπειρικός, δεν αντιμετωπίζουν την «ελληνικότητα» ως ζήτημα φυλετικής καθαρότητας. Όπως γράφει ο Δάλλας, αυτοί οι δύο δεν μπορούν να χαρακτηριστούν «ελλαδίζοντες» ούτε «νεοελληνίζοντες» αλλά «φιλέλληνες».¹¹⁹ Η

¹¹⁴ Το κείμενο βρίσκεται αναδημοσιευμένο στο : «"Χρονικό του Τετραδίου", στο *Τετράδιο, τόμος α, Τετράδια 1-3, 1945* (ανατύπωση), Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα, 1981 και Χρήστος Δανιήλ, *ό.π.*, σσ. 65-67» (Δανιήλ 2013: 34).

¹¹⁵ «Η Μάτση και ο Ανδρέας Καμπάς, μαζί με τους Αντώνη Βουσβούνη, Αλέξη Σολωμό και Αλέξανδρο Ξυδή προετοιμάζουν από τα μέσα του 1914 την έκδοση ενός νέου περιοδικού που προωθεί την πρωτοπορία στις τέχνες (εικαστικά, λογοτεχνία και θέατρο). Το *Τετράδιο* εκδίδεται τελικά τον Μάρτιο του 1945 και κατορθώνει να συγκεντρώσει στα τρία τεύχη που εξέδωσε το 1945 συνεργασίες από παλαιότερους συνεργάτες των *Νέων Γραμμάτων* αλλά και από νεότερους δημιουργούς: Νάνο Βαλαωρίτη, Νίκο Γκάτσο, Νίκο Εγγονόπουλο, Οδυσσέα Ελύτη, Ανδρέα Εμπειρικό, Νίκο Καλαμάρη, Γιώργο Λίκο, Μίλτο Σαχτούρη, Γιώργο Σεβαστίκογλου, Γιώργο Σεφέρη κ.ά.» (Δανιήλ 2013: 34).

¹¹⁶ Βλ. την άποψη του Χρυσανθόπουλου για το έργο τους: «Ο Εμπειρικός εισάγει την αυτόματη γραφή και διαμορφώνει ένα σύστημα, στο οποίο ο υπερρεαλιστικής προέλευσης αυτοματισμός συνδιαλέγεται με την ψυχαναλυτική θεωρία, με τελικό στόχο την κατασκευή μιας μεταψυχαναλυτικής ουτοπίας, η οποία διαμορφώνει τη δική της παράδοση. Ο Εγγονόπουλος υιοθετεί τον υπερρεαλιστικό κοσμοπολιτισμό, τον επεξεργάζεται και τον προσαρμόζει στα βαλκανικά του συμφραζόμενα, προτείνοντας μια υποκειμενική ελληνικότητα, μέσω της οποίας κατασκευάζει μια δική του παράδοση που συναντάται με αυτή του Κάλας, κυρίως στην ιδιαίτερα θετική αποτίμηση του έργου του Καβάφη» (Χρυσανθόπουλος 2012:100-101).

¹¹⁷ Βλ. την άποψη του Χρυσανθόπουλου: «Ο Εγγονόπουλος εντάσσει το 1938 τον εαυτό του στο κίνημα του υπερρεαλισμού με τη συλλογή *Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν* προτάσσοντας ως μόντο ένα παράθεμα για τη δύναμη της υπερρεαλιστικής φωνής : «la voix surréaliste celle qui continue à prêcher à la veille de la mort et au-dessus des orages ». Το παράθεμα αυτό συνιστά αναφορά στον Αντρέ Μπρετόν, αφού προέρχεται από το *Μανιφέστο του Υπερρεαλισμού* του 1924, και στον Ανδρέα Εμπειρικό, ο οποίος πρώτος το είχε προτάξει στο *μανιφέστο του ελληνικού υπερρεαλισμού*, την *Υγικάμνο*, το 1935 (Χρυσανθόπουλος 2012:156).

¹¹⁸ Βλ. την άποψη του Χρυσανθόπουλου: «[...] αντιλαμβάνεται κανείς τον αναθεωρητικό, αντιρρητικό, ακόμα και εριστικό, χαρακτήρα της στάσης του Εγγονόπουλου ως προς την κριτική πρόσληψη του, όπως αυτός διατυπώνεται ακόμα και σε πολύ μεταγενέστερα κείμενα του» (Χρυσανθόπουλος 2012: 259).

¹¹⁹ Βλ. το κείμενο του Δάλλα: «Η περιπέτεια του μοντέρνου ποιητικού λόγου» στην *Κριτική* το 1959: «Αλλ' αν ο Σεφέρης είναι ελλαδικός κι ο Ελύτης νεοελληνικός, ο Εμπειρικός κι ο Εγγονόπουλος δεν είναι ελλαδίζοντες, ούτε πάλι νεοελληνίζοντες, είναι, ας πούμε, φιλέλληνες. Θα νόμιζε καθένας, που δεν θα 'θελε να βασιάνισει την

οικουμενικότητα και η χρήση της «παράδοσης» όχι με το συνηθισμένο τρόπο, καθώς αναγνωρίζει πως υπάρχει μία συνέχεια και ο ίδιος παραδέχεται τις επιρροές που δέχθηκε από τον ρομαντισμό και τον συμβολισμό, είναι χαρακτηριστικό του υπερρεαλισμού. Για τον Εγγονόπουλο, «η παράδοση δεν είναι μια σειρά από αναφορές και από στοιχεία που παρατίθενται χωρίς κάποιος να τα επιλέγει και να τα ιεραρχεί από μια συγκεκριμένη οπτική. Η παράδοση προσδιορίζεται από την οπτική του κειμένου το οποίο “παραλαμβάνει” και η δυναμική της διαμορφώνεται από τη λειτουργία της εξιστόρησης» (Χρυσανθόπουλος 2012: 277).

Τέλος, στο βιβλίο *Γράμματα από το Παρίσι στον Ανδρέα Εμπειρικό (1946-1947)* (Δανιήλ 2013) βρίσκουμε και μία επιστολή του Αντρέ Μπρετόν προς τον Εμπειρικό. Η επιστολή ξεκινάει με μία “εισαγωγή” από την υπερρεαλιστική ομάδα και μετά διαβάζουμε τα λόγια του Μπρετόν. Ενημερώνουν τον Εμπειρικό πως η «Solution Surréaliste» είναι ένας «οργανισμός ενοποίησης των ερευνών» των υπερρεαλιστών. Και πως περιμένουν από αυτόν, αφού το διαβάσει, να τους επικοινωνήσει την άποψη του για αυτό (Μπρετόν 2013: 131-132).

Ο Breton επιθυμεί να έχει νέα του, δηλαδή επιθυμεί την απάντηση σε αυτό το γράμμα. Τον ενημερώνει για την επικαιρότητα στο Παρίσι και ένα νέο κύμα ζωγραφικής που αποκαλείται «art brut», δηλαδή «ακατέργαστη τέχνη», και υπάρχουν σχετικές πληροφορίες για αυτό στο έντυπο που του στέλνει μαζί με το γράμμα (το δελτίο της *Solution Surréaliste*). Θέλει να μάθει από τον Εμπειρικό άμα υπάρχει το αντίστοιχο κύμα και στην Ελλάδα. Όπως και να τον ενημερώσει αν έφτασε στον ελλαδικό χώρο η είδηση με το συμβάν της επέμβασης στον Ο.Η.Ε του «πολίτη του κόσμου». Τη κίνηση αυτή υποστήριζαν ο Καμύ, ο Πωλάν και ο Μπρετόν κ.ά. Τέλος, ζητάει μία ή δύο δακτυλογραφημένες σελίδες από τον Εμπειρικό για το *Neon*. Κλείνει το γράμμα αυτό με τη φράση: «Πολύ στοργικά André Breton» (Δανιήλ 2013: 132).

Είναι προφανές πως συγκεντρώνουμε αρκετές πληροφορίες για τον συγγραφέα μέσα από το επιστολικό του έργο. Το ζήτημα της εκδόσεως των έργων του, η κριτική που δέχεται σε όλα τα επίπεδα, οι στενές σχέσεις που διατηρεί με την υπερρεαλιστική ομάδα του Παρισιού, ακόμα και μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, είναι κάποια από τα κεντρικά ζητήματα που εμφανίζονται στις επιστολές που εξετάζουμε και επικεντρώνονται κυρίως σε πληροφορίες που αφορούν την καλλιτεχνικές και λογοτεχνικές ενασχολήσεις του Εμπειρικού.

ενημέρωση του, πως σ’ αυτούς τους τελευταίους τουλάχιστον δεν ισχύει η εξάρτηση, πως πρόκειται απλώς για καλούς μεταπράτες, για ευφυείς ακροβολίστας, που εκφράζονται μ’ αυτοσχεδιασμούς και επίνοιες με αντιλαβές από την επιφάνεια, θα λέγαμε, ενός διεθνικού κοσμοπολιτισμού. Κι όμως η σύνθεση της πρόσφατης, και τωρινής, ακόμη, κοινωνίας μας, δεν περιλαμβάνει μόνον λογίους “γόνους” που προορίζονται για θέσεις περιωπής και ευφραδείς βλαστούς, που προορίζονται για στελέχη της. Ο ελληνικός μεσοπόλεμος επέτρεψε ακριβώς στους επερχόμενους κεφαλαιούχους και εκκεντρικούς, τη δυνατότητα για μια ανασύνταξη των πραγμάτων, για την υπονόμηση μιας νοοτροπίας και μιας ευαισθησίας, που κολλημένη σαν στρείδι στο παρελθόν επαργυρώνεται το παρόν, ή εμβολιάζει στα χώματά μας επίμονα φυτείες ξένων θερμοκηπίων, που θέλει κοντολογής πεισματικά, φωναχτά να επαμφοτερίζει, νομίζοντας πως συνθέτει» (Δάλλας 2011: 473-474).

2.3.1 Πολιτικά Μανιφέστα και Δημόσια Επιστολή

Στα *Γράμματα*, υπάρχουν δύο πολιτικά μανιφέστα του Ανδρέα Εμπειρικού, από τα οποία μπορούμε να κατανοήσουμε τις πολιτικές του πεποιθήσεις, χωρίς καμία αμφιβολία (Εμπειρικός 2009: 249-259). Βρισκόμαστε στο 1933, ο Εμπειρικός έχει επιστρέψει από το Παρίσι εδώ και δύο χρόνια, χωρίς όμως να λησμονεί ό,τι εφόδια έχει δεχθεί από τα χρόνια που ψυχαναλύθηκε και μαθήτευσε κοντά στον Λαφόργκ και την υπερρεαλιστική ομάδα. Πολιτικά τείνει προς την Επανάσταση από την εποχή που ξεκίνησε να διαβάζει Τολστόι, τον οποίο δεν θαύμαζε μόνο ως συγγραφέα αλλά και ως φιλόσοφο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Το πρώτο του μανιφέστο γράφεται στο Μπογιάτι στις 17/9/1933 (Εμπειρικός 2009: 249-256). Πρόκειται περισσότερο για μία ομολογία πίστεως προς τον Μαρξισμό και τον Λενινισμό. Εξάλλου και ο ίδιος αναφέρει πως: «Πιστεύω στον κομμουνισμό και την επανάσταση. Πιστεύω στον Μαρξισμό και στον Λενινισμό που δεν είναι μόνο οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και φιλοσοφικά συστήματα, υποκειμενικά και αντικειμενικά έχουν για με, αξίαν και θέση θρησκείας» (Εμπειρικός 2009: 249-250). Βλέπουμε πως η φιλοσοφία του Εγέλου δεν συνέδραμε μόνο στη καλύτερη κατανόηση του υπερρεαλισμού αλλά και του Μαρξισμού. Ο Εμπειρικός έφτασε στον Μαρξισμό και τον Λενινισμό μέσω της εγελιανής διαλεκτικής και του διαλεκτικού υλισμού.¹²⁰ Το γεγονός πως ο Εμπειρικός αντιμετωπίζει αυτό το πολιτικό ιδεώδες ως θρησκεία φαίνεται από την πεποίθηση του πως έχει την ικανότητα να είναι σωτήριο για την πορεία της ανθρωπότητας: «ο Μαρξισμός μπορεί να δώσει μια μέρα στην ανθρωπότητα την ευτυχία και την ιδανική κοινωνία» (Εμπειρικός 2009: 250). Όπως ακριβώς οι πιστοί πιστεύουν στον «Παράδεισο», έτσι και ο Εμπειρικός φαίνεται να έχει πλήρη εμπιστοσύνη στο κίνημα. Γνωρίζοντας τι θα επακολουθήσει, κατανοούμε καλύτερα πόσο βαθιά πρέπει να ήταν η απογοήτευση που έζησε, όταν διαψεύστηκε η πίστη του αυτή.¹²¹ Μετά από το γεγονός της ομηρίας, ο ίδιος δεν θα επιστρέψει ποτέ ξανά στον Μαρξισμό.

Οι απόψεις του για τον Μαρξισμό ταυτίζονται και με τις ποιητικές του απόψεις. Είναι φίλος της προσωπικής ευθύνης και υποστηρίζει πως για να είναι κανείς καλός κομμουνιστής, πρέπει πρώτα ο ίδιος να συμμορφώνεται με τις κομμουνιστικές θεωρίες· όπως και με τον υπερρεαλισμό, που τόλμησε να κάνει ο ίδιος το πρώτο βήμα και να είναι ο εισηγητής του κινήματος στην Ελλάδα.

Μέσα από αυτό το μανιφέστο πληροφορούμαστε και την προσωπική εμπειρία του Εμπειρικού με τον κομμουνισμό. Ο ίδιος ανήκε σε μία οικογένεια αστών και τη δεδομένη

¹²⁰ Καταλαβαίνουμε το βαθμό που επηρέασε η διαλεκτική του Εγέλου το ποιητικό σύμπαν του Εμπειρικού και τα δικά του πολιτικά πιστεύω. Ουσιαστικά αποτελεί τη προσωπική του βάση. Πάνω σε αυτά χτίζονται και αναπτύσσονται ιδέες περί υπερρεαλισμού, περί ποίησης και περί πολιτικής. Αυτή η συνύπαρξη των αντιθέτων που οδηγεί στην ενοποίηση τους και στην ουτοπική *Οκτάνα*, η οποία φαίνεται να είναι εμπνευσμένη ακριβώς από τη διαλεκτική του Γερμανού φιλοσόφου.

¹²¹ Το 1973 στη συζήτηση που κάνει με τους φοιτητές στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ακούγεται ένας Εμπειρικός πιο κατασταλαγμένος όσον αφορά τις πολιτικές του πεποιθήσεις. Έζησε την έξαρση, την πίστη και την απογοήτευση από τον Μαρξισμό. Για τον ίδιο, «δεν είναι λύσις πολιτική, δηλαδή, ούτε προς τα δεξιά, ούτε προς τα αριστερά» (Εμπειρικός 1985: 635).

χρονική στιγμή συμπλήρωνε το δεύτερο έτος ως διευθυντής εργοστασίου. Ήταν διχασμένος ανάμεσα στην αίσθηση χρέους που ένιωθε προς τον πατέρα του αλλά και στην αίσθηση χρέους που ένιωθε προς τα πολιτικά του ιδεώδη. Για να είναι σωστός «κομμουνιστής» έπρεπε να εγκαταλείψει αυτή τη θέση, που τον ταύτιζε με το «κεφάλαιο». Αναγνωρίζει τα εμπόδια που τον ανάγκαζαν να καθυστερήσει την ξεκάθαρη παραδοχή της πίστης του στον κομμουνισμό: «Λόγοι διάφοροι, ψυχολογικοί κόμποι, υποκειμενικά και αντικειμενικά εμπόδια, η μεγαλοαστική μου καταγωγή, μερικές ανθρώπινες αδυναμίες, η αγάπη μου για μερικά πρόσωπα μ' εμπόδιζαν να λάβω εμπράκτως μέρος στον αγώνα όπως ωστόσο ήθελα» (Εμπειρικός 2009: 251).

Το έτος 1933 αποφασίζει οριστικώς την πλευρά με την οποία θα ταχθεί και αυτή είναι το επαναστατικό προλεταριάτο. Και μοιράζεται τα βήματα με τα οποία θα πετύχει την μετάβαση αυτή, από τη μπουρζουαζία στο προλεταριάτο. Στα έξι αυτά βήματα εντοπίζονται και κάποια αυτοβιογραφικά στοιχεία, όπως στην ανάλυση του πρώτου βήματος γνωστοποιούνται οι ακριβείς θέσεις που είχε ο Εμπειρικός στις πατρικές επιχειρήσεις:

«Δηλώνω ότι παραιτούμαι από την θέση μου του Γενικού Διευθυντή του Μηχανοποιείου και Ναυπηγείου Βασιλειάδη. Παραιτούμαι από την θέση μου του εντεταλμένου συμβούλου στην Εθνική Ατμοπλοΐα της Ελλάδος. Παραιτούμαι από την θέση του αντιπροέδρου και συμβούλου στην Ασφαλιστική Εταιρεία 'Εθνική Ζωή και Καλή Πίστις'. Παραιτούμαι από την θέση του συμβούλου στην 'Εταιρεία Ελληνικών Ανθρακωρυχείων Αλιβερίου και Μαυροσουβάλας'» (Εμπειρικός 2009: 252).

Στο δεύτερο βήμα, παρουσιάζεται η αναποφασιστικότητα του όσον αφορά την πραγματική προσχώρηση σε ένα Κόμμα, και κυρίως αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο Κ.Κ.Ε και στην Κ.Ο.Μ.ΛΕ.Α (Εμπειρικός 2009: 253)¹²². Η θέληση του να εντρυφήσει πάνω στο ζήτημα ενδελεχώς, πριν καταλήξει σε ένα συμπέρασμα, μας αφήνει να κατανοήσουμε και τον χαρακτήρα του βαθύτερα. Έπειτα, στα επόμενα δηλώνει πως δεν θα παραιτηθεί από τα κληρονομικά του δικαιώματα, θα αποχωρήσει από τον μπουρζουαδικό κόσμο, αλλά θα κρατήσει τους συναισθηματικούς δεσμούς του με την μπουρζουαζία. Ενδιαφέρον είναι πως μέσα σε ένα πολιτικό μανιφέστο έρχεται ξανά στην επιφάνεια το ζήτημα της αποκατάστασης της μητρός του, καθώς ζητάει και μέσω αυτού του μανιφέστου την «πλήρη ηθική, οικονομική και κοινωνική αποκατάσταση της» (255). Τέλος, αναγγέλλει πως θέτει στη διάθεση των συντρόφων του όλες τις ικανότητες του. Και κλείνει το μανιφέστο με τις παρακάτω ξεκάθαρες δηλώσεις:

«Κάτω η μπουρζουαζία.

Κάτω ο ιμπεριαλισμός.

Κάτω ο φασισμός.

Ζήτω η παγκόσμια επανάσταση.

¹²²«Κ.Ο.Μ.ΛΕ.Α.: Κομμουνιστική Οργάνωση Μπολσεβίκων Λενινιστών Αρχαιομαρξιστών» (Εμπειρικός 2009: 253).

Ζήτω η δικτατορία του προλεταριάτου.

Ζήτω ο Κομμουνισμός» (Εμπειρικός 2009: 256)

Αυτό το μανιφέστο, δεν ήταν εξ αρχής προορισμένο να πάρει αυτή την μορφή. Ξεκίνησε ως επιστολή που απευθυνόταν στον ξάδερφο του Εμπειρικού, Νίξικ Δεμαθά, υπεύθυνο του λιγνιτωρυχείου Αλιβερίου και Μαυροσουβάλας. Αυτή η μετατροπή είναι ένα αρκετά ενδιαφέρον στοιχείο για το είδος της επιστολογραφίας.

Η δεύτερη μορφή του πρώτου αυτού μανιφέστου είναι περισσότερο τελειοποιημένη. Σε αυτήν απευθύνεται στους «συγγενείς, φίλους και γνωστούς και προς τους απ' εδώ και μπρος συντρόφους» (Εμπειρικός 2009: 257). Οι παραλήπτες της επιστολής-μανιφέστου συγκεκριμενοποιούνται. Σε γενικές γραμμές πραγματεύεται ό,τι και η πρώτη μορφή του μανιφέστου. Την προσοχή μας τραβάει η φράση του «ανέκαθεν υπήρξα ό,τι ονομάζουμε εξ ιδιοσυγκρασίας επαναστάτης» (256). Ακόμα ένα μικρό λιθαράκι προσφέρεται για την σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Ανδριώτη επαναστάτη. Επίσης, τα πρόσωπα στα οποία αποδίδει ευχαριστίες είναι τα αναμενόμενα, όπως η μητέρα του, τα αδέρφια του, ο Γάλλος ψυχαναλυτής του René Laforgue, που τον «έσωσε από μια κακή νεύρωση στα 1928 (Εμπειρικός 2009: 255). Ένα πρόσωπο που ευχαριστεί, και καθόλου αναμενόμενο δεν το θεωρούμε, είναι ο Μιχάλης Ακύλας. Όπως διαβάζουμε στην υποσημείωση που υπάρχει στα *Γράμματα*, ο Μιχάλης Ακύλας ήταν ένας «ποιητής και αξιωματικός της ελληνικής αεροπορίας, δημοκρατικών φρονημάτων» (Εμπειρικός 2009: 255). Εκτελέστηκε από τους Γερμανούς στην Καισαριανή στις 5 Ιουνίου του 1942. Ο Εμπειρικός του αφιέρωσε το ποίημα «Βορειοανατολική παλάμη» στην *Ενδοχώρα* (1945) και στη μνήμη του το πεζό «Τα τεκταινόμενα», ανέκδοτο κείμενο των *Γραπτών ή Προσωπική Μυθολογία* (1960)» (Εμπειρικός 2009: 155).

Η τρίτη μορφή, η οποία είναι μία «Απάντηση στην πρώτη κριτική μετά την επίσημη προσχώρησή μου στον κομμουνισμό και στην επανάσταση [1933]» (Εμπειρικός 2009: 259-260), είναι ακριβώς ό,τι περιγράφει ο τίτλος. Είναι η απάντηση στην αντίδραση του κύκλου του στο γεγονός ότι προσχώρησε επίσημα στο κομμουνισμό και εντάχθηκε απολύτως και εμπράκτως αλληλέγγυος με το συνειδητό επαναστατικό προλεταριάτο. Απαντάει ξεχωριστά στους «μπουρζουάδες» και σε αυτούς που θεωρεί πιο ευαίσθητους. Και εδώ φαίνεται η ευαισθησία του Εμπειρικού, καθώς δεν αποκηρύσσει όλους τους αντίθετα διακείμενους πολιτικά γνωστούς του. Οι πρώτοι δεν τον ενδιαφέρουν και απαντά με ειρωνικό τρόπο, «πως αν μια τέτοια πράξη τους φαίνεται προδοσία [...] πως θεωρούμε μεγάλη μας τιμή τον τίτλο του προδότη και του τρελλού» (259). Στους δεύτερους, καταβάλλει όντως την προσπάθεια να εξηγήσει πως μπόρεσε να θυσιάσει τα αγαθά που προσφέρει η αστική τάξη σε αυτούς που ανήκουν σε αυτήν. Η αιτία είναι, όπως δηλώνει, ότι μέσα από τον Μαρξισμό θα επιτευχθεί μία «άνευ προηγούμενου στην ιστορία τελειότητα λειτουργικής κοινωνικής ισορροπίας» (262).

Αυτό που δεν πρέπει να λησμονηθεί είναι η αναφορά του έρωτα σε ένα πολιτικό κείμενο: «επειδή αγαπάμε την ανθρώπινη αλληλεγγύη και όχι την ανθρώπινη καταπίεση, επειδή αγαπάμε το προλεταριάτο και μισούμε τους δημίους αστούς και την πόρνη

μπουρζουαζία, επειδή είμαστε κατεξοχήν άνθρωποι, ικανότατοι στην πάλη και στον έρωτα [...]»¹²³ (Εμπειρικός 2009: 261). Μας υπενθυμίζει πως τα συστατικά που αποτελούν αυτόν τον άνθρωπο δεν μπορούμε να τα τοποθετήσουμε κάτω από ένα μικροσκόπιο και να ερευνήσουμε ξεχωριστά, επειδή λειτουργούν σαν συγκοινωνούντα δοχεία. Το ένα τροφοδοτεί το άλλο. Η ψυχανάλυση, ο υπερρεαλισμός, ο μαρξισμός-ρεαλισμός, η εγγελιανή διαλεκτική, η ερωτική κυριολεξία, η χρήση ετερόκλητων στοιχείων μέσα στην ποιητική του και την πεζογραφία του και η προσπάθεια του να ξεπεράσει το παραδοσιακό κατεστημένο όσον αφορά την λογοτεχνία αλλά και τη ζωή. Εφόσον για τον Εμπειρικό, αυτά τα δύο επίσης αλληλοτροφοδοτούνται.

2.3.2 Η περίπτωση του Buffalo Bill/Ανδρέα Εμπειρικού και της Βιβίκας/Βεατρίκης

Ο Εμπειρικός το 1945 γράφει μέσα σε έντεκα μέρες (24/7/1945-8/8/1945) το διήγημα «Βεατρίκη ή Ο έρωτας του Buffalo Bill», το οποίο είναι το τρίτο μέρος της τριλογίας *Τα χαϊμαλιά του έρωτα και των αρμάτων* (Γιατρομανωλάκης 2012: 12).¹²⁴ Πρόκειται για ένα «ρομάντζο», εμπνευσμένο από την ίδια τη ζωή του Εμπειρικού και την ιστορία αγάπης με την σύζυγο και μητέρα του μοναδικού του γιου, Βιβίκα Ζήση. Για ακόμα μια φορά, η ζωή του επηρεάζει το έργο του και το αντίστροφο. Την ίδια χρονιά ζει τον έρωτα και τον πόλεμο (Βιβίκα Ζήση-Ομηρία από την Ο.Π.Λ.Α.), τα οποία τον εμπνέουν με ένα διαφορετικό τρόπο το καθένα. Πρωταγωνιστής ο Buffalo Bill, «πρόσωπο του οποίου εν τέλει μετατίθεται η προσωπική φύση του συγγραφέα, θρυλική εμφυλιοπολεμική φιγούρα της άγριας δύσης, άρτιος χειριστής των όπλων στο πόλεμο και στο κυνήγι, αλλά και ήρωας πολλαπλών αφηγήσεων, επιλέγει τελικά τον έρωτα ως τον τρόπο επιβίωσης του ενώπιον του μόνιμου επιθετικού κινδύνου στον οποίο ζει» (Αρσενίου 2013: 9).

Και τα τρία μέρη της άτυπης αυτής τριλογίας¹²⁵: 1. *Αργώ ή πλους αεροστάτου* 2. *Ζέμφουρα ή το μυστικόν της Πασιφάης* 3. *Βεατρίκη ή ο έρωτας του Buffalo Bill* έχουν πολιτικό χαρακτήρα. «Και στις τρεις ιστορίες (ειδικά στην *Αργώ* και στη *Βεατρίκη*) ακούγονται (υπόκωφα και από μεγάλο βάθος, είναι αλήθεια) τα φρικτά πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα που βιώνει ο συγγραφέας της εποχής της συγγραφής τους» (Γιατρομανωλάκης 2012: 47).

Στην επιστολή που στέλνει στην Βιβίκα (Εμπειρικός 2002: 39-42), την οποία έχουμε ήδη εξετάσει, συναντάμε την «Βεατρίκη» ανάμεσα στα έργα για τα οποία την ενημερώνει πως ολοκλήρωσε. Η επιστολή γράφτηκε στις 16/9/1945 (39 και 41). Είχαν να συναντηθούν δύο μήνες. Της γράφει πως: «Από τότε που συναντηθήκαμε έγραφα ένα μεγαλούτσικο

¹²⁴ Βλ. την υποσημείωση 2 στη *Εισαγωγή* για τα *Χαϊμαλιά του έρωτα ή των αρμάτων*: «Κατά μαρτυρία του Λεωνίδα Εμπειρικού, ο Εμπειρικός αγαπούσε ιδιαίτερώς τα χαϊμαλιά (στολίδια) των ζώων. Είχε συλλογή από χαϊμαλιά και πολλά από αυτά ήταν κρεμασμένα στους τοίχους του σπιτιού του στη Γλυφάδα» (Γιατρομανωλάκης 2012: 22).

¹²⁵ Βλ. την άποψη της Αρσενίου: «τριλογία γιατί τα κείμενα της είναι ομοειδή και αυτόνομα, εξελίσσοντας και παράγοντας ένα κοινό θέμα· άτυπη, γιατί το θέμα αυτό αναπτύσσεται από το καθένα με διαφορετικό τρόπο, ήρωα, τόπο, και χρόνο (Αρσενίου 2013: 8).

διήγημα, τον Buffalo Bill» (Εμπειρικός 2002: 39). Ο Εμπειρικός γράφει το διήγημα αυτό μέσα σε 11 μέρες. Συνεπώς, παρατηρούμε πως η επιστολή και το διήγημα γράφονται περίπου μέσα στην ίδια χρονική περίοδο (ανάμεσα στις 17/7/1945-16/9/1945). Ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός γιατί μέσα στη «Βεατρίκη» ο Εμπειρικός τοποθετεί επιστολές. Άρα, υποθέτουμε, πως οι πραγματικές επιστολές αποτελούν αφορμή για τις επιστολές ως λογοτεχνικό τέχνασμα μέσα στη «Βεατρίκη».¹²⁶ Επομένως, μια ερώτηση γεννιέται: Πού σταματάει η πραγματική ζωή και πού αρχίζει η ποιητική έκφραση;

Ας εξετάσουμε το ζήτημα αυτό μέσα από την περίπτωση της επιστολής και της «Βεατρίκη». Ο Εμπειρικός στη «Βεατρίκη» κάποια στιγμή σταματάει την διήγηση και αφηγείται γεγονότα και συναισθήματα, ενώ ταυτόχρονα παραθέτει και κάποιες επιστολές. Για την ακρίβεια από την σελίδα 211 έως την 234 (Εμπειρικός 2012: 211-234), ο αφηγητής μιλάει για τον «γράφοντα». Μάλιστα, η συγκεκριμένη λέξη εμφανίζεται δέκα φορές μέσα στο κείμενο (Εμπειρικός 2012: 211, 214, 216, 217, 218, 232, 233, 233, 234). Ο Εμπειρικός, από ότι καταλαβαίνουμε, εκμυστηρεύεται σε αυτό το κομμάτι τις προσωπικές του εμπειρίες. Αφήνει το προσωπείο του Buffalo Bill και αφηγείται τη δική του ιστορία.¹²⁷ Το παραδέχεται γράφοντας: «Καίτοι ο άνθρωπος αυτός ήτο άνδρας 44 ετών, έκλαιε τώρα από καημόν μεγάλον, από έρωτα φλογερόν μα και πικρότατον, διά μίαν εν τη πραγματικότητι υπάρχουσαν νεανίδα, ήτις έφερε το ίδιον όνομα με την ηρωίδα της ιστορίας και ανταπεκρίνετο πλήρως εις την εν τω κειμένω περιγραφόμενην, αλλ' η οποία ουδόλως ανταπεκρίνετο εις τον έρωτα του» (Εμπειρικός 2012: 212). Η Βεατρίκη της ιστορίας είναι η Βιβίκα της πραγματικής ζωής.

Ωστόσο δεν αφηγείται στο α' πρόσωπο αλλά στο γ' ενικό: «Μόλις σημείωσε τα λόγια αυτά ο γράφων την ανωτέρω ιστορίαν, διέκοψε την συγγραφήν, πέταξε το μολυβδοκύβαλον του» (Εμπειρικός 2012: 211). Συνεχίζει να κρατάει μια απόσταση, όμως αφήνει τον αναγνώστη βαθιά μέσα στη ψυχή του με όσα γράφει στις επιστολές.

Εμφανίζονται 5 επιστολές με τις ημερομηνίες: 15 Μαΐου 1945 (Εμπειρικός 2012: 212-213), 15 Μαΐου 1945 (218-220), 16 Μαΐου 1945 (220-222), 18 Μαΐου 1945 (222-224), 25 Μαΐου 1945 (224-228) και 12 Ιουλίου 1945 (228-232) και ένα σημείωμα (244-245). Σε αυτές, μπορούμε να βρούμε αρκετά στοιχεία της πραγματικής ζωής των δύο ανθρώπων που θα γινόντουσαν ζευγάρι στο μέλλον, τα οποία επιβεβαιώνονται από τις πραγματικές επιστολές που στέλνει ο Εμπειρικός στις 16/9/1945 (Εμπειρικός 2002: 39-41) στη Βιβίκα.

¹²⁶ Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «Στη *Βεατρίκη* τα πράγματα, όπως έχουμε δείξει, είναι αρκετά σαφή. Η ερωτική ιστορία του Buffalo Bill συνυφαίνεται με την ερωτική ιστορία του ίδιου του Εμπειρικού, ποιητή του Νέου Κόσμου επίσης, Δάντη μαζί και ανιχνευτή. Και εδώ, ενώ τα αρχικά γεγονότα συμβαίνουν αλλού και στο παρελθόν, έξαφνα ο παλαιός μυθικός χρόνος τέμνεται με την εσωτερική ερωτική ιστορία το ίδιου του συγγραφέα στην Αθήνα του 1945. Η τομή αυτή γίνεται όχι μέσα από κάποια ευθεία αφήγηση αλλά από την παρένθεση αυθεντικών, όπως πιστεύουμε, ερωτικών επιστολών του ίδιου του συγγραφέα προς τη δική του αγαπημένη Βεατρίκη. Έτσι οι δύο ιστορίες συμπλέκονται, όπως συμπλέκονται και οι άγριες σκηνές της αμερικάνικης Δύσης με τις άγριες σκηνές του 1944 και 1945 στην Αθήνα. Το ευτυχές τέλος της παλαιάς ιστορίας προοιωνίζεται το ευτυχές τέλος της προσωπικής ιστορίας» (Γιατρομανωλάκης 2012: 50-51).

¹²⁷ Η υιοθέτηση λογοτεχνικών προσωπειών αποτελεί μία συνηθισμένη τεχνική του Εμπειρικού. Την παρατηρούμε στην *Αργώ* αλλά κυρίως στα *Γραπτά* (Γιατρομανωλάκης 1983: 109).

Αρχικά, στον *Buffalo Bill* η πρώτη επιστολή έχει ως αποστολέα την Βεατρίκη, η οποία ανακοινώνει στον Ανδρέα πως θα σταματήσει να τον βλέπει, απόφαση που ξέρεи θα προκαλέσει πόνο στον τελευταίο, όπως και συνέβη. Στις 16/9/1945(Εμπειρικός 2002:39-41) ο Εμπειρικός κατατάσσει ως «το πιο βαρύ και οδυνηρό, εκείνο που του έδωσε μια μέρα του Ιούλη του 1945, μια ωραιότατη κόρη των Αθηνών, ακριβώς αυτή που αγάπησε περισσότερο από κάθε άλλη γυναίκα στη ζωή του»(Εμπειρικός 2002: 42), δηλαδή η Βιβίκα. Προφανώς αυτό το βαρύ πλήγμα είναι ακριβώς η απόφαση να σταματήσουν να έχουν επαφή, λόγω της ύπαρξης, όπως καταλαβαίνουμε και από τις άλλες επιστολές, ενός τρίτου προσώπου, του «Χ...» (228). Φαίνεται πως η Βιβίκα είχε σχέση με κάποιον άλλον άνδρα, ακριβώς όπως και η Βεατρίκη του *Buffalo Bill*: «Μόνο η Βεατρίκη είναι αρραβωνιασμένη» (241). Όμως, όπως στο διήγημα έτσι και στη πραγματικότητα, η Βεατρίκη κατέληξε με τον Ανδρέα/Buffalo Bill.

Ακόμα, ο Εμπειρικός γράφει στο απόσπασμα επιστολής που αναφέραμε με ένδειξη «11μ.μ.» (Εμπειρικός 2002: 41-42), όταν αναφέρεται στο άρθρο που έγραψε για τον Εγγονόπουλο «[αυτό που σου διάβασα στο καφεενεδάκι "Εμπορικών" την τελευταία φορά που συναντηθήκαμε (17 Ιουλίου 1945)]». Ακριβώς αυτή την ημερομηνία την έχουμε σαν χρονολογία επιστολής στο *Buffalo Bill*, είναι η ίδια επιστολή με πριν, αυτή όπου η Βεατρίκη ανακοινώνει την απόφαση της. Επομένως, συνειδητοποιούμε πως την τελευταία φορά που συναντήθηκαν του έδωσε μάλλον το γραμματάκι αυτό, που κρατούσε «στην θήκη της ταυτότητός του» (Εμπειρικός 2012: 212).

Τα λογοτεχνικά του ιδεώδη, έρχονται και αυτά στην επιφάνεια, στην προσπάθεια του να εκφράσει τον ανεπανάληπτο έρωτα του στην Βεατρίκη. Όταν επιχειρεί να την πείσει να αφήσει πίσω τις επιταγές της στείρας χριστιανικής κοινωνίας, της παρουσιάζει το δικό του σύστημα αξιών, το οποίο βασίζεται στην ιδέα πως: «Η μόνη λύσις είναι το συνεχές, το αδιάπτωτον και άτερμον γίνεσαι των πραγμάτων. Η δε πραγματικότης δεν είναι μουσεϊον, με θέσεις, ράφια κι ετικέττες. Η πραγματικότης είναι η Ζωή και η ζωή είναι ο Έρωσ» (Εμπειρικός 2012: 220). Οι γραμμές αυτές θυμίζουν σίγουρα το προγραμματικό «Αμούρ-Αμούρ». Όσο για τον τρόπο που παρουσιάζει τον εαυτό του, πάλι έρχεται η λογοτεχνία/ποίηση στην επιφάνεια: «εγώ ο ολιγώτερον φιλόλογος απ' όλους τους Έλληνες, που κράτησαν ποτέ στα χέρια τους γραφίδα. Αγάπη μου, κάτω από τα ρούχα του συγγραφέως, του επιστήμονος και του gentleman, υπάρχει μέσα μου, πρωτίστως και βασικά, ο άνθρωπος ο βιολογικός, δηλαδή ο ποιητής. Κοίταξε τι καταπληκτικά που μοιάζει η φιλολογία μου με την ουσία της ζωής και πόσο μοιάζει η ζωή μου με ουσιαστικό ρομάντζο. Γιατί; Διότι όταν υπάρχει ποίηση φαίνεται όπου και όπως γίνεται, είτε είναι σε στίχους, είτε είναι σε πράξεις» (Εμπειρικός 2012: 223-224). Ο τρόπος που ο Εμπειρικός γράφει είναι και ο τρόπος που ζει. Δεν πιστεύω πως μπορούμε να διαχωρίσουμε τον άνθρωπο από τον καλλιτέχνη. Όπως έγραψε και ο ίδιος, ήταν «άνθρωπος βιολογικός, δηλαδή ποιητής». Ακόμα και ο τρόπος που αγαπάει είναι υπερρεαλιστικός (224).

Τρίτο Κεφάλαιο: Η μορφή των επιστολών

3.1 Γενικά

Σε αυτό το κομμάτι της εργασίας θα εξετάσουμε τις επιστολές που έως τώρα είδαμε από τον αυτοβιογραφικό και λογοτεχνικό άξονα, μορφολογικά. Θα επικεντρωθούμε στον τρόπο με τον οποίο συντάσσονται, δηλαδή την γλώσσα τους, το ύφος τους και γενικότερα τα στοιχεία που απαρτίζουν την μορφή τους.

Όλες οι επιστολές που εξετάζουμε έχουν την κλασική δομή των επιστολών, δηλαδή αποτελούνται από το χωροχρονικό πλαίσιο αναφοράς, που συνήθως ο τόπος που καταγράφεται είναι η Αθήνα, το Λονδίνο, το Παρίσι, το Cap Estel. Οι προσφωνήσεις έχουν ένα ενδιαφέρον, γιατί ο Εμπειρικός χρησιμοποιεί είτε υποκοριστικά είτε ψευδώνυμα, όταν προσφωνεί τα αγαπημένα του κοντινά πρόσωπα, όπως «Μαμίτσα», «βιβούμβουλη», «Σώσο», «αδέρφι». Η χρήση αυτών των ονομασιών δηλώνουν τη στενή σχέση που έχει ο Εμπειρικός με τους παραλήπτες των γραμμάτων. Οι σχέσεις τους ξεπερνούν τα όρια του τυπικού. Όπως συμβαίνει λόγου χάριν με την επιστολή προς τον A. Breton. Η Εισαγωγή και το Κύριο Μέρος κάθε επιστολής διαφέρουν, καθώς εξαρτώνται από το περιεχόμενο τους. Ποτέ δεν ξεχνάει να αποχαιρετήσει τον αναγνώστη της επιστολής. Και μάλιστα σε πολλές βρίσκουμε και υστερόγραφα.

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Εμπειρικός στις επιστολές του, είναι ένα ζήτημα προς συζήτηση, καθώς παρακολουθούμε στις αρχές τη γραφή ενός «μαλλιαρού», μαθητή του Ψυχάρη και έπειτα την γραφή ενός υπερρεαλιστή. Το ύφος που συναντάμε συχνά, καθώς η επιστολογραφία του απευθύνεται κυρίως σε άτομα του κύκλου του, είναι οικείο αλλά όχι φυσικό. Από μία εξωτερική ματιά, όταν μιλάμε για την μορφή των επιστολών, αυτά περιμένουμε να δούμε, έχοντας εξετάσει το περιεχόμενο τους μέχρι τώρα. Σημαντικό να αναφερθεί είναι επίσης πως στις επιστολές που γράφει στην νεότητα του η έκταση συχνά είναι αρκετά μεγάλη. Σε αντίθεση με τις μεταγενέστερες επιστολές, στις οποίες ακόμα και αν έχουμε πολύτιμες πληροφορίες, δεν αντιμετωπίζουμε την ίδια διάθεση προς επεξήγηση των λεγομένων του, όπως στις πρώτες επιστολές.

3.2 Η «γλώσσα» των επιστολών

Όπως υποστηρίζει ο Ανδρέας Εμπειρικός στην επιστολή που γράφει στις 12/3/1923, η ιδανική γλώσσα γραφής της λογοτεχνίας είναι η «απάντεχη και γνήσια, κρυσταλλένια δημοτική» (Εμπειρικός 2009: 166). Κατακρίνει τη χρήση των τοπικών ιδιοματισμών, τις διάφορες ποικιλίες και την απουσία ολοκληρωτικής ομοιομορφίας. Μέσα από την κριτική που ασκεί στο έργο *Σκλάβοι στα Δεσμά τους*, μπορούμε να αντιληφθούμε και τις απόψεις του γύρω από το «Γλωσσικό Ζήτημα»¹²⁸ και να εξετάσουμε αν η γλώσσα που χρησιμοποιεί στις επιστολές ανταποκρίνεται ως προς αυτές τις απόψεις, οι οποίες επιβεβαιώνονται και από τον ίδιο στη «Συζήτηση στην Θεσσαλονίκη» (Εμπειρικός 1985: 629-640). Στη συζήτηση αυτή με τους φοιτητές, χαρακτηρίζει το νεανικό εαυτό του ως «μαλλιαρό», μαθητή του Ψυχάρη (Εμπειρικός 1985: 638).¹²⁹ Υπάρχει στα *Γράμματα* η γλώσσα των νεαρών του χρόνων, πριν πέσει η «μάσκα» και έρθει στην επιφάνεια η καθαρεύουσα μέσω της αυτόματης γραφής και τους υπερρεαλισμού κατ' επέκταση. Στις μεταγενέστερες επιστολές, όπως αυτές προς τον Βαλαωρίτη, την Βιβίκα Ζήση, τον Μπρετόν η ακραιφνής δημοτική έχει εξαφανιστεί παντελώς. Διαβάζουμε μία «απλή» καθαρεύουσα, αρκετά κατανοητή, χωρίς αυτό να σημαίνει πως θυμίζει στο ελάχιστο τις πρώτες επιστολές του.

Πρόκειται για την μεικτή, δηλαδή το ιδιότυπο κράμα δημοτικής και καθαρεύουσας. Είναι αποτέλεσμα της φοίτησης του στα σχολικά του χρόνια στην καθαρεύουσα, από την μία μεριά, και στη χρήση της καθημερινής γλώσσας, από την άλλη. Επιλέγει να απομακρυνθεί από τα άκρα και να επιχειρήσει τον συγχρωτισμό αυτών των δύο γλωσσικών επιπέδων, κειμενικότητας και προφορικότητας (Βούλγαρη 2001: 34).

Οι επιστολές που γράφονται ανάμεσα στο 1921-1935 εκπροσωπούν την παλαμική και ψυχαρική επίδραση πάνω στο γραπτό λόγο του Εμπειρικού. Για να προχωρήσουμε όμως στον τρόπο με τον οποίο αυτές οι δύο εξίσου σημαντικές λογοτεχνικές μορφές άσκησαν επιρροή πάνω στον νέο ακόμα Ανδρέα, πρέπει να μελετήσουμε τι αντιπροσώπευε ο καθένας από αυτούς. Ο Κώστας Παλαμάς και ο Ιωάννης Ψυχάρης, άφησαν το αποτύπωμα τους στην Νεοελληνική Λογοτεχνία. Πέρα από κύριος εκπρόσωπος του Παρνασσισμού στην Ελλάδα, ποιητής, πεζογράφος, κριτικός, δημοσιογράφος, ο πρώτος φιλόλογος νεοελληνιστής, ο Παλαμάς «στάθηκε πάντα αγωνιστής για τη δημοτική γλώσσα και δεν λύγισε σε άσχημες στιγμές» (Εμπειρικός 1985: 199). Από την άλλη ο Ψυχάρης, ως προσωπικότητα γίνεται το συνώνυμο του «δημοτικισμού» στα ελληνικά γράμματα. Γράφει και δημοσιεύει το *Ταξίδι μου*, το οποίο είναι μία «εξαιρετικά επεξεργασμένη αφήγηση μιας επίσκεψης στην

¹²⁸ Βλ. «Το Γλωσσικό Ζήτημα» (Αθήνη και Ξουριάς 2015: 63-88).

¹²⁹ Ο Εμπειρικός αποκαλύπτει στους φοιτητές: «Ήταν δάσκαλος μου τότε ο Ψυχάρης [...] κάποτε του είπα ότι “μετόκησα” από το ένα σπίτι του Λονδίνου στο άλλο (διότι έμεινα πολλά χρόνια στο Λονδίνο αρχικώς, έπειτα πήγα στην Γαλλία) “Μετόκησα; και τα λες εδώ μέσα αυτά; Δεν ντρέπεσαι;” [Γέλια] “Ήτο ξέρετε απαιτητικός. Να μη ακούσει φράση συντεταγμένη στην καθαρεύουσα. Ούτε μια λέξη. Εννοείται όταν ήταν άνθρωποι οι οποίοι επαρουσιάζοντο ως θαυμασταί του. Απ’ τους άλλους ούτε το σχολίαζε. Κουνούσε το κεφάλι και έλεγε “Πω, πω, πω, πω! Τι φρίκη!» (Εμπειρικός 1985: 639).

Κωνσταντινούπολη, στη Χίο, στην Αθήνα το 1886»(Beaton 1996: 386). Όπως είναι επίσης, και μία επαναστατική προκήρυξη για τη δημοτική γλώσσα. Δύο από τους βασικούς άξονες στους οποίους βασίστηκε ήταν 1) η αρχή πως η σταδιακή και συστηματική αλλαγή είναι αναπόσπαστο στοιχείο όλων των ζωντανών γλωσσών, 2) η αρχή πως η ζωντανή προφορική γλώσσα είναι ένα ολοκληρωμένο σύστημα (Beaton 1996: 387-388).

Σε πολύ αδρές γραμμές και έχοντας διαβάσει τις επιστολές, καταλαβαίνουμε πως ακριβώς αυτές οι απόψεις αντικατοπτρίζει και ο επιστολικός λόγος του Εμπειρικού. Από την πρώτη κιόλας επιστολή, γραμμένη τον Αύγουστο του 1921, των *Γραμμάτων* βλέπουμε λέξεις όπως, «αφτές» (78), «αισταντούμε»(78), «Άβριο» (113), «συγγενήδες» (117), «εφκαριστημένος» (126), «Τελέβοντας» (165). Η επιστολή αυτή θυμίζει έντονα τη γλώσσα ενός δημοτικού τραγουδιού. Η αναφορά στον «Διγενή Ακρίτα», μας φέρνει κατευθείαν στο μυαλό τη παράδοση αυτή, με την οποία κάνει τα πρώτα της βήματα η «νεοελληνική λογοτεχνία», αλλά και η ιδέα του «νεοελληνικού έθνους». Καθώς όλη η επιστολή είναι αφιερωμένη, από ό,τι συνειδητοποιούμε, σε «ΕΚΕΙΝΟΥΣ» που πέθαναν για να υπερασπιστούν την πατρίδα. Πέρα από αυτή την αίσθηση της «Ρωμιούσνης» συναντάμε και κάποια άλλα χαρακτηριστικά του «δημοτικού τραγουδιού», όπως το γεγονός ότι ο τόπος ανήκει στο χώρο της αγροτικής κοινωνίας. Και στον λογοτεχνικό/μεταφορικό χώρο, καθώς περιγράφει, «στον πλατύ τον κάμπο», «στην Ανατολή», στη «Μικρασιατική γή». Και στον πραγματικό χώρο που βρίσκεται ο Εμπειρικός όταν γράφει το γράμμα, το Μπογιάτι, το οποίο λογικά επιδρά πάνω του. Όπως και στα δημοτικά τραγούδια, έτσι και εδώ, η γλώσσα είναι λιτή, απλή, κατανοητή, «προφορική», λ.χ. «ναναι λαφρί», «πριχού χαράξει», «πούναι κι' αφτή Μάνα μας». Παρουσιάζεται μία πραγματικότητα «φωτεινή», σε αντίθεση με αυτή που εξελίσσεται. Ενώ περιγράφει τους νεκρούς στρατιώτες από την μία, και από την άλλη τους στρατιώτες που επρόκειτο να πολεμήσουν, δεν υπάρχει πένθιμο κλίμα. Ο «Κάτω Κόσμος είναι ένας κανονικός κόσμος, με ζωή και δράση, μονάχα που είναι πιο σκοτεινός και άχαρος. Και το κυριότερο: μπορείς να ξαναγυρίσεις πίσω στον Επάνω κόσμο» (Πολίτης 2017: 51) στο δημοτικό τραγούδι. Ακριβώς έτσι παρουσιάζεται και στην επιστολή του 1921 όταν αναφέρεται στους νεκρούς: «Ναι, είναι εκείνοι που πριχού χαράξει η μέρα θα είναι στο ποδάρι και θα γεμίζει από τη λεβέντικια φωνή τους, κι από την πολεμική τους κραβγή»(Εμπειρικός 2009: 63-64).

Στην επιστολή της 16/10/1922 συναντούμε επίσης μία έντονη προφορικότητα της γλώσσας. Έντονο λεξιλόγιο που αντιπροσωπεύει τις απόψεις του Ψυχάρη. Χρησιμοποιεί τύπους όπως «αφίσω, βεβαιώνω, πολί, πασκίσω, γρικώ κ.ά.». Ακόμα, θυμίζει προφορικό λόγο στο σημείο που τοποθετεί με εισαγωγικά τις φράσεις «Αχά μαννάρια μου. Α-χά. Κ' ειν' ο Θεός μαζί μας. Α-χά και ταποσώνουμε απόψε το χωράφι» (Εμπειρικός 2009: 108). Συναντούμε πολλές φορές και τη χρήση αποσιωπητικών.

Στις 20/10/1922 ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως για να σταματήσει τον εαυτό του από το να «φλυαρίσει», τοποθετεί μία πρόταση στα αγγλικά για να εκφραστεί: «Sorry dear brother, but I must drop my pen for a moment» (Εμπειρικός 2009: 122). Λογικό είναι εφόσον το διάστημα εκείνο κατοικούσε στο Λονδίνο, να έχει αφομοιώσει σε τέτοιο βαθμό την αγγλική, ώστε να τη χειρίζεται το ίδιο φυσικά με την ελληνική. Επίσης, ενδιαφέρον είναι το

γεγονός πως η ημερομηνία είναι γραμμένη πολλές φορές στα γαλλικά, («12 février 1930», «Paris, 9/11/1928», κ.ά.).

Στις 25/10/1922, η επιστολή έχει ποιητική χροιά, με τρία ποιητικά κομμάτια να διακόπτουν την ροή της, και με ποιητικούς στίχους σε εισαγωγικά (Εμπειρικός 2009: 131, 132, 133-134). Τα ποιητικά κομμάτια μιμούνται τη γλώσσα του Παλαμά, καθώς αυτός αποτελεί την έμπνευση του Εμπειρικού. Η γλώσσα παραμένει δημοτική, «Κι' αν αγαπητέ αδερφέ μπορούσες να γρικήσης την κραβγή μου θα' γλεπες πόσο λίγο μοιάζει με ξεφόνισμα και πόσο, ω πόσο με λυγμό» (130). Όμως εδώ, σε αντίθεση με όλες τις υπόλοιπες επιστολές, βλέπουμε πως η γλώσσα χρησιμεύει για να εκφράσει μία κατηγοριοποίηση σημαντικών προσωπικοτήτων της ιστορίας της Ελλάδος από τα αρχαία χρόνια έως τα σύγχρονα του Εμπειρικού, συνδέοντας έτσι τις πιο σημαντικές εκφάνσεις του Ελληνισμού.

Στις 31/10/1922, έχουμε μία μακροσκελή επιστολή, μέσα στην οποία ξεφεύγουν από τον Εμπειρικό, κάποιες γαλλικές και αγγλικές φράσεις, όπως «Merci etès bien aimable», «expert doing some fancy foot-work, exhibiting professional» (Εμπειρικός 2009: 146) κ.ά. Είναι φανερό η πολυσχιδής παιδεία που έχει λάβει ο Εμπειρικός, όχι μόνο η μορφωτική, αλλά και αυτή που κερδίζει κανείς βάσει της εμπειρίας, ευνοούμενος από την καλή οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του.

Ο Εμπειρικός γράφει στον Μαράκη, στις 12/3/1923 όμως προσθέτει την μέρα και την ώρα «Δεφτέρα 11-2 το βράδι» (Εμπειρικός 2009: 129 και 159). Αυτό το γράμμα όμως, το οποίο αναλύσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι γεμάτο με λογοτεχνικές αρετές και μάλιστα, πραγματεύεται φιλολογικά ζητήματα. Έτσι, αυτό το μοτίβο ακολουθεί και η γλώσσα που χρησιμοποιεί. Σχολιάζει στη δημοτική του, το μυθιστόρημα *Σκλάβοι στα δεσμά τους* και χρησιμοποιεί λεξιλόγιο κατάλληλο για να δώσει μία εντύπωση για τους χαρακτήρες του. Πρόκειται για μία φιλολογική ανάλυση.

Από το 1927 παρατηρούμε μία αλλαγή στον τρόπο γραφής. Έχει χαθεί η ακραία δημοτική. Το «φκαριστήσω πολύ» μετατράπηκε στο «σ' ευχαριστώ πολύ» (Εμπειρικός 2009: 217).¹³⁰ Είναι προφανές πως έχει υπάρξει μία στροφή. Η αλλαγή που οδήγησε τον Εμπειρικό στην εγκατάλειψη της δημοτικής του Ψυχάρη πρέπει να είναι η μετακόμιση του στο Παρίσι. Όπως αναφέρει και ο Γιατρομανωλάκης, φαίνεται πως ο Εμπειρικός, «βαθμιαία απομακρύνεται από την παράδοση μιας λογοτεχνίας και ιδεολογίας» (Γιατρομανωλάκης 2009: 53). Διαφέρει η γλώσσα που χρησιμοποιεί στις επιστολές του 1922 από αυτή που

¹³⁰ Στη «Συζήτηση στη Θεσσαλονίκη» ακούμε τον ίδιο να μιλάει για την ιστορία του με τον δημοτικισμό: «Και σαν νέος που ήμουν και παιδί, δεν ήμουν καν δημοτικιστής, με την έννοια που λέμε σήμερα, ήμουν *μαλλιάρος*, μαθητής του Ψυχάρη, κάτοχος της Γραμματικής του. Μάλιστα. Τα ποιήματα μου τα πρώτα, τα προϋπερρεαλιστικά, τα οποία απεκήρυξα (ήσαν λίγα άλλωστε) ήσαν στη δημοτική, σε βαθμό που μου έλεγαν φίλοι μου, της ηλικίας μου τότε, παιδιά ήμασταν "Αντρέα, καλά δημοτικιστής –και εγώ είμαι. Αλλά τι είναι αυτά που λές; Προσβάλλουν τ' αντί. Βάρβαρος γίνεσαι όταν μιλάς έτσι". Εννοείται έλεγα εγώ "Φχαριστώ-Φκαριστώ", να καταργήσουμε το υ, έγγραφα *άβριο* με β, όταν λοιπόν έφθασα με το καλό στον υπερρεαλισμό, και εφήρμοσα την μέθοδο της αυτομάτου γραφής, τι νομίζετε ότι συνέβη; Εγώ δεν ήξερα δημοτική, εννοώ "με τα γράμματα" όπως λέμε, ήξερα δημοτική επειδή ήτο η λαλιά του τόπου μου και την άκουγα αλλά η παιδεία μου έγινε εξ ολοκλήρου στην καθαρεύουσα και έτσι ήρθαν στην επιφάνεια αυτά που είχα αφομοιώσει. *Φυσικότατα*» (Εμπειρικός 1985: 638-639).

χρησιμοποιεί από το 1927 και έπειτα. Όπως οι ποιητικές προσπάθειες να μιμηθεί το παλαμικό τρόπο του 1922 διαφέρουν από τις ποιητικές προσπάθειες του 1933-1934.

Από την μέρα που έρχεται αντιμέτωπος με την ιδέα του «καταρράκτη» ως ποιητικής πρακτικής και του «ποιήματος-γεγονότος» ο Εμπειρικός αρχίζει να γράφει σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, εγκαταλείποντας τους προηγούμενους μέντορες του, Ψυχάρη και Παλαμά. Το «ποίημα-γεγονός» ορίζεται ως ένα κείμενο που αντικατοπτρίζει τις συσχετίσεις του Ανδρέα Εμπειρικού με την ποιητική του υπερρεαλισμού και του ρομαντισμού. Μέσα του καθρεφτίζεται η επιθυμία απελευθέρωσης από κάθε περιορισμό κάθε μορφής (απορρίπτει και το ίδιο το «είδος»).

Στο προγραμματικό «Αμούρ-Αμούρ» των *Γραπτών* εκθέτει την ποιητική του θεωρία¹³¹, έτσι, όπως διαμορφώθηκε μετά τον «μεγάλο καταρράκτη». Θέλει να εφαρμόσει την ίδια δυναμική κίνηση που υπάρχει στο νερό του καταρράκτη πάνω στην ποιητική δημιουργία. Αποκλείει τον αυτοπροσδιορισμό της ποίησης ως περιγραφής ορισμένων γεγονότων ή συναισθημάτων. Αντιθέτως, ο Εμπειρικός προσπαθεί να χτίσει μια θεωρία, η οποία αναφέρεται σε ένα ποίημα που «είναι», δεν «λέει». «[...] είναι δυνατόν-χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της αυτόματης γραφής να φτάσουμε σε ένα ποιητικό επίτευγμα: «ένα ποίημα δυναμικό και ολοκληρωτικό, ένα ποίημα αυτούσιο, ένα ποίημα γεγονός» (Εμπειρικός 2012στ: 10). Ακριβώς όπως και ο υπερρεαλισμός επιδιώκει «να αναχθεί σε γεγονός» αντίθετα με τα προηγούμενα λογοτεχνικά ρεύματα, που στοχεύουν να σταματήσουν και να απαθανατίσουν την εξωτερική πραγματικότητα (Βουτούρης 1997:149).

Η θέαση του «καταρράκτη» γίνεται πριν την γνωριμία με τον υπερρεαλισμό. Καταβάλλει προσπάθεια να συγγράψει σύμφωνα με την νέα πρακτική. Διαβάζουμε στο «Αμούρ-Αμούρ», «Από την ημέρα που μου γεννήθηκε η ιδέα αυτή, θέλησα να την εφαρμόσω, και άρχισα να γράφω νέα ποιήματα, προσπαθών να επιτύχω αυτό που επιζητούσα. Τα ποιήματα αυτά, παρουσίαζαν, βέβαια, μια μεγάλη εξέλιξη και μια πολύ αισθητή διαφορά, αλλά και αυτά, καίτοι μου ήρεζαν περισσότερο από τα παλαιά μου, δεν με ικανοποιούσαν ως προς τις νέες μου επιδιώξεις. Ενώ διέφεραν από τα άλλα στην μορφή, δεν διέφεραν αρκετά στην ουσία» (Εμπειρικός 2012: 10-11). Ο Εμπειρικός διαφοροποιείται πλήρως ως ποιητής. Όπως και ο ίδιος ομολογεί. Και αυτό αντικατοπτρίζεται σε όλες τις μορφές του γραπτού του λόγου. Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε την ακριβή αιτία αυτής της μεταστροφής. Ούτε έχουμε μέσα στις επιστολές κάποια στοιχεία που να δηλώνουν ή να

¹³¹ Βλ. την άποψη του Βουτούρη: «η ποιητική του Εμπειρικού αναπτύσσεται σ' ένα πλέγμα που αποτελείται από αμετάβλητες θεματικές λειτουργίες, μοτίβα, εικόνες, ρητορικά σχήματα και τρόπους συμβολικής σηματοδότησης. Αναφέρω ενδεικτικά: α. τη σύνθεση της φαντασιακής με την «αντικειμενική» πραγματικότητα, β. την οραματική σύλληψη και ευαγγελισμό του «νέου κόσμου», γ. τη διαλεκτική θεώρηση και τη σύνταξη του ποιητικού υλικού με βάση την αρχή της δυαδικής αντίθεσης, δ. τη θεωρητική σύλληψη και το λογοτεχνικό κατόρθωμα του «ποιήματος-γεγονότος», ε. την έμμονη αναζήτηση ενός «απόλυτα» ερωτικού - οργασμικού - ποιήματος, στ. τη σύναψη του ερωτικού με τον θρησκευτικό λόγο» (Βουτούρης 1997: 264).

υπαινίσσονται μία τάση αλλαγής. Εξάλλου, το γεγονός πως ως παραλήπτες έχουμε μέλη της οικογένειας του, δικαιολογεί και την απουσία τέτοιων πληροφοριών.¹³²

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί στο εξής στις επιστολές του, θα μπορούσαμε να πούμε αγγίζει τα όρια της καθομιλούμενης χωρίς όμως τους ακραίους δημοτικισμούς. Δεν υπάρχουν ούτε σημάδια έντονης καθαρεύουσας. Θα την χαρακτηρίζαμε ως μία προσεγμένη δημοτική ή μία απλή καθαρεύουσα. Ή όπως ονομάζεται από τους θεωρητικούς «μεικτή».

Δηλαδή οι επιστολές που γράφονται από το 1927 έως και το 1975, γράφονται σε μία γλώσσα εντελώς απομακρυσμένη από την ακραιφνή δημοτική και πολύ πιο κοντά στις αντιλήψεις του Εμπειρικού για την γλώσσα όπως τις εκφράζει στην ομιλία του στη Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1973. Δεν βρίσκουμε έντονες λέξεις γραμμένες στη δημοτική, όπως το «άβριο» ή το «πασπατέβει», «αισταντούμε», «οι πιστροφές», αλλά υπάρχει ένα λεξιλόγιο πιο εξευγενισμένο και πιο συμβατό με μία απλουστευμένη καθαρεύουσα.

3.2.1 Οι διαφορές ανάμεσα στον επιστολικό και τον λογοτεχνικό λόγο

Παρακολουθώντας τον τρόπο γραφής των επιστολών σε αντιδιαστολή με την πορεία του Εμπειρικού ως ποιητή-πεζογράφου είμαστε σε θέση να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα. Είναι αλήθεια πως όσο διαρκεί το χρονικό διάστημα που δηλώνει «μαλλιαρός», και οι επιστολές και τα ποιήματα του, εκφέρονται με τον ίδιο τρόπο, έτσι ώστε να συμβαδίζουν με τα κείμενα του Παλαμά και του Ψυχάρη. Μάλιστα, οι ίδιες οι επιστολές αποτελούν ένα κράμα πληροφοριακού και λογοτεχνίζοντος κειμένου. Κάπου γύρω στο 1926-1927, θα συντελεστεί μία αλλαγή και θα απομακρυνθεί από την γνωστή του μέχρι τότε παράδοση, όπως έχει προαναφερθεί. Από εκείνη τη στιγμή, ο επιστολικός του λόγος αρχίζει να διαφέρει από αυτόν της ποίησης του. Χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι επιστολές που γράφει χάνουν κάθε συγγραφική αξία, όμως χάνουν κάθε λογοτεχνικότητα, η οποία τις χαρακτήριζε μέχρι τότε.

Το 1926 μεταβαίνει στο Παρίσι με σκοπό να ψυχαναλυθεί. Εξάλλου, αυτή την πληροφορία την μοιράζεται και με την μητέρα του. Μέσα από αυτόν τον κύκλο, όπως είναι γνωστό, έρχεται σε επαφή με τους υπερρεαλιστές. Ο υπερρεαλισμός, σε συνδυασμό με την ήδη επεξεργασμένη ως ένα σημείο διαφορετική ποιητική διαδικασία («προτσές») που επέλεξε να ακολουθήσει, ωριμάζουν την ποίηση του. Με αποτέλεσμα την γνωστή εισήγηση του κινήματος στην Ελλάδα, με την *Υγικάμινο* το 1935.

¹³² Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «...όμως δεν έχουμε τίποτε σχετικό με τον ενδιαφέρον του για τα υπερρεαλιστικά δρώμενα της εποχής εκείνης, που το δίχως άλλο τα παρακολουθεί από κοντά.[...] Πιθανόν επειδή αντιλαμβάνεται πως αυτού του είδους οι πληροφορίες θα παραξένευαν ή θα προκαλούσαν ερωτήματα ή και ανησυχία (Γιατρομανωλάκης 2009: 45).

Η επιστολή που διαθέτουμε από το 1935 είναι αυτή με την οποία παραιτείται από τις επιχειρήσεις του Πατέρα του. Παρουσιάζει εκεί όχι μόνο την απομάκρυνση από τη παράδοση, αλλά την απομάκρυνση από τη πατρική φιγούρα. Η γλώσσα των επιστολών αγγίζει την απλή καθαρεύουσα. Η γλώσσα της *Υψικαμίνου* από την άλλη πλευρά, ανήκει και αυτή στη μεικτή, παίρνει όμως μία πιο περίπλοκη μορφή. Πρόκειται για μία γλωσσική μορφή, λόγια, «με άψογους φραστικούς σχηματισμούς, καλοδουλεμένες προτάσεις και την εξεζητημένη “λέξη”» (Γιατρομανωλάκης 1983: 61). Όπως παραδέχεται και ο ίδιος στη «Συζήτηση στη Θεσσαλονίκη» με τους φοιτητές, η διαπαιδαγώγηση του ήταν στη καθαρεύουσα (Εμπειρικός 1985: 638). Οι πρώτες γνώσεις που πήρε ως παιδί και ως έφηβος, ήταν στη καθαρεύουσα. Για αυτόν τον λόγο, όταν γνώρισε τον υπερρεαλισμό και δοκίμασε την «αυτόματη γραφή», μέσω του ασυνειδήτου, ήρθε ξανά στην επιφάνεια η λόγια μορφή της γλώσσας που είχε επιλεκτικά «θάψει» μέσα του. Η πιο ενδιαφέρουσα τομή στην λογοτεχνική του καριέρα είναι αυτή που συμβαίνει όχι στην *Υψικάμινο* αλλά στις επιστολές του: Παραιτείται από την «δημοτική». Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία συγγραφής των κειμένων της *Υψικαμίνου*, σίγουρα μετά το 1927 και πριν το 1935.

Στην *Υψικάμινο* συναντούμε τέλεια συντακτικά δομημένες προτάσεις, οι οποίες όμως δεν έχουν καμία, τουλάχιστον εξόφθαλμη, λογική συνοχή. Όπως και ένα συνδυασμό στοιχείων καθαρεύουσας και δημοτικής, με επικρατούσα την καθαρεύουσα. Είναι ολοφάνερη η πλήρης γνώση της ελληνικής γλώσσας από το λεξιλόγιο το οποίο χρησιμοποιεί σε αυτά τα ποιήματα ο Εμπειρικός. Αυτή όμως η αντίθεση ανάμεσα στην τέλεια οργανωμένη σύνταξη και στο «υψηλό» λεξιλόγιο με την παντελή απουσία λογικής αλληλουχίας και την εμφάνιση τύπων της δημοτικής γλώσσας προκαλεί την αίσθηση της ειρωνείας¹³³. Ειρωνεία, ωστόσο δεν συναντάμε στις επιστολές. Αυτό που συναντάμε είναι μία αποφασιστικότητα και μια αυτοπεποίθηση. Και στην επιστολή το 1935 η γραφή του γίνεται το όπλο του απέναντι στο πατέρα και προσπαθεί να εκφράσει μέσα από αυτήν τα αίτια της αποχώρησης του. Αλλά και ολόκληρη η ποιητική συλλογή της *Υψικαμίνου* είναι μία δήλωση πως ο υπερρεαλισμός υπάρχει πλέον και στην Ελλάδα. Αντιτάσσεται από την μία στις ποιητικές αυθεντίες της εποχής, σφυρηλατώντας έναν καινούργιο τρόπο ποιητικής δημιουργίας. Και από την άλλη, αντιτάσσεται στην αυθεντία του πατέρα. Υπάρχει ένα κοινό μοτίβο ανάμεσα σε λογοτεχνία και ζωή, τουλάχιστον εντοπίζουμε μια προσπάθεια να υπάρξει. Κάνει πράξη τα κηρύγματα του ίδιου του υπερρεαλισμού που προασπίζεται, δηλαδή την αδυναμία διαχωρισμού τέχνης και ζωής.

Την επόμενη περίοδο, όπως γνωρίζουμε, δεν αποχωρίζεται τελείως το εργαλείο της αυτόματης γραφής, όμως δεν χρησιμοποιεί μόνον αυτό.¹³⁴ Η αυτόματη γραφή, όπως

¹³³ Βλ. την άποψη του Γιατρομανωλάκη: «Η αντίθεση ανάμεσα στο γλωσσικό φορμαλισμό και στα κατ’ εξοχήν ανατρεπτικά “νοήματα”, στο σοβαρό “ένδυμα” και στις απροσδόκητες “χειρονομίες” οδηγούν όχι μόνο στην ειρωνεία των καταστάσεων αλλά και στην ειρωνεία του λόγου» (Γιατρομανωλάκης 1983: 61).

¹³⁴ «Ακόμη γράφουμε σύμφωνα με τας πρώτας αρχάς του υπερρεαλισμού χρησιμοποιώντας την αυτόματον γραφήν και έχω πολλά ποιήματα στα συρτάρια μου παραπλεύρως μ’ αυτά που βεβαίως δεν είναι πλέον υπερρεαλιστικά. Δεν είναι υπερρεαλιστικά με την έννοια της εφαρμογής της αυτόματου γραφής, αλλά αν προσέξετε, θα δείτε ότι η αφομοίωσις των απωτέρων σκοπών που επιδιώκει ο υπερρεαλισμός, που δεν ήταν απλώς να γράφει κανείς ωραία ποιήματα ή όμορφη πρόζα, αλλά να καθιστά πολύ πιο ενδιαφέρουσα και ζωντανή την ζωή, και, θα πω ακόμη: εδεμικήν» (Εμπειρικός 1985: 634).

γνωρίζουμε, «αποτέλεσε μία προγραμματική θέση του υπερρεαλισμού, λειτούργησε ως διακήρυξη και ως σήμα κατατεθέν με στόχο να υπογραμμιστεί η ύπαρξη του ασυνειδήτου και η δυνατότητα επικοινωνίας του με το συνειδητό. Εγκαταλείφθηκε με τον ίδιο τρόπο που ο Φρόντ εγκατέλειψε την ύπνωση μόλις, ουσιαστικά, διαπίστωσε ότι υπάρχει ένας κόσμος που διαφεύγει από τη συνείδηση» (Χρυσανθόπουλος 2012: 62). Ο Εμπειρικός δεν σταμάτησε να είναι ποτέ υπερρεαλιστής, όμως το μοναδικό του καθαρά υπερρεαλιστικό έργο είναι η *Υψικάμινος*.¹³⁵

Τα υπόλοιπα έργα του, αν και, όπως υποστηρίζει και ο ίδιος, παραμένουν υπερρεαλιστικά, γίνονται πιο προσιτά και κατανοητά στον αναγνώστη που δεν είναι απαραίτητα «υπερευαίσθητος ή μεμυημένος».¹³⁶ Αυτό ακριβώς συμβαίνει και με την *Ενδοχώρα*. Σε αυτή τη ποιητική συλλογή εντοπίζεται το παραπάνω σκεπτικό του Εμπειρικού. Υπάρχει ένας υπερρεαλισμός πιο κατανοητός. «Όμως η φροντίδα του ποιητή για υλικό περισσότερο οργανωμένο, από όσο στην πρώτη συλλογή, δεν περιορίζεται μόνο στη μορφή των ποιημάτων του, αλλά αφορά τη “λογικότερη” χρήση της γλώσσας και τη συνακόλουθη θεματική τους καθαρότητα» (Γιατρομανωλάκης 1983: 77).

Αυτήν την περίοδο την οποία γράφεται η *Ενδοχώρα*, δηλαδή από το 1934 έως το 1937, ο Εμπειρικός βρίσκεται στην Ελλάδα. Γνωρίζουμε τι έχει συμβεί μέσα σε αυτά τα χρόνια. Η μικρή οπισθοχώρηση, αν μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε με αυτό τον τρόπο, που πραγματοποιεί με την *Ενδοχώρα* ως προς την πιο προσιτή γραφή της δεν συμβαδίζει ως προς την αντιμετώπιση των προσωπικών και δημοσίων ζητημάτων του. Έτσι όπως τουλάχιστον φαίνεται, από τα πολιτικά του μανιφέστα το 1933.

Η απλή καθαρεύουσα, είναι η γλώσσα στην οποία συντίθενται οι τρεις μορφές του Μανιφέστου του το 1933. Η λογική κίνηση είναι η χρήση της καθαρεύουσας, άμα συλλογιστούμε πως πρόκειται για ένα επίσημο πολιτικό κείμενο. Ωστόσο δεν πρόκειται για την ακραία μορφή της. Πρόκειται για αυτό το κράμα που ονομαζόταν «μεικτή», η οποία είναι και η γλώσσα της λογοτεχνίας του.

Σε αυτήν συνεχίζει να γράφει και στις μεταγενέστερες επιστολές, όπως αυτή προς το Μαράκη, που γράφει για να τον ενημερώσει για το κλείσιμο του γραφείου του «εντός του 1951» και για τα σχέδια του να μετακομίσει στο Παρίσι με την Βιβίκα, αν ξεσπάσει Πόλεμος. (π.χ. «Εις περίπτωσιν πολέμου», «Εντός του 1951») (Εμπειρικός 1985: 573).

¹³⁵ Βλ. την άποψη του Βουτούρη: «θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Εμπειρικός έχει αφομοιώσει -και έχει ενσωματώσει στο έργο του- τις περισσότερες υπερρεαλιστικές θέσεις της πρώτης “δαισθητικής περιόδου”: αναφέρομαι κυρίως στην “υπερπραγματικότητα”, στην ενοποιητική θεωρία, στη λειτουργία του φανταστικού, του “αντικειμενικού τυχαίου, και του “θαυμαστού” (αντιθέτως η σχέση του με την αυτόματη γραφή υπήρξε εξαιρετικά εφήμερη: αμέσως μετά τα ποιήματα της *Υψικάμινου* στα οποία διακρίναμε έναν “ατελή αυτοματισμό” η μέθοδος αυτή -όπως ομολογεί και ο ίδιος- εγκαταλείφθηκε» (Βουτούρης 1997: 267).

¹³⁶ Ο Εμπειρικός όσον αφορά το έργο του μετά την *Υψικάμινος*: «...θέλω να διοχετεύσω την υπερρεαλιστικότητα που μου χάρισε ο υπερρεαλισμός και εκεί που αν τον άφηνα μόνον, το έργο αυτό, στην αυτόματη γραφή, αντί να δημιουργηθεί, θα είχαμε μια απλωμένη πολύ ωραία, γοητευτική απλωσιά, αλλά όχι ρεύμα, εννοώ δύναμη. Θα μου πεις: “μα τότε απαρνείσθε, κύριε μου, τον υπερρεαλισμό;”. Όχι. Αν εξετάσετε τα ποιήματα μου θα δείτε ότι, ό,τι υπερρεαλιστικώς εγγραφή κατά κάποιον τρόπον περιγράφεται, ξαναγράφεται κατά τρόπον που να μπορεί να το καταλάβει ο καθείς και όχι μόνον ο υπερευαίσθητος ή ο μεμυημένος» (Εμπειρικός 1985: 638).

3. Συμπεράσματα και Επίλογος

Η νεοελληνική επιστολογραφία αποτελεί ένα τεράστιο κομμάτι που μας δίνει την δυνατότητα να γνωρίσουμε καλύτερα τους Νεοέλληνες συγγραφείς. Σίγουρα μπορεί να σταθεί μόνο του σαν γραμματειακό είδος, αλλά συγχρόνως είναι και ένα πολύτιμο εργαλείο. Ακριβώς αυτό συμπεραίνουμε τελικά και από την περίπτωση της αλληλογραφίας του Ανδρέα Εμπειρικού. Η αλληλογραφία του με τα κοντινά του πρόσωπα μας άνοιξε ένα νέο κόσμο ως προς την αντίληψη της γραφής του και της προσωπικότητας του.

Πρώτον, μπορέσαμε να έρθουμε σε επαφή με τον ακατέργαστο ακόμα νεαρό καλλιτέχνη, Εμπειρικό. Διακρίνουμε την αντίθεση στον χαρακτήρα του. Ως νέος έχει ακόμα μια ανασφάλεια όσον αφορά την γραφή του, δεν φαίνεται να τον διακατέχει η ίδια αυτοπεποίθηση, καθώς χαρακτηρίζει ως «φλυαρίες» τις προσπάθειες του για μια πιο λογοτεχνίζουσα γραφή στις επιστολές προς τον Μαράκη. Η πίστη του στα γραπτά του είναι κάτι που θα δοκιμαστεί στο πέρασμα του χρόνου, ιδιαίτερα με την αντίδραση του κοινού σε αυτά. Όμως καθώς φτάνει στην ενηλικίωση και στην ωρίμανση και ως άνθρωπος και ως συγγραφέας, υποστηρίζει μέχρι το τέλος τις ιδέες του, και αυτό το βλέπουμε στην *Οκτάνα*. Παρατηρούμε όμως ότι δεν υποστηρίζει με κανένα θεωρητικό κείμενο τον Υπερρεαλισμό, τον οποίο αυτός εισάγει στον ελλαδικό χώρο και πως η χλευαστική αντίδραση του αφήνει μια πικρία.

Δεύτερον, η καταγωγή του παίζει αποφασιστικό ρόλο στη πορεία της ζωής του και στα γραπτά του. Μισός Έλληνας, μισός Ρώσος και βρισκόμενος σε ένα συνεχές ταξίδι λόγω των οικογενειακών επιχειρήσεων και των προσωπικών αναζητήσεων, αποκτά τη ταυτότητα του κοσμοπολίτη, την οποία διεκδικεί από το πρώτο έτος της ζωής του. Αυτή η πολυπολιτισμικότητα, που βλέπουμε στις επιστολές του, αντικατοπτρίζεται και στα ποιήματα του, μέσα από τους διάφορους τόπους και τους αλλοδαπούς χαρακτήρες που διαλέγει, με πιο έκδηλο παράδειγμα αυτό του *Μεγάλου Ανατολικού*.

Τρίτον και πιο σημαντικό συμπέρασμα που σχετίζεται με τη νεότητα του Εμπειρικού, είναι η αντίληψη πως κάθε λογοτεχνικό χαρακτηριστικό το οποίο εντοπίζεται στον ώριμο συγγραφέα, προϋπάρχει μέσα του από τις πρώτες του λογοτεχνικές προσπάθειες, μέσα και έξω από τις επιστολές. Ουσιαστικά, ο υπερρεαλισμός δεν ήταν το κίνημα που έδωσε στον Εμπειρικό νόημα ύπαρξης ως συγγραφέα. Αντιθέτως, του έδωσε ένα τρόπο έκφρασης που ταίριαζε με την δική του λογοτεχνική και προσωπική μορφή. Εντοπίζουμε κάποια μοτίβα, όπως αυτό του εθνικού συναισθήματος, του νερού (καταρράκτη) και του ερωτικού λεξιλογίου και περιεχομένου. Μέσα από την αλληλογραφία του, έχουμε την ευκαιρία να αντικρίσουμε αυτά τα μοτίβα ήδη από τις επιστολές του 1922. Η μετακόμιση στο Παρίσι, η επαφή με τον πνευματικό κόσμο της εποχής και η απομάκρυνση από την ελληνική

πραγματικότητα, έδωσαν στον Εμπειρικό τις κατάλληλες συνθήκες για να ωριμάσει λογοτεχνικά. Ως νέος θαμπώνεται και ενθουσιάζεται από τον Υπερρεαλισμό και τον Breton. Όμως, καταφέρνει γράφοντας την *Υψικάμινο*, να εδραιωθεί ως υπερρεαλιστής και ο ίδιος, όχι ως ένας απλός υποστηρικτής.

Ένα από τα κύρια συμπεράσματα, συνεπώς, είναι πως στη συγγραφική ζωή του Εμπειρικού υπάρχουν κάποιες βασικές ιδέες που επανεμφανίζονται συνεχώς. Πιο συγκεκριμένα μπορέσαμε να εντοπίσουμε συνδέσεις ανάμεσα στις πρώιμες επιστολές των *Γραμμάτων* και στα μετέπειτα συγγράμματά του. Πρώτον, η σειραϊκή αναφορά σε προσωπικότητες που ο ίδιος θαυμάζει και θυμίζουν λιτανεία, εμφανίζεται και στην επιστολή της 25/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 131-134): «Ομηροί και Τυρταίοι, Δημοστένηδες και Πλάτωνες, Περικληδες και Θεμιστοκλήδες, Λυκούργοι, Αριστοτέληδες και Αλέξανδροι...» και στο ποίημα της *Οκτάνας*, «Οι Μπεατοί ή Της μη συμμορφώσεως οι Άγιοι»: Ο Αζαρίας, ο Ανανίας, ο Κέρουακ, ο Γκίνσμπεργκ...» (Εμπειρικός 2020:36-37). Δεύτερον, η χρήση του «ονείρου» ως κειμενικός μηχανισμός επίσης μπορεί να εντοπιστεί στην επιστολή της 16/10/1922 (Εμπειρικός 2009: 107-113) και στα κείμενα των *Γραπτών*: «Αμούρ-Αμούρ» (Εμπειρικός 2012:9-29) και «Μανταλένια» (Εμπειρικός 2012: 105-112). Δεύτερον, η χρήση της λέξης «Ελελευ» και στην επιστολή της 16/10/1922(110) και στο ποίημα της *Οκτάνας* «Αι λέξεις». Η λέξη αυτή, ως πολεμική κραυγή, μας φανερώνει μία από τις βασικές λειτουργίες στην ποιητική του Εμπειρικού, την ηρωική¹³⁷.

Ακόμα, ένας κοινός τόπος ανάμεσα στις πρώιμες επιστολές και στα ποιητικά έργα του Εμπειρικού, είναι η επιρροή που άσκησε ο Παλαμάς πάνω στον Εμπειρικό, όπως αναφέρθηκε, από τις ξεκάθαρες αναφορές (Εμπειρικός 2009: 158) ως τη χρήση των ποιητικών εργαλείων, όπως αυτό της αντίθεσης, του Παλαμά, στην *Οκτάνα*. Επιπλέον, η περιγραφή τοπίων ως γυναικείες μορφές στην επιστολή της 31/10/1922(Εμπειρικός 2009: 155) θυμίζει ως ένα σημείο της περιγραφής του κειμένου «Τόπος Τοπίου» των *Γραπτών*. Τέλος, η αγάπη του Εμπειρικού προς τη πατρίδα του ενυπάρχει σε όλο το έργο του, όμως όπως έχει ήδη αναλυθεί, αλλάζει μορφή και ένταση.

Αναφορικά με τις πληροφορίες για την προσωπική του ζωή που συλλέγουμε από τις επιστολές, είναι αναγκαίο να αναφερθούν αυτές που φαίνεται να επηρέασαν το λογοτεχνικό του έργο. Τον πιο μεγάλο αντίκτυπο πάνω του αφήνουν κάποιες αρνητικές εμπειρίες. Κυρίως, η σχέση με τον πατέρα του, που θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε ασταθή και εύθραυστη και έχουμε αναφερθεί πολλές φορές σε αυτή, επηρεάζει τη γραφή του. Συνειδητά και ασυνειδητά. Ο Εμπειρικός αυτοχαρακτηριζόμενος «επαναστάτης», ήδη από νεαρή ηλικία έχει τη θέληση να ξεπεράσει τις αυθεντίες και τις παραδοσιακές δομές. Και το καταφέρνει ιδιαίτερα με την *Υψικάμινο*. Η οποία *Υψικάμινος* συνδέεται με τον πατέρα Λεωνίδα Εμπειρικό, καθώς ήταν από τους πρώτους στην Ελλάδα που ασχολήθηκαν με τέτοιου είδους εργοστάσια. Ένα κοινό με τους συγγραφείς τις Γενιάς του 30 είναι ακριβώς αυτό. Καταγόμενος από μια εύπορη αστική οικογένεια, έρχεται σε επαφή με ιδέες σοσιαλιστικές,

¹³⁷ Σύμφωνα με το τυπολογικό σχήμα που συνθέτει ο Βουτούρης, ο Εμπειρικός έχεις τρεις βασικές λειτουργίες στην ποιητική του: Α. ηρωική, Β. ερωτική, Γ. θρησκευτική(Βουτούρης 1997: 265).

και προσπαθεί να αποστασιοποιηθεί από την παράδοση και να χαράξει την δική του πορεία. Στην περίπτωση του Εμπειρικού και άλλων συγγραφέων, η παράδοση δεν εγκαταλείπεται, αλλά χρησιμοποιείται με μια εντελώς διαφορετική προσέγγιση.

Επιπρόσθετα, όλη αυτή η κατάσταση και κάποια άλλα γεγονότα φαίνεται πως δημιουργούν στον Εμπειρικό κάποιες ψυχολογικές δυσκολίες. Η ψυχική του υγεία βρίσκεται συχνά σε κίνδυνο. Από την νεότητα μέχρι και το τέλος του, βασανιζόταν. Στην επιστολή που γράφει προς τον Βαλαωρίτη στις αρχές του 1975, βλέπουμε την τάση για απομόνωση λόγω της δικτατορίας τότε (Εμπειρικός 2004: 35-36). Ο ίδιος χαρακτήριζε την εποχή αυτή «περίοδο μεγάλης κατάθλιψης και δυστοκίας (35)¹³⁸. Και στο ημερολόγιο που κρατάει στο ταξίδι του στη Ρωσία, επίσης παρατηρήσαμε αυτές τις καταθλιπτικές σκέψεις. Ο ίδιος γράφει «Φοβάμαι όμως ότι είμαι ένας maniaque-dépressif, ήπιας μάλλον, αλλά αρκετά οχληράς μορφής. Χρόνια τώρα υποφέρω από αυτήν την κατάσταση. Το μόνο που με ανακουφίζει είναι το "équanimil", όταν η κρίσις είναι ισχυρά – ιδίως όταν έχω άγχος» (Εμπειρικός 2001: 10-11).

Γυρίζοντας σελίδα και συνοψίζοντας τα λογοτεχνικά στοιχεία των επιστολών, πιστεύω πως σίγουρα η πρόωγη επιστολογραφία του Ανδρέα Εμπειρικού μπορεί να χαρακτηριστεί λογοτεχνίζουσα. Από την άλλη μεριά η μεταγενέστερη, μετά το 1935, δεν νομίζω πως κατέχει καμία λογοτεχνική αξίωση πέρα από το γεγονός ότι γράφεται από έναν συγγραφέα.

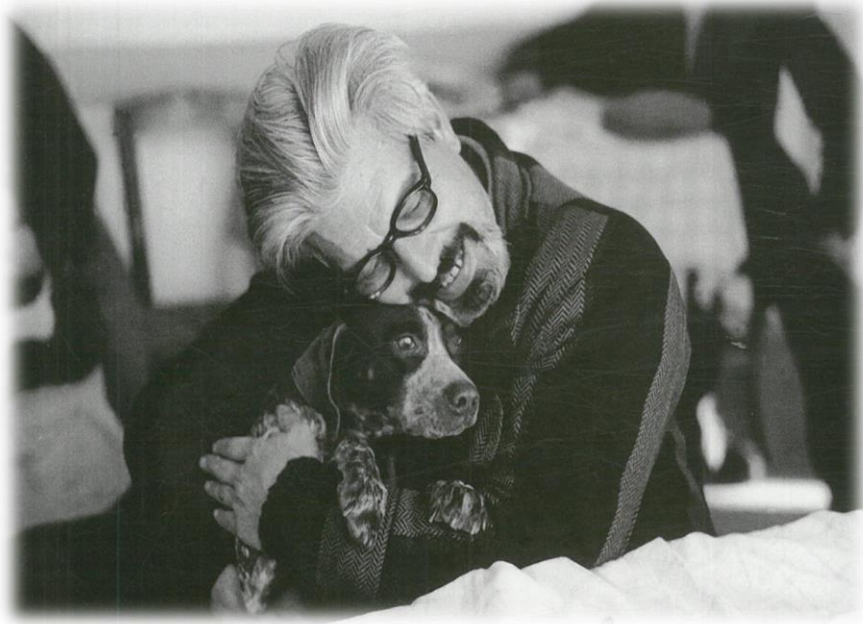
Επιπλέον, το ζήτημα της έκδοσης και της πρόσληψης των έργων του αποτελεί συνεχόμενη πηγή προβληματισμού. Από την *Υψικάμινο* ως και τον *Μεγάλο Ανατολικό*, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο Εμπειρικός ήταν ένας συγγραφέας δημοφιλής με ομαλή λογοτεχνική πορεία. Όπως επιβεβαιώνεται και από τις επιστολές, είχε μια πολυτάραχη συγγραφική καριέρα γεμάτη επικρίσεις, εξαιτίας της άλογης γραφής του και του τολμηρού λεξιλογίου του, γεγονός που φαίνεται να τον έθλιβε.

Ωστόσο, ο ίδιος εμμένει στην ιδεολογία του. Δεν μεταμορφώνεται για να κερδίσει την εύνοια. Υπάρχει μια εξομάλυνση όσον αφορά, την ευκολία κατανόησης στην *Ενδοχώρα* συγκριτικά με την *Υψικάμινο*, δεν συμβαίνει όμως εξαιτίας της αντίδρασης που είχε το έργο του. Ζούσε και έγραφε σύμφωνα με το δικό του σύστημα αξιών. Υποστήριζε πως η ζωή υπάρχει μέσα στη λογοτεχνία και η λογοτεχνία μέσα στη ζωή.

Βρίσκεται συχνά ανάμεσα σε διλήμματα. Καταφέρνει με έναν τρόπο όμως να συνδέει τα δύο αντίθετα δημιουργώντας έναν νέο δρόμο, ανάμεσα σε πεζό και ποίημα, σε παράδοση και διεθνισμό, σε αρχαιοελληνικό παρελθόν και χριστιανισμό, σε καθαρεύουσα και δημοτική.

¹³⁸Ο γιος του, Λεωνίδας Εμπειρικός, γράφει στο άρθρο *Η Άνδρος στη βιογραφία και την προσωπική μυθολογία του Ανδρέα Εμπειρικού ή από το προσωπικό στο οικουμενικό*: «...το κείμενο αυτό γράφτηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, σε μία περίοδο μεγάλης κατάθλιψης και δυστοκίας, όπως συνήθιζε να λέει ο ίδιος» (Εμπειρικός 2004: 35).

Τέλος, όσον αφορά τις γλωσσικές επιλογές του Εμπειρικού, βλέπουμε πως στο πρώιμο στάδιο ο επιστολικός του λόγος ταυτίζεται με τον λογοτεχνικό του λόγο. Μετέπειτα, παρόλο που επιστολές και λογοτεχνικά έργα γράφονται και τα δύο στην απλή καθαρεύουσα, διαφέρουν πολύ σε νοηματικό επίπεδο. Πρόκειται για μια κοινή πηγή λεξιλογικού πλούτου, που χρησιμοποιείται για να προσεγγίσει διαφορετικούς σκοπούς. Όταν γράφει ως συγγραφέας, τα νοήματα κερδίζουν σε λογοτεχνικότητα και χάνουν σε σαφήνεια, ενώ όταν γράφει ως Ανδρέας, το κείμενο χάνει σε λογοτεχνικότητα και κερδίζει σε σαφήνεια.



Εικόνα 12: Ο Α. Εμπειρικός στον «Κρίνο» με την Ντας του Νικόλα Στυλιανούδη. [C. 79]. Πηγή: Σταθάτος, Πολέμης, Εμπειρικός 2004.

4. Βιβλιογραφία

Αθήνη, Α, & Ξουριάς, Ι. (2015) «Το γλωσσικό ζήτημα 1760-1824». Στο Αθήνη, Α. & Ξουριάς, Ι. 2015 *Νεοελληνική γραμματεία 1670-1830* [Προπτυχιακό Εγχειρίδιο], Κάλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

Αναγνωστοπούλου, Δ. (2005) *Η ποιητική του έρωτα στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, δ' έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.

Αρσενίου, Ε. (2000) «Υπερρεαλισμός και νέα πρωτοπορία: προτάσεις για την ελληνική περίπτωση», *ομπρέλα* 49, Ιούνιος-Αύγουστος, σ. 16-22.

Αρσενίου, Ε. (2003). *Νοσταλγοί και Πλαστουργοί*, Αθήνα: Εκδόσεις τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.

Αρσενίου, Ε. (2008) «Ο υπερρεαλισμός ζει δημιουργώντας μια νέα φαντασία και γλώσσα», *Το Δέντρο* 165-166, σ. 23-25.

Αρσενίου, Ε. (2009) *Η ρητορική της ουτοπίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.

Αρσενίου, Ε. (2012) *Πρακτική εισαγωγή στη μελέτη της Νεοελληνικής Λογοτεχνία*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Αρσενίου, Ε. (2013) «Ο μέγας Παν δεν πεθαίνει», *The Athens Review of books* 40, Μάιος, σ. 8-10.

Βαλαωρίτης, Ν. (1973) Νάνος Βαλαωρίτης, «Προβλήματα της αυτοκρατορίας». *Διαγώνιος*, τχ. 5 (Μάιος-Αύγουστος 1973), σ. 133.

Βαλαωρίτης, Ν., Ι. Πολέμης, Δ., Ρηγοπούλου, Π., Αχ. Λιάρος, Δ., Δραγούμης, Μ. Φ., Σκαρπαλέζου, Α., Μ. Βούρτσης, Ι., Κεχαγιόγλου, Γ. (1987) *Μνήμη Ανδρέα Εμπειρικού. Εκδηλώσεις στην Άνδρο για τα δέκα χρόνια από τον θάνατο του*, Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.

Βαλαωρίτης, Ν. (1981) «Μερικές σκέψεις γύρω από το έργο του Ανδρέα Εμπειρικού», *Η λέξη* 10, Δεκέμβριος 1981, σ. 757-764.

Βαλαωρίτης, Ν. (1997) *Μοντερνισμός, πρωτοπορία και Πάλι*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Βαλαωρίτης, Ν. και Εμπειρικός, Α. (2002) «Ανδρέας Εμπειρικός-Νάνος Βαλαωρίτης. Ανέκδοτα γράμματα», Σημείωση: Γιατρομανωλάκης, Γ., *Ουτοπία* 49, Μάρτιος-Απρίλιος 2002, σ. 27-37.

Βαλαωρίτης, Ν. (2019) «Μια προσωπική αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό», *Το koskino*. Ανακτήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 2023 από την ιστοσελίδα <https://tokoskino.me/2019/10/05/%CE%BD%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CF%89%CF%81%CE%AF%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%89%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%86%CE%BF/>

Βαλαωρίτης, Ν. (2019) «Ο Νάνος Βαλαωρίτης μιλά στον Αντρέα Παγουλάτο για τον Εμπειρικό». *Το Koskino*. Ανακτήθηκε στις 26 Μαΐου 2023 από ιστοσελίδα <https://tokoskino.me/2019/12/05/%CE%BF-%CE%BD%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CF%89%CF%81%CE%AF%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BC%CE%B9%CE%BB%CE%AC-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%AD%CE%B1-%CF%80%CE%B1/>

Beaton, R. (1996) *Εισαγωγή στην νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία 1821-1992*, μετάφραση: Ε. Ζουργού, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Βογιατζάκη, Ε. (2016) *Τα αισθητικά ρεύματα στην ευρωπαϊκή και τη νεοελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} κι του 20^{ου} αιώνα. Από τον Νεοκλασικισμό έως και τον Μοντερνισμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Βούλγαρη, Σ. (1999) «Οι μεταμορφώσεις της ελληνικότητας και η γεωγραφία της επιθυμίας: μια σύγκριση Παπαδιαμάντη και Εμπειρικού», στο *Ά Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών 1998*, Αθήνα, 2-4 Οκτωβρίου 1998, σ. 139-149.

Βούλγαρη, Σ. (2001) «Ποιητής ή/και πεζογράφος», *Άντι 731*, Φεβρουάριος 2001, σ. 32-39.

Βούρτσας, Ν. (1984) *Βιβλιογραφία Ανδρέα Εμπειρικού 1935-1984*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α).

Βούρτσας, Ι. Μ.Μ Ελύτης, Οδ., Εμπειρικός, Α., Βαλαωρίτης, Ν., Δραγούμης, Μ. Φ., Τζαβάρας, Θ., Νικολαΐδης, Α., Λιάρος, Δ. Α., Αργυρίου, Α., Γιατρομανωλάκης, Γ., Ζαμάρου, Ρ., Κοπιδάκης, Μ. Ζ., Χουλιάρας, Γ., Saunier, G. (1985) «*Αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρικό*», *Χάρτης 17/18*, Νοέμβριος, 1985, Αθήνα.

Βουτούρης, Π. (1997) *Η συνοχή του τοπίου. Εισαγωγή στην ποιητική του Ανδρέα Εμπειρικού*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Γεωργουπλή, (2013) «Λεωνίδας Εμπειρικός: Μας είπε να το κάψουμε», *TVXS Ανεξάρτητη Ενημέρωση*. Ανακτήθηκε στις 28 Μαΐου 2023 από ιστοσελίδα <https://tvxs.gr/news/%CE%AD%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%88%CE%B1%CE%BD-%CE%B5%CE%AF%CF%80%CE%B1%CE%BD/%CE%BB%CE%B5%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%B1%CF%82-%CE%B5%CE%BC%CF%80%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%AF%CE%BA%CE%BF%CF%82-%C2%AB%CE%BC%CE%B1%CF%82-%CE%B5%CE%AF%CF%80%CE%B5-%CE%BD%CE%B1-%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CE%AC%CF%88%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5%CF%82%BB>

Γιατρομανωλάκης, Γ.(1983) *Ανδρέας Εμπειρικός. Ο ποιητής του έρωτα και του νόστου*, 4^η έκδοση, Αθήνα : Εκδόσεις Κέδρος.

Γιατρομανωλάκης, Γ.(2002) «Αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρικό», *Νέα Εστία 1744*, Απρίλιος 2002.

Γιατρομανωλάκης, Γ. (2009) «Πρόλογος» στο Εμπειρικός, Α. (2009) *Γράμματα στον πατέρα, τον αδελφό του Μαράκη και την μητέρα [1921-1935]*, πρόλογος - επιμέλεια: Γ. Γιατρομανωλάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Γιατρομανωλάκης, Γ. (2002) «Για τα αποσπάσματα από δύο γράμματα του Ανδρέα Εμπειρικού στην Βιβίκα», *Ουτοπία 49*, Μάρτιος-Απρίλιος 2002, σ. 43-44.

Δάλλας, Γ. (1959). «Η περιπέτεια του μοντέρνου ποιητικού λόγου», *Κριτική*, Ιούλιος-Οκτώβριος 1959, σ. 165-173.

Δανιήλ, Χ. (2013) «Εισαγωγή» στο Χατζηλαζάρου, Μ. (2013) *Γράμματα από το Παρίσι στον Ανδρέα Εμπειρικό (1946-1947). Και άλλα ανέκδοτα ποιήματα και πεζά της ίδια περιόδου*. Αθήνα : Εκδόσεις Άγρα.

Δημαράς, Κ. Θ. (1955) *Νεοελληνική Επιστολογραφία*, Εισαγωγή, Αθήνα: Εκδόσεις Βασική Βιβλιοθήκη 43.

Δούκα, Ι. Δ. (2011) *Συμβολή στη Μελέτη της Νεοελληνικής Επιστολογραφίας. Ο επιστολογράφος Σεφέρης. Η αλληλογραφία του με τον Ευάγγελο Λουΐζο*, Τόμος Α, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Δραγούμης, Φ. (1981) «Η Οκτάνα, βιβλίο προφητικό», *Η λέξη* 10 Δεκέμβριος 1981, σ. 772-773.

Ελύτης, Οδ. (1980) *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό*, β' έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.

Εμπειρικός, Α. (1990) *Αργώ ή Πλους Αεροστάτου*, Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.

Εμπειρικός, Α. (1999) *Αι γενεαί πάσαι ή η σήμερος ως αύριον και ως χθές*, Ανατύπωση γ', Επιμέλεια: Γιατρομανωλάκης, Γ., Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (1995) *ΕΣ-ΕΣ-ΕΣ-ΕΡ ΡΩΣΣΙΑ*, Επιμέλεια: Γιατρομανωλάκης Γ., Αθήνα. Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (1997) *Εμπειρικός*, Εισαγωγή και Σημειώσεις του Νάνου Βαλαωρίτη, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σ. 90-109.

Εμπειρικός, Α (1998) *Ζέμφουρα ή το μυστικό της Πασιφάης*, Επιμέλεια: Γιατρομανωλάκης Γ., Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α(1998) *Περί Σουρρεαλισμού. Η Διάλεξη του 1935*, Εισαγωγή και επιμέλεια: Γιατρομανωλάκης Γ., Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (1999) *Νικόλαος Εγγονόπουλος ή Το θαύμα του Ελμπασάν και του Βοσπόρου και Διάλεξη για τον Νίκο Εγγονόπουλο*, Επιμέλεια και Επίμετρο: Γιατρομανωλάκης, Γ., Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (2001) *Ανδρέας Εμπειρικός. Ταξίδι στη Ρωσσία. Ημερολόγιο και Φωτογραφίες. Δεκέμβριος 1962*, Επιμέλεια: Γιατρομανωλάκης Γ., Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α.(2001) *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις και άλλα ψυχαναλυτικά κείμενα*. Επιμέλεια: Κουριάς Γ., Επίμετρο: Τζαβάρας, Θ., Κουριάς, Γ. και Κουριά, Ε., Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (2002) «Ανδρέας Εμπειρικός. Αποσπάσματα από γράμματα στην Βιβίκα», *Ουτοπία* 49, Μάρτιος-Απρίλιος 2002, σ. 39-42.

Εμπειρικός, Α.(2003) *Ενδοχώρα (1934-1937)*, Ανατύπωση στ' , Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (2004) «Τα μεθεόρτια μιας διάλεξης στο Κολλέγιο Αθηνών», *Σύγχρονα θέματα: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας* 84, 2004, σ. 28-34.

Εμπειρικός, Α. (2006) *Ο Μέγας Ανατολικός*. (Τόμος Α'). Ανατύπωση στ'. Επίμετρο και Επιμέλεια: Γιατρομανωλάκ Εμπειρικός, Α. (2018) *Οι Κύκλοι του Ζωδιακού*, Εισαγωγή-Προλογικό Σημείωμα και Επιμέλεια: Γιατρομανωλάκης Γ., Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (2009) *Γράμματα στον πατέρα, τον αδελφό του Μαράκη και την μητέρα [1921-1935]*, πρόλογος - επιμέλεια: Γ. Γιατρομανωλάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (2012) *Τα χαϊμαλιά του Έρωτα και των αρμάτων*. Εισαγωγή και Επιμέλεια: Γιατρομανωλάκης Γ. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α.(2012) *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία (1936-1946)*, Ανατύπωση Στ', Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (2013) *Ο Σέργιος και ο Βάχχος του Μ. Καραγάτση*. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (2014) *1934. Προϊστορία ή Καταγωγή του Ανδρέα Εμπειρικού*. Εισαγωγή και Επιμέλεια: Γιατρομανωλάκης Γ. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α.(2017) *Υψικάμινος*. Ανατύπωση: ι', Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (2018) *Οι Κύκλοι του Ζωδιακού*, Εισαγωγή- Προλογικό Σημείωμα και Επιμέλεια: Γιατρομανωλάκης Γ., Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Εμπειρικός, Α. (2020) *Οκτάνα*, 9^η έκδοση, Αθήνα: Ίκαρος.

Empirikos, Andrea/ Εμπειρικός, Ανδρέας (1901-1975), Ανακτήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 2012 από την ιστοσελίδα https://moderngreekliterature.org/texts/1648?from_search=false

Empirikos, Andrea/ Εμπειρικός, Ανδρέας (1901-1975), Ανακτήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 2012 από την ιστοσελίδα https://moderngreekliterature.org/texts/1630?from_search=false

Σιγάλας, Ν. (2006) «Ο υπερρεαλισμός πέραν της ατομικότητας και των πατρίδων ή Η αναρχική γεωγραφία του Ανδρέα Εμπειρικού», στη Γ' Συνάντηση στη μνήμη του Ανδρέα Εμπειρικού, 2004, Χώρα Άνδρου, 17-18 Ιουλίου, 2004, σ. 54-129.

Ιατρού, Μ. (2011) *Εψές είδα στον ύπνο μου... Μελέτες για το ονειρικό θέμα στην νεοελληνική ποίηση*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Καρακάση, Κ., Σπυριδοπούλου, Μ. και Κοτελίδης, Γ., (2015) *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών γενών και ειδών* (online), Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/1989> (Ανακτήθηκε στις 20 Δεκεμβρίου 2023).

Koger, G. (2021) *Del Piombo, Akbar (pseudonym)*. Ανακτήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 2023 από την ιστοσελίδα <https://worldenoughblog.wordpress.com/category/del-piombo-akbar-pseudonym/>

- Κριαράς, Εμμ. (1995) *Νέο Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Λίκος, Γ. (1981) «Ο Ανδρέας Εμπειρικός. Ο Μέγας Υπερρεαλιστής», *Η λέξη* 10, Δεκέμβριος 1981, σ. 768-770.
- Μαλλιαρού, Ε. (2014) «Όλη η αλήθεια για τον Ανδρέα Εμπειρικό». *Propaganda*. Ανακτήθηκε 28 Μαΐου 2023 από την ιστοσελίδα <https://propaganda.gr/art/oli-alithia-gia-ton-andrea-empiriko/>.
- Μιχαήλ, Σ. (1995) *Πλους και κατάπλους του «Μέγα Ανατολικού»*. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.
- Μιχαήλ, Σ. (2019) *Ο ατέρμων Κοχλίας : «Οι κύκλοι του ζωδιακού» του Ανδρέα Εμπειρικού, Χάρτης 1*, Ιανουάριος 2019. Ανακτήθηκε στις 26 Μαΐου 2023 από ιστοσελίδα <https://www.hartismag.gr/hartis-1/biblia/o-atermwn-koxlias>.
- Μουλλάς, Π. (1992) *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Μπρα, Ζ. (2000). *Ο Χέγκελ και η Τέχνη*. μτφρ Πασχάλης, Στ. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- National Library of Medicine Catalog* (1966), New York: Rowman and Littlefield, Inc.
- Παγουλάτος, Α. (2002) «Ρητορικό ύφος και χιούμορ στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού (Η σχετικότητα των αντιδράσεων, η δύναμη των μετατροπών)», *ΟΥΤΟΠΙΑ* 49, Μάρτιος-Απρίλιος 2002, 65-74.
- Παλαμάς, Κ. (χωρίς ημερομηνία) *Η Φλογέρα του Βασιλιά-Οι Καημοί της Λιμνοθάλασσας*, Τόμος 9, Αθήνα: Εκδόσεις Αδελφοί Γ. Βλάσση και Εκδόσεις Μπίρης-Γκοβοστής.
- Παπαρηγόπουλος, Κ. (2009-2010) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος 24, Αθήνα: Εκδόσεις National Geographic Society – Τέσσερα Πι Ειδικές Εκδόσεις Α. Ε.
- Παπαρηγόπουλος, Κ. (2009-2010) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος 25, Αθήνα: Εκδόσεις National Geographic Society – Τέσσερα Πι Ειδικές Εκδόσεις Α. Ε.
- Πανταζόπουλος, Γ. (2019) Λεωνίδα Εμπειρικός: «Η εξεγερσιακή δυναμική των προηγούμενων ετών μετατράπηκε σε ενοχή». *Lifo*, Ανακτήθηκε 26 Μαΐου 2023 από ιστοσελίδα <https://www.lifo.gr/culture/arxaiologia/leonidas-empirikos-i-exegersiaki-dynamiki-ton-proigoymenon-eton-metatrapike-se>.
- Πασχαλίδης, Γ. (1993) *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Σμίλη.
- Σταθάτος, ., Πολέμης Δ. Ι., και Εμπειρικός Λ. Α. (2004) *Η Άνδρος του Ανδρέα Εμπειρικού*, επιμέλεια: Πετσόπουλος, Σ., Αθήνα-Άνδρος: Εκδόσεις Άγρα- Καΐρειος Βιβλιοθήκη.
- Πολίτης, Α. (2017) *Το δημοτικό τραγούδι*. 3^η έκδοση, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Πολίτης, Λ. (1985) *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, δ' έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Saupier, G. (2001) *Ανδρέας Εμπειρικός. Μυθολογία και ποιητική. Δοκίμια*, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Σταυρόπουλος, Γ. (2008) *Νεοελληνική Επιστολογραφία 17^{ος}-19^{ος} αιώνας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη.

Σιγάλας, Ν. (2004) «Ο Ανδρέας Εμπειρικός αναγνώστης του Μπρετόν, του Φρόυντ και του Χέγκελ. Αντίληψη του κόσμου και λυρική συμπεριφορά», *Σύγχρονα Θέματα* 84, Απρίλιος 2004, σ. 35-53.

Τσαρούχης, Γ. (1981) «Ανδρέας Εμπειρικός», *Η λέξη* 10, Δεκέμβριος 1981, σ. 765-767.

Τζιόβας, Δ. (2011) *Ο μύθος της γενιάς του Τριάντα. Νεωτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Τριβιζάς, Σ. (1996) *Το σουρρεαλιστικό σκάνδαλο. Χρονικό της αποδοχής του υπερρεαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Voulgari, S. (1996) *Beyond and beyond genres: the Poetic Prose of Andreas Empeirikos*, E Ch. Gonatas and Nanos Valaoritis Unpublished Phd Thesis, University of London.

Φραντζή, Α. (2001) «Η πρωτοχρονιά του Εμπειρικού το 1945», *Άντι* 731, Φεβρουάριος 2001, σ. 24-27.

Χατζηλαζάρου, Μ. (2013) *Γράμματα από το Παρίσι στον Ανδρέα Εμπειρικό (1946-1947). Και άλλα ανέκδοτα ποιήματα και πεζά της ίδιας περιόδου*, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Χαρτοκόλλης, Π. (1999) *Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο

Χρυσανθόπουλος, Μ. (2012) «Εκατό χρόνια πέρασαν και ένα καράβι». *Ο ελληνικός υπερρεαλισμός και η κατασκευή της παράδοσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Χρυσανθόπουλος, Μ, Βασιλειάδης, Β, Δεληβοριά, Γ & Τικτοπούλου, Κ. (2015). *Αυτοβιογραφία: μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας στον 19^ο αιώνα*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3349?locale=el> (Ανακτήθηκε στις 20 Δεκεμβρίου 2023).

Χρυσανθόπουλος, Μ. (2020) «Τα μονοπάτια του Ανδρέα Εμπειρικού- Από τον αυτοματισμό στην ουτοπία. [video podcast]», Ανακτήθηκε από το κανάλι SNFCC Stavros Niarchos Foundation Cultural Center <https://www.youtube.com/watch?v=8BAixFEikMM>

Χρυσανθόπουλος, Μ. (2001) «Ανδρέας Εμπειρικός 2001. 100 χρόνια από τη γέννηση του». *Εθνικό Κέντρο Βιβλίου*, Ανακτήθηκε στις 25 Μαΐου 2023 από ιστοσελίδα.

